شەرقی تۈركستانلىقلار قوللانمىسى

شەرقی تۈركستان ۋەقپى تەتقىقات مەركىزى
تۈركىيە ـ ئىستانبۇل
1999

شەرقی تۈركستان قوللانمىسى

يازغۇچى : مۇئاۋىن ئالى مۇھەررىر
ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر
تۈركچە تەرجىمە قىلغۇچى هامىت كۆكتۈرك
ئەرەپچە تەرجىمە قىلغۇچى ئەخمەتجان ئوسمان

شەرقى تۈركستان ۋەقپى تەتقىقات مەركىزى
تۈركىيە ـ ئىستانبۇل
1999

مۇقەددىمە

قۇلىڭىزدىكى بۇ كىتاپ ، ئۇزۇن يىللاردىن بېرى، ئىستىلاچى ۋە ئىشغالىيەتچى خىتايلار ئۇنتۇلدۇرۇشقا، پەيدىن - پەي يوق قىلىشقا ئۇرۇنۇاتقان بىر دۆلەتنىڭ - تۈركلەرنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ ھەقىقى كىملىگىنى ۋە ھەقىقى كۆچمنى ئونتۇرىغا قويۇش مەقسىدىدە، ھەر تەرەپلىمە ئىلمى تەتقىقاتلارغا ئاساسلىنىپ بىر مەزگىل جاپالىق ئەمگەك قىلىش نەتىجىسىدە تەييارلاندى.

بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمى شىنجاڭ ئەمەس شەرقىي تۈركىستان. زېمىنىدا شانلىق ھون، كۆكتۈرك، ئۇيغۇر، قاراخانىلار دۆلەتلىرىنى قۇرغان، سەئىدىيە قاتارلىق بىرمۇنچە مۇستەقىل خانلىقلارنى تەشكىل قىلغان، تۈرك ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۆچمەس سىمالىرىنى يېتىشتۈرگەن بۇ دۆلەتنىڭ بەختسىز قارا كۈنلىرى 1759 - يىلىدىكى خىتاي - مانجۇ تاجاۋۇزچىلىقى بىلەن باشلاندى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئىستىلاچى خىتايلارغا قارشى مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىكىگە ئېرىشىش، مىللى ۋە مەدەنى مەۋجۇدىيىتىنى ، كىملىگىنى، دىنى ئەقىدىلىرىنى قوغداش ئۈچۈن 200 قېتىمدىن كۆپرەك قۇراللىق قوزغۇلاڭلار قىلدى ۋە ئىستىلاچىلارنى بىر نەچچە قېتىم يۇرتىدىن قوغلاپ چىقاردى. 1863 - يىلىدىكى شەرقىي تۈركىستان دۆلىتىنى، 1933 - يىلىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلالىيەت جۇمھۇرىيىتىنى، 1944 - يىلىدىكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى.

ھىچقانداق زوراۋانلىق ۋە زۇلۇم مەڭگۈلۈك داۋام قىلالمايدۇ. خۇددى ئاتا تۈرك ئېيتقاندەك: دۇنيادا بىر ھەق باردۇر، ھەق قۇۋەتتىن ئۈستۈندۇر. سۈيۈملۈك ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستانىنىڭ پات ئارىدا مۇستەقىللىق ھەققىگە ئېرىشىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

بۇ كىتاپتا قەدىمى ۋە ئەبىدى تۈرك ۋەتىنى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ تارىخى ھەمدە بۈگۈنكى رېئاللىقى ئىچچىپ بېرىلگەن. كىتاپنى يۈكسەك مەسئۇلىيەت بىلەن تەييارلىغان تەنقىقاتچىمىز دوچانت ئابلىكىم باقى ۋە تەرجىمان ھامىت كۆكتۈركلەرگە تەشەككۈر بىلدۈرىمەن ھەمدە تەتقىقاتلىرىنىڭ داۋاملىشىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ھۆرمەت بىلەن:

شەرقىي تۈركىستان مىللى مەركىزى ، شەرقىي تۈركىستان ۋەقپى باشلىقى

گېنىرال مەھمەت رىزا بەكىن

مۇندەرىجە

1 ـ باب شەرقى تۈركستاننىڭ جۇغراپىيەۋى ئەھۋالى

جۇغراپىيەۋى ئورنى .....

تاغلىرى .....

ئويمانلىقلىرى .....

دەريا ، كۆللىرى .....

ناھىيە، ئوبلاست ، ۋىلايەتلىرى .....

ئاساسلىق شەھەرلىرى .....

2 ـ باب شەرقى تۈركستاننىڭ نوپوسى ۋە مىللى تەركىبى

نوپوس سانى .....

مەتبۇئاتتىكى نوپوس سانى .....

يەرلىك تەزكىرىدىكى نۈپوس سانى .....

مىللەتلەرنىڭ تەركىبى .....

3 ـ باب شەرقى تۈركستاننىڭ قىسقىچە تارىخى

شەرقى تۈركستان ئەزەلدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنىدۇر .....

ئۇيغۇر ئورخون قاغانلىقى .....

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى .....

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى .....

ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتى .....

ئۇيغۇر سەئىدىيە دۆلىتى .....

ئۇيغۇر قەشقەريە دۆلىتى .....

ئۇيغۇر ئىلى دۆلىتى .....

شەرقی تۈركستان ئىستىقلالىيەت جۇمھۇرىيىتى .....
شەرقی تۈركستان جۇمھۇرىيىتى .....

4 ـ باب شەرقی تۈركستاننىڭ ئىقتىسادی ئەھۋالی

ئىقتىسادی ئىگىلىگى :

سۇ مەنبەلىری .....
يەر بايلىقلىری .....
دېھقانچىلىق .....
چارۋىچىلىق .....
ئورمانچىلىق .....
بېلىقچىلىق .....
قول ھۈنەرۋەنچىلىك .....
باغۋەنچىلىك ،كۆكتاتچىلىق .....
ياۋايى ھايۋان ، دورا ئۆسۈملۈكى .....

سانائەت قۇرۇلۇشى :

يېنىك سانائىتى .....
توقۇمىچىلىق سانائىتى .....
ئېلىكتر ئېنىرگىيىسى قۇۋىتى .....
نېفىت سانائىتى .....
كۆمۈر سانائىتى .....
پولات ـ تۆمۈر .....
رەڭلىك مېتال سانائىتى .....
ماشىنىسازلىق ـ ئېلىكترون سانائىتى .....
بىناكارلىق سانائىتى .....
خىمىيە سانائىتى .....
قاتناش ـ تىرانسپورت سانائىتى .....

5 ـ باب شەرقى تۈركستانىنىڭ مىللى مەدەنىيىتى
ئۇيغۇر ماتارىپى .....
ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى .....
ئەدەبىيات ـ سەنئىتى .....
ئۆرف ـ ئادەتلىرى .....
ئۇيغۇر تاماملىرى .....
كىيىم ـ كېچەكلىرى .....
ئولتۇراق ئادەتلىرى .....
مەشھۇر ئاساره ـ ئەتىقلىرى .....
6 ـ باب شەرقى تۈركستاندا دىنى ئېتىقات
1 ـ ئۇيغۇرلاردا قەدىمىي دىنلار:
ئۇيغۇرلاردا زەردوشت (ئاتەشپەرەستلىك) دىنى.....
ئۇيغۇرلاردا شامان دىنى .....
ئۇيغۇرلاردا مانىي دىنى .....
خرىستىيان دىنى .....
ئۇيغۇرلاردا بوددا دىنى .....
2 ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىشى
3 ـ ئىسلامىيەتكە قارشى دۈشمەنلىكلەر .....
4 ـ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ دىن دۈشمەنلىگى .....
5 ـ ئىسلامىيەتنىڭ شەرقتىكى پولات قورغىنى .....
7 ـ باب شەرقى تۈركستانىدىكى كوممۇنىزم پاجىئەسى
« ئاپتونوم رايون » دىكى مىللى ۋە ئىنسانى ھوقوق .....
شەرقى تۈركستانىدىكى زېمىن داۋاسى .....
شەرقى تۈركستانىدىكى ئىقتىسادى تالان .....
شەرقى تۈركستانىدىكى كۆچمەن سىياستى..... .....

شەرقی تۈركستاندىكى تۇغۇت چەكلەش سىياستى .....
شەرقی تۈركستاندىكى ئاتوم يادرو سىنىقى تەھدىدى .....
8. شەرقی تۈركستاندىكى قۇراللىق تەشكىلاتلار
« شىنجاڭ ھەربىي رايونى » قوماندانلىق شتابى .....
« شىنجاڭ ھاۋا ئارمىيسى » قوماندانلىق شتابى .....
« ژاندارما شىنجاڭ باش ئەترىدى » .....
« شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيسى » .....
9 - باب شەرقی تۈركستان مىللى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى
1 - تىركىشش باسقۇچى (1949 - 1960) .....
2 - يوشۇرۇن كۈرەش باسقۇچى (1960 - 1979) .....
3 - ئاشكارا دىموگراتىك كۈرەش باسقۇچى (1980 - 1990).....
4 - قىساس - ئىنتىقام باسقۇچى (1990 -) .....
10 - باب خەلقارادىكى ۋەتەن داۋاسى
تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدە .....
سەئۇدى ئەرەبىستاندا .....
قازاقستاندا .....
ئۆزبەكستاندا .....
قىرغىزستاندا .....
ئامرىكادا .....
گىرمانىيەدە .....
ئاۋستىرالىيەدە .....
باشقا دۆلەتلەردە .....
پايدىلانغان ئەسەرلەرنىڭ تىزىملىكى .....

1 ـ باب شەرقى تۈركستاننىڭ جۇغراپىيىۋى ئەھۋالى

ئاۋرۇپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان شەرقى تۈركستان ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ ئانا ماكانى بولۇپ، سىياسى ۋە ستراتىگىيىلىك ئورنى، فىزىك جۇغراپىيىسى، شانلىق تارىخى، ئىتنىك تەركىۋى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى، يەرئاستى ۋە يەر ئۈستى بايلىقلىرى شۇنىڭدەك بۈگۈنكى، كوممۇنىزىم ئىستىلاسىدا مۇسۇلمانلارنىڭ تارتىۋاتقان ئېچىنىشلىق ئازاۋى قاتارلىق جەھەتلەردە دۇنياغا تونۇلغان ، لىكىن ھازىرغىچە مۇستەقىل بولالمىغان بىر دۆلەتتۇر.

جۇغراپىيىۋى ئورنى

شەرقى تۈركستان ـ تۈركستاننىڭ شەرقى قىسمى بولۇپ، خىتاينىڭ غەربى ـ شىمالىغا جايلاشقان . شەرق ۋە جەنوبى تەرىپى كەڭسۇ (گەنسۇ) ، كۆكنۇر(چىڭخەي) ، تىبەت (شىزاڭ) بىلەن ، شەرقى شىمالىدىن ـ غەربى جەنوپقىچە موڭغۇلىستان، روسىيە ، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، كەشمىر ، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن 5700 كىلومىترلىق ئۇزۇن مۇساپىدە چىگرىلىنىدۇ. شەرقتىن غەرپكە قەدەر 1900 كىلومىتر، جەنوپتىن شىمالىغا قەدەر 1500 كىلومىتر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ھەيۋەتلىك ئىگىز تاغلار ، ئەڭ چوڭ ۋە ئەڭ تۆۋەن ئويمانلىقلار ، ئەڭ ئۇزۇن ئېچكى دەريا ، ئەڭ چوڭ قۇملۇق ۋە قەدىمىي تارىخى شەھەرلەردىن شەكىللەنگەن . تارىخى يەر مەيدانى 1 مىليون 828 مىڭ كۋادرات كىلومىتر بولۇپ ، ھازىر خىتايلار 1 مىيون 650 مىڭ كۋادرات كىلومىتر ئىلان قىلماقتا.

تاغلىرى

شەرقى تۈركستاننى ئالتاي تاغلىرى، پامىر تاغلىرى، قاراقۇرۇم تاغلىرى، كوئىنلون تاغلىرى ۋە ئالتۇن تاغلىرى قاتارلىق ئىگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. تەكرىتاغلىرى بولسا جەنوپ ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ.

ئالتاي تاغ تىزمىلىرى - ئالتاي تاغلىرى شەرقى تۈركستاننىڭ شەرقى - شىمالى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، موڭغۇلىيە، روسىيە، قازاقىستانلار بۇ تاغ ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ. شەرقى تۈركستان ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 400 كىلومىتر ، ئەڭ ئىگىز چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 4774 مىتر ئىگىزلىكتە .

پامىر ئىگىزلىگى - شەرقى تۈركستاننىڭ غەربىگە جايلاشقان. تەكرىتاغ، قاراقۇرۇم، ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ گىرەلەشكەن نۇقتىسى بولۇپ، « تاغلار بوۋىسى » دەپ ئاتىلىدۇ. دۇنيادىكى مەشھۇر سەككىزچوڭ مۇزلۇقنىڭ ئالتىسى بۇ ئىگىزلىكتە بولۇپ، « مۇزتاغ ئاتا » دەپ نام ئالغان مۇزلۇقنىڭ ئىگىزلىگى دېڭىز يۈزىدىن 6754 مىتر ئىگىزلىكتە بولۇپ، ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئىگىز مۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ.

كوئىنلون، قاراقۇرۇم تاغ تىزمىسى - شەرقى تۈركستاننىڭ جەنوبىغا جايلاشقان . شەرقى تۈركستاندىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1800 كىلومىتر، كەڭلىگى 1500 كىلومىتر، ئەڭ ئىگىز بولغان چوگۇر چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن 8600 مىتر ئىگىزلىكتە بولۇپ جومۇلاڭما چوققىسىدىن قالسلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇتاغ تىزمىلىرى غەربى - جەنوبى تەرەپتىن شەرققە سوزۇلۇپ چىمەن تاغلىرى ئارقىلىق مەشھۇر خېبشى كورىدورىدىكى چىلەنشەن تاغلىرىغا تۇتۇشىدۇ.

تەكرىتاغ تىزمىلىرى - پامىر ئىگىزلىگى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقى كەڭسۇغا، غەربى قازاقىستانغا تۇتۇشىدۇ. شەرقى تۈركستاندىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1700 كىلومىتر، كەڭلىگى 250 كىلومىتر كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 3 - 5 مىڭ مىتر ئىگىزلىككە جايلاشقان. ئۇنىڭ خانتەكرى

چوققسی دېڭىز يۈزىدىن 6995 مېتر ئىگىزلىكتە، بوغدا چوققىسى 5445 مېتر ئىگىز بولۇپ، تۆمۈر چوققىسى 7438 مېتر ئىگىزلىكتە تۇرىدۇ. تەكلىماكان چۆلىنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى قۇمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ چەكسىز بوستانلىق، ئويمانلىق ۋە ۋادىلىرىنىڭ ھەسىپسىز يەر ئاستى بايلىقلىرى بۈگۈنكى ئىلىم دۇنياسىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرماقتا.

ئويمانلىقلىرى

تارىم ئويمانلىقى - تەكلىماكان غەربىي جەنۇبى، شەرقى جەنۇبى ئېتىگى بىلەن پامىر ئىگىزلىگىنىڭ شىمالى ئېتىگى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. بۇ تەكلىماكاندىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى بولۇپ، كۆلىمى 811 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ مەركىزى قىسمىدا دۇنيادا مەشھۇر ۋە 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى 337600 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ قۇملۇق ئاستىدا يۇشۇرۇنغان سىرلىق تارىخ ۋە ھەسىپسىز بايلىق بۇ زېمىننى « دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى » ، « دۇنيا تەرەققىياتىنىڭ ئىنىرگىيە مەنبەسى » گە ئايلاندۇرۇپ قويغان.

جۇڭغارىيە ئويمانلىقى - تەكلىماكان شىمالى ئېتىگى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىگى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 380 مىڭ كۋادرات كىلومېتر. ئۇنىڭ مەركىزى قىسمىدا مەشھۇر قۇربان تۇڭغۇت قۇملۇقى بولۇپ، كۆلىمى 48800 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقى - تەكلىماكان جەنۇبى ئېتىگىگە جايلاشقان ، ئەڭ تۆۋەن يېرى دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتر تۆۋەندە بولۇپ، ئىشوردانىيەدىكى ئۆلۈك دېڭىزىدىن قالسا دۇنيا بويىچە ئەڭ تۆۋەن ئويمانلىق ھەسىپلىنىدۇ. بۇ يەردىكى قەدىمى مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋە يوقىرى ھارارەتتىكى بوستانلىق مۇنبەتلىرى دۇنيانى جەلپ قىلىدىغان ئالاھىدىلىكلەردۇر.

دەريا ۋە كۆللىرى

شەرقى تۈركستاندا قېلىن قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان تاغ جىلغىلىرىدىن ھاسىل بولىدىغان 570 تىن ئارتۇق چوڭ ـ كىچىك دەريا بار. تارىم دەريا‌سى، قەشقەر دەريا‌سى، يەركەن دەريا‌سى، ئاقسۇ دەريا‌سى، ئۇزگەن دەريا‌سى، يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، چەرچەن دەريا‌سى، قايدۇدەريا‌سى، كۆنچى دەريا‌سى، ئىلى دەريا‌سى، ئېرتىش دەريا‌سى، ئۇلۇڭغۇر دەريا‌سى، ماناس دەريا‌سى، ئۈرۈمچى دەريا‌سى قاتارلىقلار چوڭ دەريالار بولۇپ، تارىم ۋە ئىلى دەريالىرى دۇنياغا مەشھۇر، ئۈرۈمچى دەريا‌سى بولسا سۇيى تارتىلىپ كەتكەن ۋە تىزگىنلەنگەن بولۇپ، قۇرۇق دەريا ھساپلىنىدۇ.

تارىم دەريا‌سى ـ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى چىتىنى بويلاپ غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدىغان بۇ ئانا دەريا لوپنور كۆلىگە قەدەر ئېقىپ بارىدۇ. ئومۇمى ئۇزۇنلۇقى 2300 كىلومېتىر بولۇپ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن دەريالاردىن ھساپلىنىدۇ. بۇ دەريانىڭ شاڭيو سۇ ئامبىرى يىنىدىكى ئېقىن مقدارى يىلىغا 5 مىليارت كۇپمېتر دىن ئارتۇق بولىدۇ.

ئىلى دەريا‌سى ـ تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىلى ۋادىسىنى ئايلىنىپ ئېقىپ ئوتىدىغان بۇدەريا سۇيى ئەڭ كۆپ دەريا بولۇپ، تىكەس، كۈنەس ۋە قاش دەريالىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان سۇ ئېقىن مقدارى يىلىغا 15 مىليارت 800 مىليون كۇپمېترغا يېتىپ بارىدۇ. 12 مىليارت كۇپمېتر سۇ قازاقىستانغا ئېقىپ كېتىدۇ.

ئېرتىش دەريا‌سى ـ شىمالى مۇز ئوكيان سۇ سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنوبى باغرىدىن باشلىنىدۇ. ئېقىن سۇ مقدارى يىلىغا 12 مىليارت 600 مىليون كۇپمېتر بولۇپ، 10 مىليارت كۇپمېتر سۇيى قازاقىستانغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ.

شەرقى تۈركستاندا يۇزدىن ئارتۇق كۆل بولۇپ، كۆپىنچىسى دەريالارنىڭ

چۆشۈرگىسىگە جايلاشقان. ئەڭ چوڭ لوپنور كۆلى ئاتوم سىناق مەيدانى رايونىدا بولۇپ ھازىر قۇرۇپ كەتكەن. ئىبنۇر كۆلى، ئايدىڭكۆل ، باغراش كۆلى قاتارلىقلارنىڭ سۇ يۈزى مىڭ كىۋادرات كىلومېتر ئەتراپىدا بۇلۇپ، ئۈلۈڭغۇر كۆلى، ماناس كۆلى، سايرام كۆلى، بوغدا كۆلى، قاناس كۆلى، بورۇلتوقاي كۆلى، باركۆل قاتارلىق كۆللەر گۈزەل مەنزىرىلىك سایاھەت رايونلىرىنى ۋە سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش مەيدانىنى ھاسىل قىلغان .

ھاۋا كىلىماتى

شەرقىي تۈركىستان دېگىزدىن يىراق ۋە ئىگىز تاغلار ئارىسىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ھاۋا كىلىماتى تىپىك قۇرغاق ھاۋا خۈسۇسىيىتىگە ئىگە. يامغۇر ئاز ياغىدۇ ، نەملىك نىسپىتى ئاز ، قىش ئۇزۇن، ئەتىياز ، كۈز قىسقا ، كۈن نۇرى چۆشىدىغان ۋاقىت ئۇزۇن ، يوقىرى ـ تۆۋەن تېمپېراتورا پەرقى چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 5 4 1 مىللىمېتر بولۇپ، ھۆل ـ يېغىن غەرپتىن شەرققە ، شىمالدىن جەنوپقا قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ . ئىلدا يىللىق مىقدار مىڭ مىللىمېتر بولسا ، توخسۇندا ئاران 7 مىللىمېتر يامغۇر ياغىدۇ . ياققان قارنىڭ قېلىنلىقى 5 ـ 2 5 سانتىمېتر بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ نەملىگىنى ساقلاشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ . دەريا سۇلىرىنىڭ ئاساسى مەنبەسى ئەرتىيازدا ئېرىگەن تاغدىكى قار ـ مۇزلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئېتىز سۇيىنىڭ % 8 0 نى ئىگەللەيدۇ .

شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالى سوغۇق موتىدىل بەلۋاغ ، جەنوبى ئىسسىق موتىدىل بەلۋاغقا مەنسۇپ بولۇپ، شىمالدا يىللىق تېمپېراتورا سلىسىيە 7 گىرادوس، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتورا 0 دىن تۆۋەن 5 1 ـ 0 2 گىرادوس بولىدۇ . 1961 ـ يىلى 2 ـ مارت كۈنى چىڭگىل ناھىيىسىدە تېمپېراتورا 0 دىن تۆۋەن 7. 49 گىرادوسقا چۈشكەن. جەنوبتا يىللىق تېمپېراتورا سلىسىيە 10 گىرادوس بولۇپ، يوقىرى

تىمپىراتورا سىلسىيە 30 گىرادوستىن ئۈستۈن بولىدۇ. ئەڭ يوقىرى تىمپىراتورا سىلسىيە 6 . 4 7 گىرادوسقا چىققان. ئومۇمەن ، شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھاۋا كىلىماتى ياز پەسلى ئىسسىق، قىش پەسلى سوغۇق، كۈندۈزى ئىسسىق، كىچىسى سوغۇق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

ناھىيە، ئوبلاست ، ۋىلايەتلىرى

شەرقى تۈركىستانىنىڭ پۈتۈن زېمىنى ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان كىيىنكى دۆلەتلەرنى ۋە تارىم ، جۇڭغار ، تۇرپان ئويمانلىقلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەبىئى ئۇچ رايونغا بۆلۈنگەن. خىتاي كوممۇنىست ئىستىلاسىدىن كىيىن ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئېلان قىلىنىپ، تەدرىجى ھالدا مەمۇرى رايونلارغا ئايرىلدى. مەركەزگە بىۋاستە قارايدىغان ئۈرۈمچى (پايتەخت) ، شىخەنزە، قاراماي قاتارلىق ئۇچ شەھەرگە، ئۈرۈمچى، قۇمۇل، تۇرپان، ئالتاي، تارباغاتاي، ئاقسۇ ، قەشقەر ، خوتەندىن ئىبارەت 8 مەمۇرى مەھكىمە- ۋىلايەتكە ، ئىلى قازاق ئوبلاستى، سانجى تۇڭگان ئوبلاستى، بايىنغولىن موڭغۇل ئوبلاستى، بۆرىتالا موڭغۇل ئوبلاستى، قىزىلسۇ قىرغىز ئوبلاستى قاتارلىق 5 ئاپتونوم ئوبلاستقا ئايرىلىدۇ. شەرقى تۈركىستاندا 1 5 شەھەر، 0 8 ناھىيە، 6 ئاپتونوم ناھىيە بار. ئۇندىن باشقا پەقەت خىتايلاردىن تەركىپ تاپقان ۋىلايەت دەرىجىلىك 1 1 دىۋىزىيە مەمۇرى ئورگانلىرى، 9 1 6 ناھىيە دەرىجىلىك پولك - مەيدانلىرى بولۇپ، مەمۇرى جەھەتتە بۇلار ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش لازىمكى ، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسىنىڭ 11 دىۋىزىيىسى شەرقى تۈركىستانىنىڭ پۈتۈن چوڭ شەھەرلىرىنى ئىگەللەپلا قالماستىن، 169 پولك - مەيدانلىرى شەرقى تۈركىستانىنىڭ چىگرىلىرىنى بويلاپ ستراتىگىيىلىك، سۈيى مول، يېرى مۇنبەت، تەبىئى بايلىقى كۆپ بولغان بارلىق زېمىنلىرىنى ئىگەللەپ ئالغان.

شەرقى تۈركستاندا ئۇيغۇلاردىن باشقا مىللەتلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن 5 ئوبلاستنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىدىكى نوپوس سىلىشتۇرمىسىدا ئالاھىدە پەرق بولۇپ، خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۆلۈپ ، پارچىلاپ ، بىۋاستە باشقۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەن. 5 ئوبلاستتىكى تۈركگان، قازاق، موڭغول، قىرغىزلارنىڭ ئومۇمى نوپوس سانى 379735 نەپەر، بۇ ئوبلاستلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توپلام نوپوس سانى 1.1 8 4 0 4 6 نەپەر بولۇپ ئومومى نوپوسنىڭ % 74 نى ئىگەللەيدۇ. لىكىن شەرقى تۈركستانىنىڭ زېمىنىنىڭ %75 قىسمى ئۇلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن ھەمدە بۇ يەرلەرگە 3 مىليون 220 مىڭ خىتاينى ئىچكى ئۆلكىلەردىن كۆچۈرۈپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغان.

ئوبلاستلاردىكى نوپوس سىلىشتۇرمىسى مۇنداق :

سانجى تۈركگان ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۇيغۇرلار 53446 نەپەر،
تۈركگانلار 152596 نەپەر.
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۇيغۇرلار 511891 نەپەر ،
قازاقلار 43333 نەپەر .
بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۇيغۇرلار 47418 نەپەر،
موڭغۇللار 24901 نەپەر.
بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۇيغۇرلار 317262 نەپەر،
موڭغۇللار 43126 نەپەر .
قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئۇيغۇرلار 254029 نەپەر،
قىرغىزلار 115779 نەپەر.

ئوبلاستلارنىڭ مەمۇرى، ئىقتىسادى ھوقوقلىرى ئۇيغۇرلارغا ئەمەس، ئوبلاست نامىدىكى ئاز ساندىكى مىللەتلەرگە بېرىلگەنىدەك قىلغىنى بىلەن ، ئەمەلىيەتتە خىتايلارنىڭ قولىدا بولۇپ ، پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىن ئايرىۋىتىلگەن ، نەتىجىدە پارچىلاپ باشقۇرۇش سىياستى راۋانلاشقان.

ئاساسلىق شەھەرلىرى

ئۈرۈمچى ـ شەرقى تۈركستاننىڭ ھازىرقى مەركىزى. ئورنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىگە جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن 900 مېتىر ئېگىزلىكتە. شەھەر رايونىنىڭ ئاھالىسى 2 مىليون 733 مىڭ (ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى بۇنىڭ سىرتىدا) ئاھالىنىڭ 30% نى ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمانلار تەشكىل قىلىدۇ. خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركستانىدىكى سىياسى ، ھەربىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەمۇرى مەركەزلىرى ئۈرۈمچىگە جايلاشقان. ھاۋا يولى، پويىز يولى ۋە قارا يولى خەلقارا غا تۇتىشىدۇ.

قەشقەر ـ ئۇيغۇرلارنىڭ 2 مىڭ يىللىق قەدىمى مەركىزى شەھىرى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى قىزىل دەريا سىنىڭ بويىدا. مەھمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە سوتۇق بۇغراخانلارنىڭ قەۋرىسى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا. ئاھالىسى 3 مىليون ، % 95 ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. خىتايلار قەستەن زامانىۋى ئەسلىھە ۋە ئېغىر سانائەتتىن يىراقلاشتۇرغان . سۇ ، ئىلكتىر ، يېقىلغۇ ھەل قىلىنماي نامرات تاشلىۋىتىلگەن.

ئىلى ـ غۇلجا ـ ئىلى دەريا سى بويىدىكى گۈزەل شەھەر . چارۋىچىلىق، دېخانچىلىق ۋە ئورمانچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدىغان 7 ناھىيەدىن تەركىپ تاپقان ئوبلاستنىڭ مەركىزى. ئاھالىسى 1 مىليون 866 مىڭ نەپەر بولۇپ، يەرلىك ۋە ئاساسى ئاھالىسى ئۇيغۇرلار شەھەردە 50% نى ، ئومۇمى 28% نى تەشكىل قىلىدۇ. قالغانلىرى خىتاي كۆچمەنلىرى ، قازاق، تۇڭگانلاردىن تەشكىل تاپقان. غەربىتىكى چىگرا ئېغىزى.

قارىماي ـ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدە. نېفىت سانائىتى شەھىرى. كۆلىمى ئورخوندىن مايتاقىچە بولۇپ ، ئاھالىسى 215 مىڭ نەپەر (قۇرۇلۇش ئارمىيىسى بۇنىڭ سىرتىدا) ئاساسەن خىتاي كۆچمەن ئىشچىلىرى يەرلىشىۋالغان. ئەسلىدىكى

يەرلىك ئۇيغۇرلار % 30 نى تەشكىل قىلىدۇ. قارىمايدىن مايتاغ ۋە ئۇرۇمچىگە قەدەر نەپەت ئېقىتىش تۇربىسى ئورنۇتۇلغان.

شىخەنزە ـ ماناس دەريا‌سى بويىدىكى سانائەت ، دېخانچىلىق شەھىرى. ئەڭ ئىلغار زامانىۋى ماشىنىلاشقان تېخنىكىغا ئىگە ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش ئارمىيىسىنىڭ باش شتابلىرى ۋە مەيدانلىرىدىن تەشكىللەنگەن بۇ شەھەرنىڭ ئاھالىسى 1 مىليونغا يېقىن بولۇپ ئاساسەن خىتاي كۆچمەنلىرى . يەرلىك ئۇيغۇرلار % 11 نى تەشكىل قىلىدۇ. ئەسىر چۈشكەن گومىنداڭ ئوفىتسىرـ ئەسكەرلىرى بۇ شەھەرگە يەرلەشكەن.

خوتەن ـ قەدىمى ئۇيغۇر شەھىرى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدا. ئاھالىسى 1 مىليون 439 مىڭ نەپەر بولۇپ، ئۇيغۇرلار % 97 نى تەشكىل قىلىدۇ. قەدىمدىن دېخانچىلىق، باغۋەنچىلىك، يىپەكچىلىك ۋە گىلەمچىلىك بىلەن داڭلىق بۇ شەھەر خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن نامرات تاشلۇۋېتىلگەن.

2 ـ باب شەرقى تۈركستاننىڭ نوپوسى ۋە مىللى تەركىۋى

نوپوس سانى

ئالدى بىلەن تەكشىلەش لازىمكى، خەلقارانىڭ ۋە يەرلىك ئاھالىلارنىڭ ، خىتايلارنىڭ كۆچمەن كۆچۈرۈش سىياستىگە قارشى نارازىلىقى تۈپەيلىدىن ، خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركستاننىڭ نوپوسنى ھازىرغىچە تېپىشماق ھالىتىدە تۇتۇپ كەلمەكتە. خىتايلار رەسمى مەلۇماتلىرىدا 1949 ـ يىلى 4 مىليون 330 مىڭ دەپ ئىلان قىلىنغان شەرقى تۈركستاننىڭ ئومۇمى نوپوسنىڭ 45 يىلدىن كېينكى كۆپەيۈشىنى يىلىغا ئورتا ھىساپ بىلەن % 15 دەپ ئىلان قىلىپ، ھازىرقى ئومۇمى نوپوسنى 15 مىليون 806 مىڭ دەپ خاتىرىلىمەكتە. ئەمما، ماۋزېدوڭ « تاللانما ئەسەرلىرى » 5 ـ تومىدىكى « تىبەتتىكى ئارمىيىگە بېرىلگەن يولىيورۇق » دىگەن ماقالىدا 50 ـ يىللاردىشەرقى تۈركستاندا « 9 مىليون يەرلىك خەلق ياشايدىغانلىقى، خىتاي ، مانجۇ ، شۇە، موڭغۇل قاتارلىق ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ 600 مىڭغا يەتمەيدىغانلىقى » ئېنىق ئورتىغا قويۇلغان.

سىياسى تەھلىلچىلەر ۋە يوشۇرۇن ستاتىستكىشۇناسلارنىڭ ئاشكارىلىشىچە، شەرقى تۈركستاندا ھازىر ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك تۈرك ئاھالە نوپوسنىڭ تەبىئى كۆپەيۈش نىسپىتى بويىچە ھىساپلىغاندا 26 مىليونغا يېتىپ بارغانلىقى ، كۆچمەن خىتاي نوپوسنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئىكەنلىگى مەلۇم بولماقتا.

شەرقى تۈركستاندا كېينكى دەۋرلەردە ئىلىپ بېرىلىۋاتقان ئومۇمىيۈزلۈك نوپوس تەكشۈرۈشلەرنىڭ ناھىيەدىن تۆۋەن كىچىك بىرلىكنى ئاساس قىلغان ھالدا

مۇتلەق مەخپى ئىلىپ بېرىلىشى، بىيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە باشقۇرىدىغانلىقى، ھەتتا ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسىنىڭمۇ خەۋەرسىز قالىدىغانلىقى ، ئاخىرىدا ئومۇمى سان ۋە مىللى نىسپەتلەرنىڭ بىيجىڭدا بىۋاستە بەلگىلىنىپ ئىلان قىلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت نوپوس تەكشۈرۈش تەرتىۋى ۋە سىياسىتىدىن نوپوس سانىنىڭ سىياسى مەقسەتلەر چەكلىمىسىدە ئىلان قىلىنۋاتقانلىقىنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز.

مەتبۇئاتتىكى نوپوس سانى

1982 - يىلىدىكى ئاخىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك نوپوس تەكشۈرۈش ئاخباراتى ئىلان قىلىنىشتىن ئىلگىرى مەتبۇئات ساھەسىدىكىلەر خەۋەر تالىشىپ بۇ ئاخباراتلارنى ئالدىن ئىلان قىلىشقا باشلىدى. ئۇرۇمچى كەچلىك گىزىتى ئۇيغۇرچە نەشرى بىر تەرجىمە ماقالىسىدا شەرقى تۈركىستاندا ئادەتتە 5 مىليون دەپ ئىلان قىلىنۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ نوپوسىنى 10 مىليونغا يېقىن دەپ ئىلان قىلدى ۋە پارتىيە كومىتېتى تەشۋىقات مىنىستىرلىگى تەرىپىدىن قاتتىق جاۋاپكارلىققا تارتىلدى. مەسئۇلىيەت بۇ « خاتا مەلۇمات » نى خىتايچە ئىلان قىلغان گۈيجۇ كەچلىك گىزىتىگە ئىتتىرىپ قويولدى. بىرىلدىن كېيىن مەملىكەتلىك كەچلىك گىزىتلەر باشلىقلىرى يىغىندا ئۆچراشقان ئىككى گىزىت مەسئوللىرى بىشىغا كەلگەن كىلىشمەسلىكلەر ھەققىدە سۆھبەتلەشكەندە، گۈيجۇ كەچلىك گىزىتىنىڭ مەسئولى جاۋاپكارلىقىنى رەت قىلغانلىقىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپوس سانى ھەققىدىكى بۇ مەلۇماتنى بىيجىڭدىكى ستاتىستىكا باش ئىدارىسىدىن يوشۇرۇنچە ئالغانلىقىنى ئىتىراپ قىلىپ سۆزلەپ بەرگەن.

بىر مىللەت نوپوسىنىڭ 5 مىليون ئازايتىلىپ ئىلان قىلىنىشىدەك پاجىئە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە يۈرگۈزىۋاتقان نوپوس سىياسىتىدە ھەر دائىم تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان نورمال جىنايەتتۇر.

يەرلىك تەزكىرىدىكى نوپوس سانى

1991 - يىلى شەرقى تۈركىستىتى ئەدەبىيات فاكولتىتى پروفىسورى ، خىتاي دۆلەتلىك سىياسى كېڭەش ھەيئەت ئەزاسى ، ستاتىستىكشۇناس، يازغۇچى تۇرسۇن قۇربان خىتايچىدىن تەرجىمە قىلىنغان بىر كىتاپنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىنى تاپشۇرۇپ ئالغان . بۇ كىتاپ شەرقى تۈركىستان پۈتۈن يىزا - كەنت تەزكىرىسىنىڭ توپلامى بولۇپ، بىيجىڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە مەخسۇس خادىملار ئاجرىتىلىپ، ھەر بىر يىزىنى بىرلىك قىلىپ ئايرىم ۋە مەخپى تەزكىرە يىزىلىپ ، كېيىن توپلام قىلىنغان خىتايچە كىتاپنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىدى.

پروفىسور تۇرسۇن قۇربان تەھرىرلىك داۋامىدا ھەربىر يىزىدىكى نوپوس سانىغا قاراپ تەسادىپى ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپوسىنى ئايرىم قوشۇپ ھىساپلاپ بېقىش قارارىغا كەلگەن. ئۇزۇن ۋاقىت تەپسىلى ھىساپلاش جەريانىدا شەرقى تۈركىستانىدىكى ئۇيغۇرلار (پەقەت يېزىلاردىكى) نىڭ 13 مىليوندىن ئارتۇق ئىكەنلىگى مەلۇم بولغان. بۇنى دەرھال ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە مەلۇم قىلغان ھەمدە قىسمەن زىيالىلار ئارىسىدا ئاشكارا سۆزلىگەن. شۇ كۈندىن ئىتتىۋارەن باسما زاۋۇتتا بىسىلۋاتقان خىتايچە كىتاپ پىچەتلەنگەن، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى يېغۇلىنغان. بۇ كىتاپ بىر يېرىم يىلدىن كېيىن نوپوس سانى « ئەقىلگە مۇۋاپىق » ھالدا بىيجىڭدا ئىلان قىلىنغان سانغا ئۇيغۇن تەكشىلگەندىن كېيىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان.

خىتاي ئاساسقانۇنىدا قانۇنى جاۋاپكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلمەيدىغان پەۋقۇلئاددە ھوقوققا ئىگە بولغان دۆلەت سىياسى كېڭەش ھەيئەت ئەزاسى بولغان تۇرسۇنۇ قۇربان تۇيۇقسىزلا ، ئۇنۇبرىستىت مەمۇرىيىتى تەرىپىدىن ئەمەس، پارتىيە كومىتىتى تەرىپىدىن بارلىق خىزمەت ھوقوقلىرىدىن، ئوقوتقۇچىلىق ۋەزىپىسىدىن، ھەتتا پروفىسورلۇق ئۇنۋانىدىن ئىلىپ تاشلىنىپ ، ئۇنۇبرىستىت كۈتۈپخانىسىدا تازىلىق ئىشچىلىقىغا بەلگىلەنگەن. مانا بۇ پاكىتمۇ شەرقى تۈركىستانىدىكى « قانۇنى ھوقوقلۇق » مىللەتنىڭ نوپوسىنىڭ سىياسى مەقسەتلەر ئۈچۈنياجىغا قاراپ بەلگىلىنىدىغانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر .

مىللەتلەرنىڭ تەركىبى

شەرقى تۈركستاندا يەرلىك ئاھالە ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردە ھەرقايسى تەرەپلەردىن كۆچۈپ كەلگەن قازاق، ئۆزبەك، قىرغىز، تاتار، سالار قاتارلىق تۈرك قېرىنداشلىرى، مۇسۇلمان خىتايلار دەپ ئاتالغان تۇڭگانلار ۋە خىتاي، مانجۇ، شۆە، موڭغۇل قاتارلىق ئونغا يېقىن مىللەت بار. نوپوس ۋە مىللەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۆلچەرلىرىگە ئاساسلانغاندا، شەرقى تۈركستانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى ھەقىقى نوپوسى 20 مىليوندىن ئارتۇق ئىكەنلىگى، قازاقستان، ئۆزبەكستان، قىرغىزستانلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقى نوپوسى 2 مىليوندىن ئارتۇق ئىكەنلىگى، سەئۇدى ئەرەبىستان، تۈركىيە، ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيە، گېرمانىيە، شۋېتسارىيە، ئەنگلىيە، ئافغانستان، پاكستان، ھىندىستان، روسىيە، بولغارىستان، موڭغولىيە، ياپونىيە، مىسىر، كانادا، ھوللاندىيە، سۇرىيە، مالايشىيا، خىتاي، شاڭگاڭ، تەيۋەن قاتارلىق دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ 1 مىليونغا يېقىن ئىكەنلىگى، ئۇمۇمەن دۇنيادا سېپرىق ئۇيغۇرلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا 23 مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار ياشايدىغانلىقى پەرەز قىلىنماقتا.

ئۇيغۇرلار ــ ئەجداتلىرى بولغان تۈرانلار، ھۇنلاردەۋرىدىن تارتىپ شەرقى تۈركستاندا تۇرلىپ ياشاپ كەلگەن تۈرك قەۋمىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ نوپوسى كېينكى يىللاردا خىتايلار تەرىپىدىن تۇڭەندىكىدەك ئىلان قىلىنىپ كەلمەكتە:

1900 ـ يىللاردا ئۇيغۇرلار 3 . 2 9 1 1 4 5 نەپەر،

ئۇمومى نوپوسنىڭ % 9 7 نى ئىگەللەيدۇ.

1949 ـ يىللاردا ئۇيغۇرلار 8 . 5 0 0 0 0 0 نەپەر،

ئۇمومى نوپوسنىڭ % 9 3 نى ئىگەللەيدۇ.

1979 ـ يىللاردا ئۇيغۇرلار 5 . 6 4 1 5 9 3 نەپەر،

ئۇمومى نوپوسنىڭ % 4 5 نى ئىگەللەيدۇ.

1982 - يىلدا ئۇيغۇرلار 5.986869 نەپەر،

ئومومى نوپوسنكا % 5.45 نى ئىگەللەيدۇ.

1992 - يىلدا ئۇيغۇرلار 7.302178 نەپەر،

ئومومى نوپوسنكا % 4.7 نى ئىگەللەيدۇ.

1996 - يىلدا ئۇيغۇرلار8.746379 نەپەر،

ئومومى نوپوسنكا % 4.5 نى ئىگەللەيدۇ.

خىتايلار ــ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئىككى دەريا ئارىلىقىدا ياشىغان تارىخى كېچەيمىچى مىللەت. يېقىنقى زامان تارىخىدا شەرقى تۈركىستانغا ئۇچ قېتىم بېسىپ كىرىپ يەرلىشىۋالغان. 1949 - يىلى كوممۇنىست خىتايلار بىسىپ كىرگەندە، شەرقى تۈركىستاندىكى خىتايلارنىڭ نوپوسى 290 مىڭ بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە 5 مىليون 902 مىڭ دەپ ئىلان قىلىنماقتا. ئەمەلىيەتتە، ھېساپسىز ئەسكەرلىرى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى، قاچقۇن جىنايەتچىلىرى ۋە كۆچمەن ئاققۇنلىرى سەل كەبى ئۈزۈلمەي چىقىۋاتقان خىتايلارنىڭ نوپوسى 30 مىليوندىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ سان يېقىنقى يىللاردا كىشىنى چۆچىتىدىغان دەرىجىدە ئۆرلىمەكتە.

قازاقلار ــ ئەجداتلىرى ھۈنلار، ئۇيسۇنلاردىن تارتىپ تۈركىستاندا ياشاپ كەلگەن تۈرك قەۋمى. 15 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چۈ دەرياسى ۋادىسىدىن تالاس دەرياسى بويلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ قازاق خانلىقىنى قۇرغان. 18 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى بىر قىسىم قازاق قەبىلىلىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىلى، ئالتاي، تارباغاتاي رايونلىرىغا كۆچۈپ كېلىپ ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە ياشىغان. شەرقى تۈركىستاندىكى قازاقلارنىڭ نوپوسى خىتايلار تەرىپىدىن تۆۋەندىكىدەك ئىلان قىلىنماقتا:

1949 - يىلى قازاقلار 443655 نەپەر

1979 - يىلى قازاقلار 847997 نەپەر

1982 - يىلى قازاقلار 913900 نەپەر

1992 - يىلى قازاقلار 1 مىليون 541864 نەپەر.

تۇڭگانلار ــ ئۇزلىرىنى ئەرەپ نەسلىدىن دەپ تونۇيدىغان ، خىتايچە تىل - يېزىق قوللىنىدىغان ، سېرىق دەريا ۋادىسىنى بويلاپ پۈتۈن خىتايغا تارقالغان مۇسۇلمان مىللەت. تۇڭگانلار شەرقى تۈركىستانغا موشۇ ئەسىر ئىچىدە كۆچۈپ چىققان. شەرقى تۈركىستانىدىكى نوپوسى تۈۋەندىكىدەك:

1949 - يىلى تۇڭگانلار 2 2 1 مىڭ 1 0 5 نەپەر

1979 - يىلى تۇڭگانلار 7 4 5 مىڭ 8 1 6 نەپەر

1982 - يىلى تۇڭگانلار 5 7 5 مىڭ 0 0 5 نەپەر

1992 - يىلى تۇڭگانلار 5 0 7 مىڭ 0 0 2 نەپەر.

قىرغىزلار ــ قەدىمدە يېنىسەي دەرياسىنىڭ بېشىدا ياشىغان، كېيىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ياشىغان تۈرك قەۋمى. ھازىر شەرقى تۈركىستانىنىڭ قىزىلسۇ رايونىدا ياشايدىغان قىرغىزلارنىڭ خىتايلار ئىلان قىلغان نوپوس سانى تۈۋەندىكىدەك:

1949 - يىلى قىرغىزلار 6 6 مىڭ 5 1 4 نەپەر

1979 - يىلى قىرغىزلار 5 1 0 مىڭ 3 2 6 نەپەر

1982 - يىلى قىرغىزلار 4 1 1 مىڭ 0 0 2 نەپەر

1992 - يىلى قىرغىزلار 7 1 4 مىڭ 9 9 3 نەپەر.

موڭغۇللار ــ 1770 - يىلى بىرقىسىم موڭغۇللار ۋولگا دەرياسى بويىدىن، 1764 - ۋە 1813 - يىللىرى بىر قىسىم موڭغۇللار سىبىرىيەنىڭ جەنۇبىدىن شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان. شەرقى تۈركىستانىدىكى موڭغۇللارنىڭ نوپوسى تۈۋەندىكىدەك:

1949 - يىلى موڭغۇللار 2 5 مىڭ 3 5 4 نەپەر

1979 - يىلى موڭغۇللار 111 مىڭ 8 4 1 نەپەر

1982 - يىلى موڭغۇللار 7 11 مىڭ 200 نەپەر

1992 ـ يىلى موڭغۇللار 4 4 1 مىڭ 9 0 2 نەپەر.

تاجىكلار ـــ پارس مىللىتىكە مەنسۇپ مۇسۇلمان قەۋم. شەرقى تۈركىستاننىڭ تاشقورغان رايونىدا يەرلەشكەن بولۇپ، شەرقى تۈركىستاندىكى تاجىكلارنىڭ نوپوسى تۆۋەندىكىدەك:

1949 ـ يىلى تاجىكلار 3 1 مىڭ 6 8 نەپەر

1979 ـ يىلى تاجىكلار 3 2 مىڭ 2 3 5 نەپەر

1982 ـ يىلى تاجىكلار 7 2 مىڭ 0 0 1 نەپەر

1992 ـ يىلى تاجىكلار 5 3 مىڭ 1 7 1 نەپەر.

شۇەلەر ـــ 1763 ـ يىلى مانجۇرىيەدىن شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىلى ، چۆچەك چىگرا بويلىرىغا يۆتكەپ كېلىنگەن ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋاباتلىرى بولۇپ، نوپوسى تۆۋەندىكىدەك:

1949 ـ يىلى شۇەلەر 1 1 مىڭ 6 6 8 نەپەر

1979 ـ يىلى شۇەلەر 5 2 مىڭ 4 9 9 نەپەر

1982 ـ يىلى شۇەلەر 7 2 مىڭ 0 0 8 نەپەر

1992 ـ يىلى شۇەلەر 5 3 مىڭ 7 4 نەپەر .

ئۇزبەكلەر ـــ 18 ـ ئەسىرلەردىن باشلاپ سىياسىي، تىجارەت، دىنى ئىھتىياجلاردىن شەرقى تۈركىستانغا كۆچۈپ كەلگەن تۈرك قەۋمى. شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇزبەكلەرنىڭ نوپوسى تۆۋەندىكىدەك :

1949 ـ يىلى ئۇزبەكلەر 1 2 مىڭ 0 0 2 نەپەر

1979 ـ يىلى ئۇزبەكلەر 7 مىڭ 0 0 4 نەپەر

1982 ـ يىلى ئۇزبەكلەر 9 مىڭ 0 0 9 نەپەر

1992 ـ يىلى ئۇزبەكلەر 1 1 مىڭ 9 4 8 نەپەر.

1992 ـ يىلى ئىلان قىلىنغان نوپوس تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە قالغان مىللەتلەر:

مانجۇلار 6 9 8 7 1 نەپەر

روسلار 5 5 2 8 نەپەر

داغۇرلار 9 0 6 5 نەپەر

تاتارلار 1 7 0 4 نەپەر

باشقامىللەتلەر 7 6 مىڭ 9 1 6 نەپەر دەپ بېكىتىلگەن.

يوقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلاردىن شۇنىرسە مەلۇم بولدىكى، 40 نەچچە يىلدىن بويان خىتاي ۋە تۈركگانلارنىڭ نوپوسى (ئۆزلىرى ئىلان قىلغان سان بويىچە ھىساپلىغاندا) ئايرىم ھالدا 20 ھەسسە ۋە 6 ھەسسە كۆپەيگەن بولۇپ ، بۇ تەبىئىكى كۆچمەن كەلكۈننىڭ ئاقىۋىتىدۇر. قازاق، قىرغىز، تاجىك ، موڭغۇل، شۇ قاتارلىقلار بولسا 40 نەچچە يىلدا 3 ھەسسىدىن كۆپەيگەن. ئەپسۇسكى ئۇيغۇرلار بولسا ، ھەربىر ئائىلە باشقىلاردەك 2 ـ3 تىن ئەمەس 10 ـ 12 دىن بالا تۇققانلىقىغا قارىماي 47 يىل ئىلگىرى خىتاينىڭ داھىسى بولغان ماۋزېدۇڭنىڭ رەسمى دوكلاتىدا ئىلان قىلغان سانغا ئاران يېتىشەلىگەن . يۇقىرىدىكى نىسپەت بويىچە ھىساپلىغاندىمۇ ئۇيغۇرلار 24 مىليوندىن ئارتۇق بولىشى كېرەك .

تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا، قولىمىزدىكى 1 9 3 1 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 6 ـ كۈنى قەشقەر ۋالىسى يونۇس بىن ھاجى سېپىت بىلەن مۇئاۋىن ۋالى سۇ جىڭ شۇ ھەرنىڭ ئىمزاسى بىلەن ئېلان قىلىنغان « پۈتۈن تۈركىستان شەرقىيدىكى مىللەتداش ئىسلام خەيرىخۇاھلىرىگە باياننامە» نىڭ تېكىست 30 ـ ۋە 31 ـ قۇرلىرىدىكى بۇ بىر جۈملىنى سۇنىمىز: « بىلسۇنلەركى، تۈركىستان شەرقىينىڭ يېگىرمە مىليون مەزلۇم دەرتمەن ئاھالىسى بارلىقى ئاللاھۇ ئەكبەر دەپ قوزغۇلۇپ بۇ زالىم مەككار بەدنىيەتلەرنى خاك تۈپراق قىلىپ ھىلە مىكىرلىرىدىن قۇتۇلۇشقا ھازىر » .

3 - باپ شەرقى تۈركستاننىڭ قىسقىچە تارىخى

شەرقى تۈركستان ئەزەلدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ۋەتىنىدۇر

دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمى ئالتۇن بۆشۈگى بولغان تۈركستان (ئورتا ئاسىيا) ئۇيغۇرلارنىڭ ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن قەدىمى ئانا يۇرتى - ۋەتىنىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ھەمدە قېرىنداشلىرى بولغان تۇرالار، ھۇنلار، ساكلار، تۈركلەر ئۇزاق تارىختىن بېرى سەددىچىندىن تارتىپ ئادىرىئاتىك دېڭىزغىچە بولغان بىپايان زېمىنده ئۇلۇغ ھۇن ئىمپېرىيسى (مىلادىدىن ئىلگىرى 204 - يىلدىن مىلادى 216 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئاۋرۇپا ھۇن ئىمپېرىيسى (مىلادى 375 - يىلدىن 468 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئاقھۇن (ئېفتالىت) ئىمپېرىيسى (مىلادى 420 - يىلدىن 565 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئۇلۇغ كۆكتۈرك قاغانلىقى (مىلادى 551 - يىلدىن 745 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى (مىلادى 646 - يىلدىن 845 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى (مىلادى 850- يىلدىن 1335 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئۇيغۇر قارا خانىلار دۆلىتى (مىلادى 850 - يىلدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى (مىلادى 960 - يىلدىن 1187 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئۇلۇغ سالجۇقلار سۇلتانلىقى (مىلادى 1040 - يىلدىن 1157 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، خارەزىم شاھلار دۆلىتى (مىلادى 1172 - يىلدىن 1231 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، ئالاھىدىن ئەرتۇكا سۇلتانلىقى (1341 - يىلدىن 1381 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) ، سەئىدىيە قاغانلىقى (مىلادى 1504 - يىلدىن 1678 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي ۋە مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرۇپ ۋە قۇرۇشقا قاتناشىپ ئىنسانىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇنتۇلماس سەھىپىلەرنى

يېزىپ قالدۇرغان.

شەرقى تۈركستاننىڭ ئۇرۇمچى رايونى بوغدا كۆلى باغرىدىن تېپىلغان ، ھازىر بېيجىڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بۈيۈك سۆرەلمە ھايۋان ئىسكىلىتىنىڭ تېپىلىشى پۈتۈن ئاسىيادا تۇنجى قېتىم بۇلۇپ، تەكرىتاغ بويلىرىنىڭ ئىنسانلار دەسلەپ پەيدا بولغان رايونلارنىڭ بىرى ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى. ئارخېولوگ ئالىملارنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلانغاندا، شەرقى تۈركستاننىڭ قەشقەر رايونىدىن تېپىلغان قەدىمى ئاتۇش ئادەمنىڭ باش سۆڭگى - بۇ زېمىنلاردا 10 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئىنسانلار - ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياشىغانلىقىنى، 8 مىڭ يىللار ئىلگىرى تۈركستان (ئورتا ئاسىيا) دا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق تەبىئى ئۆزگىرىشتە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىر بۆلىگى موڭغۇلىيە، بايقال كۆلى ئەتراپىغا كۆچكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى. شەرقى تۈركستاننىڭ كۆنچى دەريا‌سى بويىدىن تېپىلغان ئېپتىدائى قەبرىستانلىقتىن چىققان ئايال ۋە كىچىك بالا جەسىدى ، نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغرافىيە پاكولتېتى كاربون 14 تەجرىبىخانىسى تەرىپىدىن 6412 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغانلىقى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. بۇ جەسەتنىڭ گۆردە ئوڭدا ياتقۇزۇلغانلىقى، تاختاي ئۈستىگە قوي تېرىسى بىلەن چىڭ توقۇلما يېپىلغانلىقى، جەسەتنىڭ يۈڭ توقۇلمىغا ئورالغانلىقى، بېشىغا كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەنلىگى، سېرىق ، ئۇزۇن چاچلىرىنىڭ دولىسىغا چۈشۈپ تۇرغانلىقى، كۆزلىرى يوغان، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، قاڭشارلىق ئىكەنلىگى، چىڭ سۆڭەت ئىچىدىن بۇغداي دانلىرى چىققانلىقى قاتارلىقلار بۇ زېمىندا سېرىق تەنلىك خىتايلار ئەمەس، ئاق تەنلىك ئەجدادلىرىمىز (ئارىيانلار كىلىشتىن 4000 يىل بۇرۇن) ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ، يۈڭ توقۇمىچىلىق، ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك سەۋىيىدە ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلىدى.

بۈيۈك قاغانىمىز ئوغۇزخان مىلادىدىن ئىلگىرى 176 - يىلى خىتاي پادىشاسى خەن ۋېنىدىغا يازغان مەكتۇبىدا : لولان، ئۇيسۇنلار، ئوغۇزلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 دۆلەتنى ھۆكۈمرانلىقىغا ئالغانلىقىنى، ھەممىسىنىڭ ھۈنلار تەرىكىگە كىرگەنلىگىنى، ئوقيا كۆتەرگەن خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بىرئاغىلە بولۇپ

بىرلەشكەنلىگىنى، شىمالدىكى ئۇلكىلەرنىمۇھۇكۈمرانلىقىغا ئۆتكۈزگەنلىگىنى يازغان ئىدى.

« ئاۋىستا » دا تۈركىلەرنىڭ تۇرا ئاتلىق بۇۋىسى ئۆتكەنلىگىنى، شۇڭا تۈركىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى شۇ بۇۋىسىنىڭ نامى بىلەن تۈرالار دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. « شاھنامە » دە بۇۋىمىز ئالپ ئەرتۇڭا (ئافراسىياپ) پادىشاھلىق قىلغان، دۆلەتنى تۇران دەپ ئاتىغان. سىماچەن قاتارلىق مىلادىدىن ئەۋەلقى خىتاي تارىخچىلىرى ئەجدادلىرىمىزنى غەربىي تۇرالار، شەرقى تۇرالار دەپ خاتىرىلىگەن. « غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە ماقالىلار » ناملىق كىتابتا خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ يازغانلىرى يەكۈنلىنىپ، ئەجدادلىرىمىز تۇرالارنىڭ مىلادىدىن مىڭ نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىلا بايقال كۆلىدىن بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىغىچە، ئورال تاغلىرىدىن ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان زېمىنلاردا ۋە ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى جۇڭغارىيە داالاسىدا ياشىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

مىلادى 487 - يىلى شەرقى تۇرالار تەڭرىتاغنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىدىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ «ئىگىز ھارۋىلىقلار خانلىقى » (487 - 546) نى قۇردى. بۇ ھەقتە « ۋى سولالىسى يىلنامىسى » دا تەپسىلى توختالغان. 487 - يىلى ئۇدۇن (خوتەن) غا كەلگەن خىتاي ئەلچىسى جاڭ جىنشۇن تۇرالار تەرىپىدىن قايتۇرىۋىتىلگەن. سۇي سۇلالىسى يىلنامىسىدا « تۇرالارنىڭ ئاتا - بۇۋىلىرى ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى ناھايىتى نۇرغۇن » دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ 6 - ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. يونان جۇغراپىيە ئالىمى پىتولىمى مىلادى 2 - ئەسىردە يازغان جۇغراپىيە ناملىق كىتابىدا تارىم دەريالىق ۋادىسىدا پىلە بېقىپ، يىپەك چىقىرىپ، ئەتلەس توقۇيدىغانلارنى « ئۇيغۇرلار » دەپ ئاتىغان. ئەرەپ ئەلچىسى مۇتاۋۇنىڭ ساياھەتنامىسىدا 758 - يىلى قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچار، قاراشەھەر، تۇرپانغىچە بولغان زېمىنلاردا كاپىر تۈركىلەر (بۇددىس ئۇيغۇرلار) ياشايدىغانلىقىنى خاتىرىلىگەن.

يۇقىرىدىكىلەرنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئالاھىدە تەكىتلەيمىزكى ، شەرقى تۈركىستان زېمىنلىرىغا يامان غەرەز بىلەن كۆز تىككەن خىتاي ساختا تارىخچىلىرى يېقىنقى

يىللاردا « ئۇيغۇرلار 840 - يىلى موڭغۇلىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن » دىگەن ئويدۇرمىنى مەقسەتلىك هالدا كۆتۈرۈپ چىقىپ ، خىتاي كۆچمەنلىرىگە تارىخى زېمىن هازىرلىماقتا. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بويان تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنوپ ۋە شىمالىدا ياشاپ كەلگەنلىگىنى ئەسكەرتىش بىلەن بىرلىكتە ، خىتايلارنىڭ سىياسى غەرەزلىرىنى ئېچىپ تاشلاش تارىخ ساهەسىدىكى مۇهىم ئىشلىرىمىزنىڭ بىرسىدۇر.

ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى

ئەجداتلىرىمىز تۇرالار، هۇنلار ۋە تۈركلەر ئۆزلىرى قۇرغان هاكىمىيەتلىرىنى مۇستەهكەملەش داۋامىدا، تاشقى دۈشمەنلىرىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئاغدۇرمىچىلىقى ، ئىچكى نىزالار هەمدە تەبىئى ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن ، هاكىمىيەت باشقۇرۇشتا نامىنى تىگىشتۈرۈپ تۇردى. 646 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى تومىد ئۇلۇغ ئىلتەبىر ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. خىتايلار ئۆزلىرىگە تەسلىم بولغان ئاسىناتور ۋە جېبىنى ئالىپ لارنىڭ قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ ئۇزۇن يىللار ئاغدۇرمىچىلىق قىلغان ۋە ئىچكى ئۇرۇشلارغا سەۋەپ بولغان بولسىمۇ ، 744 - يىلى قۇتلۇق بىلگە قاغان دەۋرىدە 221 مىڭ كىشىلىك قۇدرەتلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇنى بولغان ، شەرقتە هىنگان تاغلىرىدىن غەربتە پەرغانە ۋادىسى ، يەتتەسۇغىچە ، شىمالدا بايقال كۆلى، يەنسەي دەريا سى يوقىرى ئېقىنىدىن جەنوپتا سەددىچىن سېپىلغىچە بولغان زېمىنلارنى ئۆزئىچىگە ئالغان، قارابالغاسۇننى پايتەخت قىلغان، ئۇيغۇر - ئۇرخۇن دۆلىتى قۇدرەت تاپتى. 757 - يىلى خىتاي تاڭ سولالىسى بىلەن چاگىشەن، لوياڭ شەهەرلىرىنى ئىسيانچىلاردىن قايتۇرۇپ ئىلىپ بېرىش هىساۋىغا پۈتۈن ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن ، قىز - چوكانلارغا ئىگە بولۇش ، تاڭ پادىشاهىنىڭ قىزىنى خوتونلۇققا ئېلىش شەرتى بىلەن توختام تۈزدى ۋە ئىجرا قىلدۇردى. 762 - يىلى تاڭ شاهزادىسى لى شى ئۇيغۇرقاغان بوگوخانىنىڭ سارىيىغا كەلگەندە ئۆزىچە ئادەت بويىچە ئۇسۇل ئوينىمىغانلىقى ئۈچۈن تاڭ قوماندانلىرى بىلەن بىللە باغلىنىپ پۈتى ئاسمانغا قىلىپ ئىسىلىپ يۈز

كالتەكتىن ئۇرۇپ جازالانغان ۋە بىرنەچچىسى ئۆلۈپ قالغان. شۇ زامانلاردىن تارتىپ تاڭ سولالىسى 100 يىلغا قەدەر ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانىغا پادىشاسىنىڭ قىزىنى ئېۋەتىپ بېرىش ۋە يىلىغا 20 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈتەپ تۇرغان . ستىپ بېرىلگەن بىرئات ئۇچۇن 40 توپ تاۋار تاپشۇرغان. 782 - يىلى ستىپ بېرىلگەن 100مىڭ ئات ئۇچۇن 4 مىليون توپ تاۋار قەرزدار بولۇپ قالغان تاڭ سولالىسى 840 - يىلىغا قەدەر بۇ قەرزىنى تۆلەپ تۈگىتەلمىگەن.

خىتاي مەلىكە - جاسوسلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى، ئىچكى نىزالارنىڭ كەسكىنلىشىشى، ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان تەبىئى ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ، ئادىز قەبىلىسىدىن قۇلۇق باغانىڭ خائىنلىقى بىلەن 840 - يىلى 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز قەبىلىداشلىرى تەرىپىدىن تار - مار قىلىنغان ئۇيغۇر - ئۇرخۇن قاغانلىقى بىپايان زېمىنىدىن، ئەسلەر توپلىغان ئاتۇن - بايلىقلىرىدىن ۋە ئۇلۇغ سەلتەنەتىدىن ئايرىلىپ ھەر تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى.

200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇر- ئۇرخۇن قاغانلىقى دەۋرىدە، قاغانلىق بالىسىغا مىراس قالدىغان پادىشاھلىق ئىجتىمائى تۈزۈمى ئورنۇتۇلغان. بىرلىككە كەلگەن نۇرغۇن قەبىلىداشلار ئۇيغۇر نامى بىلەن ئۇيۇشۇپ، ھەربى تۈزۈم، قانۇن، دۆلەت ئىدارە قىلىش ئورگانلىرى ۋە تاشقى سىياسەتلەر يۈرگۈزگەن . قاغانلىقنىڭ غەربىدە دېھقانچىلىق، شەرقىدە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان. ھەربى ۋە تىجارەت ئاتلىرىنى يېتىشتۇرۇش مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. مۇبىلىك باغلار يېتىشتۇرۇلگەن. سۇغۇرۇش ئىنشائاتلىرى ، ئېرىق - ئۆستەكلەر قىزىلغان. تاش تولۇق، ياغۇنچاقلار ئىشلىتىلگەن. تۆمۈر ، مىس تاۋلىغان. ئالتۇن قازغان. دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ھەربى قۇرالار ياسالغان. گىلەم ، يىپەكچىلىك، پاختا توقۇمچىلىق، زەرگەرلىك، دۇكانلىرى ئېچىلغان. خىتاي، تېھران، دېھلى، قاھىرە، باغدات، دەمەشق، ئىستانبۇلغا قەدەر ئۇزۇن يىپەك يولىدا تىجارەت قىلغان.

ئۇرخۇن مەكگۈ تاشلىرى، « قالدىم ھەسرەت ئىچىدە » ، « بەگقۇلى ھەققىدە قوشاق » ، « تورا قوشىقى»، « كۆچ - كۆچ داستانى » قاتارلىق ئەدەبى ئەسەرلىرى،

مۇزىكا - سەنئەت، ناخشا - ئۇسۇل، كىيىم - كىچەكلىرى، شامان ، مانى ، بۇددا دىنى تەسىرلىرى، ئايبالىق، ئۇيغۇربالىق، قارابالغاسۇن شەھەرلىرى ھەمدە ھەشەمەتلىك ساراي - ئوردالىرى قاتارلىقلار شۇ دەۋرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان مەدەنىيەت ئىزنالىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى

840 - يىلى موڭغۇلىيە دالاسىدىن كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن ياغمالار تۈركىستاندىكى قېرىنداشلىرى غەربىي ياغمالار، قارلۇقلار ۋە چىگىللاربىلەن بىرلىشىپ قەدىمى ئەجدادلىرىنىڭ نامى بىلەن ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى. ئالىپ ئەرتوكا ياشىغان قەدىمى شەھەر قەشقەرنى پايتەخت قىلدى. بالاساغۇن يازلىق پايتەخت بولدى. دۆلەت بايرىقى تۆت چاسا قىزىل شايى ئۇستىگە بىر تەرىپى ئالتە، بىرتەرىپى ئۇچ شىخى بار ئالتۇن رەڭلىك ئارچا دەرىخى چۈشۈرۈلگەن بايراق قىلىپ بېكىتىلدى. زېمىنى دەسلەپ يەتتە سۇ، ئىلى ۋادىسى، تەڭرىتاغنىڭ جەنوبى قىسمى بولۇپ ، 1010 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقى كەشمىر، غەربىي خارەزىم، شىمالى بالقاش كۆلى، جەنوبى مەرۋى شاھ جاھانغا قەدەر بولۇپ، 5 مىليون كىۋادرات كىلومىتردىن ئاشقان زېمىن ئىدى. تۇنجى قاغانى گۈل بىلگە قاراخان بولدى.

920 - يىلى قاغان سۇلتان سوتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان بولدى ۋە ئۇزۇن يىللىق يۈرۈشلەردىن كىيىن پۈتۈن ئۇيغۇرلارنى مۇسۇلمان قىلدى. 960 - يىلى ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى دەپ ئىلان قىلىندى. 1040 - يىلى ئىككىگە بۆلۈنگەن قاراخانىلار قىتانلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى.

قاراخانىلار دۆلىتىگە ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن ياغمىلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى ۋە 400 يىل داۋام قىلدى. قاغانلار قاراخان، بۇغراخان، ئارسلانخان دېگەن ئۇنۋانلاردا ئاتالدى. قاغانلارنىڭ نامى قۇتبىلەردە ئوقۇلدى. خەلىپە قايىم قاراخانىلار قاغانى ئىبراھىم بۆزە تېگىنگە « شەرق ۋە چىنىنىڭ پادىشاھى » ئۇنۋانىنى بەردى. قاراخانىلارنىڭ ھەربىي قوشۇنى ناھايىتى مۇنتىزىم ۋە جەڭگىۋار بولۇپ بىرقىتىملىق

ئسيانني باستۇرۇشتا 700 مىڭ كىشىلىك ئسيانچى ئەسكەرلەرنى 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانىلار ئەسكەرلىرى تار ـ مار كەلتۈرگەن .

قاراخانىلار دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى بولۇپ، فارابى، ئىبنى سىنا، بىرونى، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، يۈسۈف خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىق مەشھۇر ئالىم ، پەيلاسوپلار يېتىشىپ چىقتى. ئەدەبىيات ـ سەنئەت ، سودا ـ تىجارەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، توقۇمىچىلىق ۋە سانائەت ئىشلىرى گۈللەپ ياشنىدى .

1211 ـ يىلى كۈچلۈكخان قىتانلار دۆلىتىنى يوق قىلىپ ، قەشقەرنى بىسىۋالدى ۋە شەرقى قاراخانىلارنى يوق قىلدى. 1212 ـ يىلى خارەزىم شاھ مۇھەممەت كۈيوغلى ئوسمان بۇغراخاننى ئۆلتۈرۈپ غەربى قاراخانىلارنى يوق قىلدى. ئاخىرىدا قاراخانىلارنىڭ مۇقەددەس توپراقلىرى چىڭگىزخاننىڭ چاڭگىلىغا چۈشتى

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى

840 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىز خانزادىسى پان تىكىن باشچىلىقىدىكى بىرقىسمى غەربتىكى قەبرىنداشلىرىنىڭ يېنىغا كۆچتى. بىرنەچچە يىللىق جاپالىق يۈرۈش ۋە قانلىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن، دەسلەپ جىمىسار، بارىكۆل ئەتراپلىرىغا ، كېيىن قاراشەھەر، كۇچار رايونلىرىغا كۆچكەن پان تىكىن 848 ـ يىلى ئۆزىنى قاغان ئىلان قىلدى ۋەئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىنى قۇردى. 866 ـ يېلى بەشبالىقنى پايتەخت، ئىدىقۇتنى قىشلىق پايتەخت قىلدى. ئۇنىڭ تىرىتورىيىسى شەرقتە توققۇزبۇلاق (جۇچىۋەن) دىن غەربتە بۈگۈرگىچە، جەنوبتا تەكلىماكاندىن شىمالدا ئالتايغىچە بولغان زېمىنلار بولۇپ، دۆلەت تۈزۈمى جەھەتتە ئۇيغۇر ئۇرخۇن دۆلىتىنىڭ داۋامى بولدى. ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى پۈتۈن 485 يىللىق ھۆكۈمرانلىق تارىخىدا 275 يىل مۇستەقىل ياشىدى. 80 يىل غەربى قىتانلارغا، 136 يىل موڭغۇللارغا

بېقىنىپ يېرىم مۇستەقىل ياشىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى 5 ئەسىرلىك شانلىق تارىخىدا دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى ئۇچۇن ، خەلقنىڭ بايىاشاتلىقى ئۇچۇن نۇرغۇن قىتىم قانلىق مۇداپىئە ئۇرۇشلىرىنى قىلدى. خوشنىلىرى قاراخانىلار ، سۇڭ سولالىسى، غەربى قىتان، موڭغۇللار بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە بولدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر زىيالىلىرى ۋە قوماندان ، ئەسكەرلىرى چىڭگىزخان ھاكىمىيىتىدە ۋە ھەربى يۇرۇشلىرىدە ئالاھىدە رول ئويناندى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىدە دېھقانچىلىق ئاساس ، چارۋىچىلىق قوشۇمچە قىلىندى. ئۇچىلىقمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇردى. بۇغداي، ئارپا ، كەندىر ، شال، كۆەز ، پۇرچاق قاتارلىق ئاشلىق ، ياغ ، مىۋە ، كۆكتاتلار ئۆستۇرۇلدى. ئات بېقىش ، بولۇپمۇ ھەربى ئات تەربىيەلەش ئالاھىدە زور بولۇپ، نەچچە يۈز مىڭ جەڭ ئاتلىرى يېتىشتۇرۇلگەن. قوي، كالا ، تۆگىلەر بېقىلغان.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا تىخىمۇ رىۋاجلانغان. پاختا ، يىپەك توقۇمىچىلىقى، ئالتۇن سايمانلىرى ، ئۇرۇش قۇرالىرى، ئىشلەپچىقىرىش قۇرالىرى، ئىگەر ـ جابدۇق ياساش ، كانچىلىق، دوربىگەرلىك، مەيچىلىك قاتارلىقلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان. قاشتىشى بويۇملىرى چەتئەللەرگە ستىلغان. ئات ، تۆگە ، ئات جابدۇقلىرى، گۈللۈك يىپ رەخت، يىپەك، ئالتۇن زىننەت بويۇملىرى، دورا ـ دەرمان، سۇسەر ، بۆكەن مۇڭگۈزى، ئالماس، كىگىز ، كۆن بويۇملىرى قاتارلىقلار خىتاي، رۇم ، ئەرەپلەرگە داڭلىق مەھسولاتلار قاتارىدا سېتىلغان.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىدە بەشبالىق شەھىرى كۆكەيتىپ قۇرۇلغان. پىششىق قىش، گۈللۈك قىشلاردىن ئىگىز مۇنارلار ، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر ، ھەيۋەتلىك سارايلار سىلىنغان. خەلق باي ـ بايىاشات بولۇپ، ئۆيلەر ئاق ھاكىتا ئاقارتىلغان. بۇ دەۋىردە « مۇقەددەس قەۋرە » ، « چىستانى ئىلىگ بەگ » ، «ئىرق پۈتۈك »

« مانى شىئىرلىرى » ، « ئوغۇزنامە » ، « ئالتۇن يارۇق » ، « ئىككى تىكىنىڭ ھىكايىسى » قاتارلىق داڭلىق ئەدەبى ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن. ئاپىرىنچورتىكىن، كۆل تارقان، سىنقۇسەلى تۇتۇڭ ، كەلىمە كەيشى قاتارلىق ئەدىپلەر مەيدانغا

كەلگەن. رەسساملىق، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق سەنئىتى بوددا مەدەنىيىتى سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇلغان. مىڭ ئۆي تام رەسىملىرى، ھەيكەللىرى ھىلىغىچە ساقلانماقتا.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى 1335 - يىلى موڭغۇل چىغاتاي خانلىرىدىن تارماشىرىنىڭ زامانىسىدا چىغاتاي تېرىتورىيىسىگە قوشۇۋلىندى.

ئارخىئولوگ ئالىم قۇربان ۋەلىنىڭ تەكىتلىشىچە، مىلادى 700 - يىللاردىلا تۇرپاندا « ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى » مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنىڭ نامى ھەققىدىكى تارىخى خاتىرىلەر ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان دۆلەت تامغىسى ھازىر بېيجىڭ تارىخى مۇزىيدا ساقلانماقتا.

ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتى

مىلادى 840 - يىلى شەرقى ئۇيغۇرلارنىڭ بىرتارمىقى ياغلاقار قەبىلىسى كەڭسۇ (گەنسۇ) رايونىغا كۆچۈپ كېلىپ، يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ياشىدى. 865 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ قاغانى بۆگۈ تېكىن ھازىرقى كۆكنۇر (چىڭخەي) دىكى تىبەت قوشۇنلىرىنى تار - مار قىلدى. خېشى كورىدورىدىكى ئۇيغۇرلار مىلادى 870 - يىلى گەنجۇ (ساندىبل) نى پايتەخت قىلىپ، ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتىنى قۇردى. خىتاي تارىخچىلىرى « گەنجۇ ئۇيغۇر دۆلىتى » دەپ ئاتىغان بۇ دۆلەت ھازىرقى كەڭسۇ ئۆلكىسىدىكى دۆڭخۇاڭ ، جاڭيې، ۋۇۋەي، ئەنشى، جۇچۈەن، لەنجۇ شەھىرىنىڭ ئەتراپى، نىڭشادىكى ئىرسىن دەريالىق ۋادىلىرى قاتارلىق رايونلارنى ئۆز تېرىتورىيەسىدە تۇتۇپ كەلدى. 907 - يىلى تاڭ سولالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتى كۈچەيدى. خىتاي ۋە تىبەت ئىسيانچىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھۇجۇملىرىنى يوق قىلىپ زېمىننى كېڭەيتتى. قاتۇنبالىق قاتارلىق شەھەرلەرنى بەرپا قىلدى.

دىخانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتى مۇھىم قاتناش يولىنى ئىگىلەپ ئالغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقايسى دۆلەتلەر ۋە خىتاي

بەگلىكلىرى بىلەن سودا مۇناسىۋىتىنى رىۋاجلاندۇردى. قاشتىشى، ئالماس، خۇشپۇراق ماتېرىئاللار، تۇز، تۆگە، ياۋا تۆگە، مەرۋايىت، مىس ئەينەك، قىزىل سىماپ، مارجان، ئاق شۇڭقار، ئات، تېرە، پولات قىلىچ، ئىپار، تېرە كىيىم، ئۆتۈك، ئىگەر - توقۇم، سۇسەر تېرىسى، پولات، يۇك رەخت، پاختا رەخت، ئىران رەختلىرى قاتارلىق مالىلارنى خىتايغا ساتاتتى. بۇ مالىلارنىڭ بىرقىسمى يەرلىك مەھسولاتلار بولسا ، بىرقىسمى ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى ۋە ئىدىقۇت دۆلىتىدىن كەلتۈرۈلگەن مالىلار ئىدى.

ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئەتراپتىكى تاجاۋۇزچىلارغا قارشى كەسكىن ئۇرۇشلارئىلىپ بېرىپ، ئۆزىنى قوغداپ كەلدى. بولۇپمۇ يىپەك يولىنى تالاشقان تاڭغۇت خاندانلىقى بىلەن نۇرغۇن قېتىم ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى. 1028 - يىلى ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا تاڭغۇتلار ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتىنىڭ پايتەختى گەنجۇ (ساندىبىل) نى بىسىۋالدى. ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار ئۆلدى. بالا - چاقىسى ئەسىرگە چۈشتى. 1036 - يىلىغا كەلگەندە دۆلەتنىڭ بارلىق زېمىنلىرى تاجاۋۇزچى تاڭغۇت قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئاھالىلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتىدىكى قېرىنداشلىرىغا قوشۇلدى. بىرقىسمى كۆكنۇر ئەتراپىغا كۆچتى. يەنە بىرقىسمى كۆچەلمەي تۇرۇپ قالدى. ھازىرقى كەڭسۇنىڭ سۇنەن رايونىدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ ئۇيغۇر كەڭسۇ دۆلىتىنىڭ پۇخرالىرى بولغان ئۇيغۇرلاردۇر.

ئۇيغۇر سەئىدىيە دۆلىتى

قۇدرەتلىك ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈركىستان ۋە شەرقى تۈركىستان زېمىنلىرىدا ئەسىرلەرداۋام قىلغان ئىچكى

ئۇرۇشلار ، موڭغۇل چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ يەر- زېمىن، ھوقوق تالىشىش ئۇرۇشلىرى ئۇيغۇرلارنى خانۋەيران قىلدى.

مىلادى 1514 - يىلى سەئىدخان قەشقەردىكى مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۇيغۇر سەئىدىيە دۆلىتىنى قۇردى. پايتەختى يەركەن قىلىپ بەلگىلەندى. سەئىدخان ، مەخدۇمى نۇرانىدىن تەلىم ئالغان بىلىملىك، ھەربى ستراتىگىيىچى، شائىر بولۇپ، تەدبىرلىك چارىلەر ۋە ھەل قىلغۇچ جەڭلەرنى قىلىپ ، ئۇيغۇر ئىلىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇنىڭ زېمىنى بالقاش كۆلىنىڭ جەنوبى قىسمى، ئىسسىق كۆل رايونى، شەرقى تۈركىستان ۋە بەدەخشان، كەشمىر، تىبەتنىڭ بىرقىسىم رايونلىرىغا قەدەر ئىدى. خەلق ئىگىلىگىنى ياخشىلاپ، بۇخرالارنى بایاشات ھایاتقا ئىگە قىلىش يولىدا كۆرەش قىلغان سەئىدخان دۆلىتىنى قۇدرەت تاپقۇزدى.

سەئىدىيە دۆلىتى ئۇيغۇر قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئالى ھاكىمىيەت ئورگىنى - سۇلتان ، خانىش ، ئەمىر كەبىر ، ئاتالىق ۋەزىر ، ئالى ئەمىر ، ئاتا بېگى ، تامغا بېگى ، كاتىپ ، ئوردا شائىرى، ھۆكۈما، چوڭ دىۋان بېگى، خەزىنىچى بەگ ، شەيخۇلئىسلام ، سىپا غازى، قازىبەگ، پاششاپ قاتارلىقلاردىن ۋە تۈرپان ۋالىسىدىن تەركىپ تاپتى. ۋىلايەت ، رايونلارغا ۋالى، ناھىيەلەركە ھاكىم بەلگىلەندى. دۆلەت ئىشلىرى ۋەزىرلەر تەرىپىدىن، شەرىئەت ئىشلىرى شەيخۇلئىسلام ، قازىلار تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىناتتى. ئەمىر كەبىر قوماندانلىقىدىكى ھەربى ئىشلار مەركىزى قوشۇن، ئوردا مۇھاپىزەتچى قوشۇن، ۋىلايەتلەردىكى قوشۇنلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسىم، ئوڭ قول قىسىم، سول قول قىسىم، ئوتتۇرا قىسىم ۋە ئارقا سەپ قىسىملارغا ئايرىلاتتى. مەركىزى قوشۇندا 12 مىڭ ئەسكەردىن تەشكىللەنگەن بىرلىكلەر بار ئىدى. تۈرپان ۋالىلىقىغا قاراشلىق 4 مىڭ ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىپ تاپقان چىگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بار ئىدى.

ئۇيغۇر سەئىدىيە دۆلىتى قۇرۇلغاندا 10 يىل دىخانچىلىق بېجى كەچۈرۈم قىلىندى. دىخانچىلىق ، سۇ ئىنشائاتى تەرەققى قىلدى. چارۋىچىلىق رىۋاجلاندى.

نۇرغۇن باغلار بەرپا قىلىندى. كانچىلىق ، مىتال تاۋلاش، قۇيمىچىلىق تەرەققىياتلارغا ئىرىشتى. ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، تۆمۈر، ئاليومىن، سىنىك، ئالماس، قاشتىشى، سىماپ، گۈڭگۈرت، خىروستال، ئاش تۇزى قاتارلىقلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، چەتئەللەرگە ستىش بويىچە نام قازاندى. قول ھۈنەرۋەنچىلىق بويۇملىرى پۈتۈن ئەتراپقا داڭلىق ئىدى. ئالتۇن ـ تىللا، مىس پۇل قۇيۇپ، ئوبوروتتا ئىشلىتىلدى. بىناكارلىق تەرەققى تاپتى. مازار بىناكارلىقىغا ئائىت يادىگارلىقلار ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئىچكى ۋە تاشقى بازار سودىسى جانلاندى. يەركەندىكى ئىككى قەۋەتلىك 360 ھوجرىلىق رەشىدىيە مەدرىسى، يېشىل مەدرىس، مەدرىسى ئىقلىمات، جاھان مەدرىسى، خانلىق مەدرىسى، مەھمۇدىيە، ساقىيە، ۋەلىدىيە قاتارلىق ئالى بىلىم يۇرتلىرى ئىچىلدى. 948 خانىقا ، 585 مەسچىت ، 2263 مەكتەپ سېلىندى. مەكتەپلەردە ئەرەپ ، پارىس، تۈرك تىلى گىراماتىكىسى، شەرىئەت ئىلمى، پەلسەپە، ھەدىس، قۇرئان تەپسىرى، ناتىقلىق ئىلمى، تىل ـ ئەدەبىيات، ئىسلام تارىخى، جۇغراپىيە، ئاستىرونومىيە، ئىستىتىكا، سەنئەت، خەتتاتلىق دەرسلىرى ئۆتۈلدى. تۈركستاندا شۆھرەت قازانغان سەئىددىن قەشقەرى، خوجا زاھىت قەشقەرى، خوجا ئەخمەت قەشقەرى، زىيائىددىن قەشقەرى، مۇھەممەت ھەيدەر قەشقەرى قاتارلىق ئالىملار يېتىشىپ چىقتى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى « جاھاننامە »، « تارىخى رەشىدى » نى يېزىپ چىقتى. ئاماننىساخان ـ ئابدۇرەشىتخانىنىڭ خانىشى بولۇپ، قىممەتلىك كىتابلارنى يازدى ۋە ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەپ چىقتى. يۈسۈپ قىدىرخان مۇقامچى ۋە « دىۋان قەدىرى» نىڭ ئاپتورى ئىدى. «تارىخنامە- ئابدۇرەشتخان »، « تارىخ » (مەھمۇت جوراسىنىڭ) ، «بۇزرۇكۋار » ، « سەپەرنامە » (زەلىلىنىڭ) ، « كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى » (مۇھەممەت بىننى خاراباتىنىڭ)، « مۇھەببەتنامە ۋە مەھنەتكام » (خىرقىتىنىڭ) قاتارلىق قىممەتلىك كىتابلار مەيدانغا كەلدى.

بۇ دەۋىردە ئۇيغۇرلار ئىچىگە تارقالغان جەھىرىيە، چىستىيە، سۇھىرۋەر، خۇپىيە قاتارلىق تەسەۋۋۇپچىلىق دىنى ئېقىمى تەسىرىدە ئۇيغۇر سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەزھەپچىلىك، تەرەببازلىق قاراشلىرى ئۇلغۇيۇپ، تەخت

غەۋغالىرىغا ئايلاندى. سۈيقەستچى ئاپپاق خوجا تىبەت لامالىرىغا باش ئۇرۇپ، 1679 - يىلى 60 مىڭ جۇڭغارىيە قزشونلىرىنى باشلاپ كېلىپ 166 يىل سەلتەنەت سۈرگەن ئۇيغۇر سەئدىيە دۆلتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

ئۇيغۇر قەشقەرىيە دۆلتى

ئاپپاق خوجا نىڭ خائىنلىقىدىن كېيىن ، دىنى تەبرىقىچىلىق تۈپەيلى پۈتۈن تۈركىستان تىرىتورىيىسى رايونلار بويىچە خانلىقلار ئىلكىدە بولۇپ كەلدى. 1856 - يىلى روسلار غەربى تۈركىستانىنى ئىشغال قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ياقۇپ بەگ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇ قەشقەر ، يەكەنلەرنى پەتىھ قىلغاندىن كېيىن، خوتەن ۋە كۈچارلارنى بويسۇندۇرۇپ پۈتۈن شەرقى تۈركىستاننىڭ 7 ۋىلايىتىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر قەشقەرىيە دۆلتىنى قۇردى ۋە تىزلىكتە ئۈرۈمچى، ئىلى ، ئالتايلارنى بويسۇندۇرۇپ پۈتۈن شەرقى تۈركىستاننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئاتلاندى. تۈڭگانلار بىلەن بولغان بىرنەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن ، ئۈرۈمچى، ئىلى رايونلىرىنى تەۋەسىگە قوشۇپ، يەتتەسۇدىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، غەرپتە پامىر ۋە ئلاي تاغلىرىدىن تارتىپ ئىسسىقكۆل، ئالماتالارغىچە ، شىمالدا بالقاش كۆلى، ئالتاينىڭ جەنوبىغىچە ، شەرقتە بارىكۆل تاغلىرىغىچە ، جەنوبتا قاراقۇرۇم، كوئىنلون باغرىغىچە بولغان ئۇيغۇر زېمىنلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بەدەۋلەت ئۇنۇۋانىنى ئالدى. ئۇرۇش تەييارلىقى ئىچىدە ھاكىمىيەت تۈتقان ياقۇپ بەگ ئالدى بىلەن تاشقى دىپلوماتىيىگە ئەھمىيەت بەردى. ئۇ تۈركىيە سۇلتانى ئابدۇلئەزىزخانغا ئەلچىلەر ئۆمىگى ئېۋەتىپ شەرقى تۈركىستاننى مۇستەقىل ئىسلام دۆلتى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئابدۇلئەزىزخان جاۋابەن ئەلچىلەر ئۆمىگى ئېۋەتتى ۋە ياقۇپ بەگكە ئەمىر

ئەلمۇسلمىن ئۇنۇانى بېرىپ ئۇنىڭ دۆلىتىنى رەسمى ئىتىراپ قىلدى. ئەنگلىيە، روسىيە دۆلەتلىرىمۇ رەسمى ئىتىراپ قىلىپ ئۆز- ئارا ئەلچىلەر ئۆمىگى ئېۋەتتى. ھىندىستان بىلەن قۇرال - ئوق سودىسى قىلىندى.

ياقۇپ بەگ 80 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئارمىيە تەشكىللەپ ھەربى تەلىم - تەربىيەنى كۆچەيتتى. قۇرال ۋە ئوق - دورا زاۋۇتلىرىنى قۇردى. 1875 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ ماددى ياردىمى، روسىيەنىڭ قۇرال ياردىمىنى ئالغان خىتاي قوماندانى زوزۇڭتاڭ غەرپكە يۆرۈش قىلىپ 400 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى بىلەن تۇڭگان قوشۇنلىرىنى قوغلاپ، قومۇلغا يېتىپ كەلدى. 1876 - يىلى زوزۇڭتاڭغا يوشۇرۇن تەسلىم بولغان خوتەن ۋالىسى نىيازبەگ ياقۇپ بەگنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ خوتەندە مۇستەقىللىق ئىلان قىلدى. ئۇرۇمچىدە تۇڭگانلار يۈزئۆرۈپ شەھەرنى زوزۇڭتاڭغا تاشلاپ بەردى. ھىكىم خان تۆرە ئىلدا ئۆزىنى پادىشاھ ئىلان قىلدى. ياقۇپ بەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەققۇلى بەگ قەشقەردە ئىستىقلال ئىلان قىلىپ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغان ئاكىسى بەگقۇلى بەگكە قارشى چىقتى. ياقۇپ بەگ ئەسلىدە غەربى تۈركىستاندىكى دوس تەھدىدىدىن ئەنسىرەپ خىتايلار بىلەن سۈلھ قىلىشنى نەزەردە تۇتۇپ تۇرپان ۋە داۋانچىڭلاردا قارشىلىق كۆرسەتمەي چىكىنگەن ئىدى.

خىتاي خانىنىڭ سۈلھ تەسدىقىنى كۆتىۋاتقان زوزۇڭتاڭ، يوقىرىدىكى ئىچكى ماجرالارپۈرستىدىن پايدىلىنىپ 1877 -يىلى پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا قانلىق قىرغىنچىلىق ئىلىپ بېرىپ قەشقەرىيە دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. خىتايلار شەرقى تۈركىستاندا ئۆلكە تەسىس قىلىپ ئۇنى شىنجىياڭ (يېڭى ئىگەللىگەن يەر) دەپ ئاتىدى.

ئۇيغۇر ئىلى دۆلىتى

غەربىي تۈركىستاننى بىسىۋالغان روسلار بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى بىسىۋالغان خىتاي تاجاۋۇزچىلىرى ئارىسىدا زوزۇكتاك قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى چىكىندۈرۈپ ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان ھېكىم خان تۈرە باشچىلىقىدىكى ئىلى سۇلتانلىقى دۆلىتى ئىلى ۋە يەتتەسۇ تەۋەلىگىدە ھاكىمىيىتىنى يۈرگۈزدى. 1879 - يىلى خىتايلار تىبەتكە ئەسكەر كىرگۈزگەندە، بۇنى باھانە قىلغان روسلار ئىلى ۋە يەتتەسۇ ۋىلايىتىنى بىسىۋىلىپ ئىلى سۇلتانلىقى دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. روس - خىتاي كىلىشمىسىگە ئاساسەن 1889 - يىلى روسلار ئىلى ۋادىسىنى بوشۇتۇپ بېرىپ، يەتتەسۇنى ئىگەللەپ ئالدى. خىيانەتكار خىتاي ئەمەلدارلىرى ۋەتىنىمىزنىڭ مۇقەددەس توپراقلىرىنى روسلارغا شەخسىي سودىسى بىلەن بېرىۋەتتى! ئىلىدىكى زور بىرتۈركۈم ئۇيغۇرلار يەتتەسۇغا كۆچتى. ئىلى سۇلتانلىقى بولسا خىتايلار بىلەن سۇلھ قىلىپ ئىچكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالدى. كېيىن كۆپلەپ ئەسكەر يۆتكەپ ، خىتاي كۆچۈرۈپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگەن خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ئىلى دۆلىتىنى ئاستا - ئاستا يەپ كەتتى.

شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى

خىتايدا مانجۇ خانىدانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستانىڭ بۇگۈنكى ئومۇمى تېرىتورىيىسى ھەقىقى ھالدا خىتاي مۇستەملىكىسىگە ئايلىنىپ قالدى. 1931 - يىلى زۇلۇمغا چىدىمىغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدا قومۇلدا قۇرالىق قوزغۇلاڭ كۆتۈرۈپ،

ئۇرۇمچىگە يېقىنلاشتى. تۇرپاندا ھەمدۇللا ئەلەم، مەسئۇت مۇھىدى، توخسۇندا توختاخۇن، ئالتايدا شىرىپخان باشچىلىقىدا قوزغۇلاڭ كۆتۈرۈلدى. 1933 - يىلى خوتەندە مەھمەت ئىمىن بۇغرا باشچىلىقىدىكى مۇجاھىدلار ئىسلام جىھاتى ئاچتى ۋە خوتەننى پەتھ قىلدى. خوجانىياز ھاجى قوشونى قەشقەرگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان پەيتتە، 1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەردە ساۋۇت دامۇللام باشچىلىقىدا شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى. خوجانىياز ھاجى دۆلەت باشلىقلىغا بەلگىلەندى. دۆلەت بايرىقى، دۆلەت پاسپورتى ۋە پۇل چىقىرىلدى. تۈركىيە، ھىندىستان، ئافغانىستان، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئەلچىلەر ئېۋەتىلدى. تۈركىيەدىن ھەربىي مەسلىھەتچىلەر كەلدى. مۇنتىزىم دۆلەت ئاپاراتى، دۆلەت سىياسى پروگراممىسى، ئەسكىرى قانۇنلار ئىلان قىلىندى.

بۇ مەزگىلدە گەرچە خىتاي قوشۇنلىرى ئاجىز بولۇپ، ئامالسىز قالغان بولسىمۇ، ئەمما خوجانىيازھاجى روس كوممۇنىستلىرىنىڭ سۈيىقەستى بىلەن يېڭى قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ھاكىمىيىتىدىن ئۈزىنى چەتكە ئالدى. مەمتىمىن بۇغرا باشچىلىقىدىكى خوتەن قىسىملىرى تۈڭگانلار بىلەن بولغان ئۇرۇش ۋە تۈمۈر سىجاڭ بىلەن بولغان ئاداۋەت تۈپەيلى، بۇ ھۆكۈمەتنى ئىتىراپ قىلمىدى. زالىم شىڭ شىسەي خوجانىياز ھاجىمنى ئالداپ يوق قىلدى. روسلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قەشقەردىكى شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى، تۈڭگان قىسىملىرىنى ۋە خوتەن قىسىملىرىنى بىر - بىرىگە ئۇرۇشتۇرۇپ ئاخىرى ھەممىسىنى يوق قىلدى. 1934 - يىل ئاخىرىغا قەدەر شەرقى تۈركىستان ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تارقىلىپ كەتتى. ساۋۇت دامۇللام شېھىت قىلىندى. مەمتىمىن بۇغرا ۋە گېنىرال ماھمۇتلار چەتئەلگە چىقىپ كەتتى. ھاكىمىيەت يەنىلا خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. خوجا نىياز ھاجىم شىڭ شىسەينىڭ يالغان ۋەدىسىگە ئىشەنىدى، بولۇپمۇ روس كونسولىنىڭ ئورتىدا كاپالەت بېرىشى ئۈنى تېخىمۇ ئىشەندۈردى. ئاخىرىدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ مۇئاۋىن رەئىس بولغان خوجانىيازھاجى ئەسكەرلىرىدىن، قوماندانلىرىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئاستا - ئاستا ھوقوقتىن

يىراقلاشتۇرۇلدى ۋە خۇددى ئۇستازى تۆمۈر خەلىپىگە ئوخشاشلا نادامەت ئىچىدە دۇشمەن قولىدا شېھىت بولدى. مەمتىمىن بۇغرا، ماھمۇت گېنىرالىار ھىندىستان، تۈركىيە، ياپونىيەلەردە شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ داۋاسىنى داۋاملاشتۇردى.

شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى

شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ 10 يىل ئىچىدە شەرقى تۈركىستان خەلقى قانلىق باستۇرۇلدى، قانتىق تالان - تاراج قىلىندى. خەلقنىڭ غەزىۋى چىكىگە يەتتى. 1944 - يىلى 6 - ئايدا نىلقادا پارتىلغان غېنى باتۇر باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار قوزغۇلىڭى نىلقانى ئازات قىلدى. غۇلجىدا ئېلىخان تۆرە يىتەكچىلىگىدە قۇرۇلغان « ئازاتلىق تەشكىلاتى» بۇ قوزغۇلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ ، قۇرال ستۇدىلىپ، دەرھال ماسلىشىپ ئۇرۇش قىلىپ غۇلجا شەھرىنى ئازات قىلدى. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى دۇنياغا جاكارلاندى. قۇزغۇلاڭچى قوشۇن تىز ۋاقىت ئىچىدە ئىلگىرىلەپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايلارنى ئازات قىلىپ ماناس دەرياسى بويىغا قەدەر قىستاپ كەلدى. ئۇرۇمچىگە 2 سائەتلىك يول قالغان ئىدى.

بۇ چاغدا سۆۋېت روسىيىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن قۇتۇلۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن شەرقى تۈركىستان دۆلەت ھاكىمىيىتى روس جاسۇسلىرىنىڭ تىزگىنلىشى سەۋەبىدىن ئىلگىرلىيەلمىدى. مارشال ئېلىخان تۆرە ئالداپ تۇتۇپ كېتىلدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق دۆلەت رەھبەرلىرى خىتاي بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە زورلاندى. روسلار ۋە خىتايلاردىن يوشۇرۇن قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان خەلق پارتىيىسى ھاكىمىيەت ۋە ھەربى قوشۇندا تىز يىلتىز تارتىپ شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھەقىقى مۇستەقىللىقى ئۈچۈن سىياسى پروگراممىا ھازىرلاپ كۆرەشكە ھازىرلانغان پەيتتە، روسلار دۆلەت رەھبەرلىرىنى « ئايروپىلان ۋەقەسى» ئويدۇرۇپ قەتلىئام قىلىپ ،

1949 - يىلى 11 - ئايدا شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيتى ھاكىمىيتىنى خىتايلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەسلىدە قىرىمدىكى يالتا يىغىنى كىلىشىمىدە تۈركستانىنى تەقسىم قىلىشقان جاھانگىرلار ئۆز تەقسىماتى بويىچە شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلغان ئىدى.

شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيتى دۆلەت ئاپاراتى ھازىرقى زامان ئىلغار سەۋىيىسىدىكى دۆلەت ئاپاراتى بولۇپ، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ۋە دېموگراتىك قانۇننى ئاساس قىلغان ئىدى. دۆلەت بايرىقى، دۆلەت پۇلى، دۆلەت گىربى، دۆلەت بانكىسى ۋە دۆلەت ئارمىيىسى بەرپا قىلىنغان ئىدى. شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيتى ھەربى قۇماندانلىق شتابىدا بىر مارشال، يەتتە بۆلۈم ، ئۈنىڭ قارمىقىدا يەتتە پولك، بەش مۇستەقىل باتالىيون بولۇپ، 40 مىڭدىن كۆپ زامانىۋى قۇراللانغان مۇنتىزىم ئەسكىرى قىسىملىرى بار ئىدى.

خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسى دەسلەپ بىتىم روھى بويىچە، شەرقى تۈركستانغا گومىنداڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى تازىلاشقا كىرگەن بولۇپ، شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيتى ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىكتە ھاكىمىيەت باشقۇرغان ئىدى. ئەمما كېيىنچە پەيدىن - پەي ئەسكىرى قىسىملىرىنى كۆپەيتىپ، شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ كادىرلىرىنى ۋە ئوفىتسېر- ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ، ئالداپ ، تۇتۇپ - سولاپ، ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ يوقاتتى. ھاكىمىيەتنى ئۆزئالدىغا تارتىپ ئالدى.

4 - باب شەرقى تۈركستاننىڭ ئىقتىسادى ئەھۋالى

شەرقى تۈركستان تەبئى مەنزىرىسىنىڭ گۈزەللىگى،تەبئى شارائىتىنىڭ ئەپلىكلىگى، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرىنىڭ موللىقى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان ئۆلكە بولۇپ، يەر، سۇ، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات، ئورمان بايلىقلىرى جەھەتتە« قاتتىق جىسىملىق سۇ ئامبىرى » ، « ئاشلىق ئامبىرى » ، «گۈش ئامبىرى » ، «تۇلپارلار يۇرتى » ، « قۇرۇقلۇقتىكى شامال ئامبىرى » ، «گىلەم يۇرتى » ، « يىپەك يۇرتى » ، « كارىز يۇرتى » ، « مىۋە ماكانى » ، «دورا ماكانى » دىگەندەك نامىلارغا، نېفىت، ئالتۇن ، كۆمۈر، تۆمۈر، ئورانىيوم قاتارلىق يەر ئاستى بايلىقلىرى جەھەتتە، « گىئولوگىيىلىك مۇزىي » ، « نېفىت يۇرتى » ، « ئالتۇن ماكانى » ، « 21 - ئەسىردىكى كۆۋەيت » دىگەندەك نامىلارغا ئېرىشكەن.

ئىقتىسادى ئىگىلىگى

سۇ مەنبەسى :

شەرقى تۈركستانىدىكى سۇ ئامبىرى زاپىسى 5 مىليارت 400 مىليون كۇپمېتر، دەريالارنىڭ ئومۇمى ئېقىن مىقدارى 80 مىليارت كۇپمېتردىن ئارتۇق بولۇپ، 190 مىليون مويەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. يەر ئاستى سۇيىنىڭ زاپاس مىقدارى 20 مىليارت كۇپمېترغا يېتىدۇ. بارلىق سۇ يۈزى كۆلىمى 70 مىليون كۇپمېتر بولۇپ، سۇغۇرۇش ئىنشائاتلىرى قالاق، مەبلەغ سىلىنمىغاچقا % 25 سۇ چەتئەلگە ئېقىپ كېتىدۇ. % 30 سۇ يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىدۇ. شەرقى تۈركستاننىڭ شىمالىدىكى خەلق ئاساسەن دەريا، ئۆستەڭ، بۇلاق سۇلىرىنى

ئىچىدۇ. بەزىلەر قار - مۇزلارنى ئېرىتىپ ئىچىدۇ. جەنۇبدا بولسا 10 مىليوندىن ئارتۇق يەرلىك خەلقنىڭ دىخانچىلىق يەر سۇغۇرۇش ۋە ئىچىملىك سۇيى ھەل بولمىغاچقا ھەردائىم نامراتچىلىق ۋە يۇقۇملۇق كىسەل ئىچىدە ياشماقتا. خىتايلار مەركەزلەشكەن شەھەرلەردە تىروبا سۇيى ئومۇملاشقان.

يەر بايلىقى :

شەرقى تۈركىستاننىڭ يېرى كەڭ بولۇپ، ھەر كۋادرات كىلومېترغا 8 كىشى توغرا كېلىدۇ. ئومۇمى ئىشلىتىلىدىغان يەر 105 مىليون مو بولۇپ، ئومۇمى يەر كۆلىمىنىڭ % 5 نى تەشكىل قىلىدۇ. ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر 65 مىليون مو بولۇپ، كىشى بېشىغا 5 مودىن توغرا كېلىدۇ. يېقىنقى يىللاردا يەرلىك ئاھالىنىڭ نوپوسىدىنمۇ ئىشىپ كەتكەن خىتاي كۆچمەن كەلكۈنى بۇ نىسبەتلەرنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتتى. شەھەرلەردە ماكانسىزلىق، يىزىلاردا يەرسىزلىك ھالىتى شەكىللەندى. يەر بايلىقى قانون بويىچە دۆلەتكە تەۋە ھىساپلىنىپ ماھىيەتتە ھۆكۈمران خىتايلارنىڭ خالىغانچە قالايمىقان ئىشلىتىشىگە تاشلاپ بېرىلگەن. شۇڭا شەھەرلەردە يەرلىك خەلقنىڭ ئۆيلىرى خىتاي مەمۇرلىرىنىڭ پىلانى بويىچە ئەرزان باھادا مەجبۇرى تارتىۋىلىنسا، يىزىلاردا مۇنبەت يەرلەر زورلۇق بىلەن ئىگەللىنىپ ئىلىندۇ.

دىخانچىلىقى :

شەرقى تۈركىستاندا تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 61 مىليون مو بولۇپ، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 46 مىليون مو، كۆۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 10 مىليون مو، ياغلىق زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى 3 مىليون مو، قىزىلچا تېرىلغۇ كۆلىمى 1 مىليون مو، قوغۇن، تاۋۇز تېرىلغۇ كۆلىمى 500 مىڭ مو، ئۈندىن باشقا مۇللىك دەرەخ،

كۆكتات، پىلە غوزىسى، قۇلماق، ئەفيون تېرىلغۇ يەرلىرى بار. % 50 يەرگە بۇغداي، قوناق، شال، پۇرچاق تېرىلىدۇ. ھەر يىلى 5 مىليون مو تېرىلغۇ يېرى ھەرخىل ئاپەتلەرگە ئۇچراپ تۇرىدۇ.

1994 - يىلى ئاشلىقنىڭ ئومۇمى مەھسولات مىقدارى 67 مىليون تونىنا ، پاختا نىڭ ئومۇمى مەھسۇلات مىقدارى 882 مىڭ تونىنا، ياغلىق دان مەھسۇلات مىقدارى 508 مىڭ تونىنا، قىزىلچا مەھسولات مىقدارى 3 مىليون تونىنا بولۇپ، ھەربىر يىزا ئىگىلىك ئەمگەك كۈچى ئىشلەپچىقارغان ئاشلىق 2397 كىلوگرام، پاختا 318 كىلوگرام، ياغلىق دان 183 كىلوگرام بولغان . شۇ يىلى ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى 30 مىليارت 647 مىليون يۈەن (3 مىليارت 800 مىليون دوللار) بولغان. يىللىق كىرىمى 100 دوللارغىمۇ يەتمىگەن كەڭ يەرلىك دېھقانلار ئاچ - يالىڭاچ ياشايدۇ. زامانىۋىلاشقان خىتاي دېخانچىلىق مەيدانلىرىدىكى ماتاشلىق ئىشچىلارنىڭ يىللىق كىرىمى ئالاھىدە يوقىرى بولۇپ، تەشۋىقات ئۇلچىمى سۈپىتىدە ئىلان قىلىنىدۇ.

چارۋىچىلىقى :

شەرقىي تۈركىستاندا 21 ناھىيە چارۋىچىلىق بىلەن، 16 ناھىيە يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدۇ. يايلاق كۆلىمى 720 مىليون مو، ئوتلاق كۆلىمى 4 مىليون 500 مىڭ مو (ھازىرغىچە 30 مىليون مودەك ئوتلاق ئەسكەرى مەيدانلار تەرىپىدىن تېرىلغۇ يېرىگە ئۆزگەرتىۋىتىلگەن) ، قوتاندىكى چارۋا مال 1994 - يىلىدىكى مەلۇماتتا 36 مىليون تۈياق، يىللىق ئەي بولىدىغان تۆل 14 مىليون 500 مىڭ تۈياق، يىللىق ستىلىدىغان چارۋا مال 14 مىليون تۈياق، تېرە 7 مىليون دانە، گۆش 376 مىڭ تونىنا، قوي يۈڭى 52 مىڭ تونىنا، ئۆچكە تىۋىتى 750 تونىنا، سۈت 360 مىڭ تونىنا، تۇخۇم 17 مىڭ تونىنا بولۇپ ، يىللىق چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليارت 540 مىليون يۈەن (1 مىليارت دوللارغا يېقىن) . چارۋىچىلارنىڭ يىللىق كىرىمى 100 دوللارغىمۇ يەتمەيدۇ. چەتئەللەرگە ۋە ئىچكى خىتايغا توشۇلىدىغان يوقىرىدىكى مەھسۇلاتلار ھاكىمىيەت ئورگانلىرى تەرىپىدىن مەجبۇرى ھەمدە

بەلگىلەنگەن تۆۋەن باھادا ستۇدىلىنىدۇ. بويىسۇنمىغانلار جازالىنىدۇ.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ شىمالى، قاراشەھەر، بارىكۆل ئاتلىرى، شىمالى، تارباغاتاي كاللىرى، خوتەن، كۇچار، ئالتاي، قويلىرى، باي توخوسى سۈپىتى يوقىرى داڭلىق چارۋىلار ھىسابلىنىدۇ. شەرقى تۈركىستاندا ھازىر 1مليون 300 مىڭ نەسىللىك كالا، 9 مليون شىنجىكە يۇڭلۇق قوي نەسلى يېتىشتۈرۈلدى. ئالتاي قويىنىڭ 5 ئايلىق پاخلانلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 37 كىلوگرام بولۇپ، 20 كىلوگرام گۆش چىقىدۇ. شەرقى تۈركىستاندا كىشى بېشىغا 12 كىلوگرام گۆش توغرا كېلىدۇ. 1 كىلوگرام گۆشنىڭ باھاسى 3 دوللار بولۇپ، يىللىق كىرىمى 100 دوللارغا يەتمىگەن دېھقان - چارۋىچىلار ۋە كەڭ مېھنەتكەشلەر ئاساسەن گۆش يېيەلمەيدۇ. يەرلىك ئىشسىز ئاھالىلار پەقەت خىتايلار ئۆچۈن گۆش ۋە كاۋاپ ساتىدۇ.

ئورمانچىلىقى :

شەرقى تۈركىستاندا ئورمان مەيدانى 44 مىليون مو بولۇپ، ئومۇمى يەر كۆلىمىنىڭ 1.8% تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانلىق 22 مليون مو، چاتقاللىق 3 مليون مو، ئۆزە ياغاچ زاپىسى 250 مليون كۇپمېتىر، كىشى بېشىغا 1.65 مو ئورمانلىق، 7. 16 كۇپمېتىر ياغاچ توغرا كېلىدۇ. 62% زىمىن چۆل - جەزىرە.

تاغ ئورمىنى شەمشات ۋە قارىغاي ياغچى بولۇپ، كۆلىمى 12 مليون 300 مىڭ مو، ئۆزە ياغاچ زاپىسى 190 مليون كۇپمېتىر. تۈزلەڭلىك ئورمىنى 10 مليون مو، ئۆزە ياغاچ زاپىسى 42 مليون 300 مىڭ كۇپمېتىر، بولۇپ ئاساسەن توغراق، ھاڭگا تېرەك، قارايا‌غاچ دەرەخلىرىدىن ئىبارەت.

شەرقى تۈركىستاندا ئالتاي ئورمانلىقى، تەڭرىتاغ ئورمانلىقى ۋە جەنوپتىكى توغراق ئورمانلىقى بار. 20 مىڭغا يېقىن دۆلەت ئورمان ئىشچىسى بار. 2 ئورمانچىلىق ئىدارىسى، 40 تاغ ئورمانچىلىق مەيدانى، 21 تۈزلەڭ ئورمانچىلىق مەيدانى، 75 كۆچەتزارلىق، 36 باشقۇرۇش مەيدانى، ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيەدە ئورمانچىلىق ئىدارىلىرى بار. ئورمانىنىڭ يىللىق خوراش مقدارى 2 مليون كۇپمېتىر. ئاھالىلارنىڭ

يىللىق يىقىلغۇ ياغىچى 3 مىليون 200 مىڭ تونىنا، دۆلەتنىڭ 40 يىلدا شەرقى تۈركىستان ئورمانچىلىقىغا سالغان مەبلىغى 160 مىليون يۈەن (20 مىليون دوللارغا يېقىن) بولۇپ، پەقەت 1992 - يىللا ستىلغان ياغاچ 150 مىليون يۈەن (19 مىليون دوللارغا يېقىن) ، ھەر يىلى چەتئەللىكلەرگە ئورماندا ئوۋ ئوۋلاتقۇزۇپ ئالىدىغان تاپاۋەت 200 مىڭ ئامېرىكا دوللارى. خىتاي دۆلەت ئورمان مىنىستىرلىگى تەرىپىدىن بىۋاسىتە تارتىۋىلىنىپ باشقۇرىلىۋاتقان شەرقى تۈركىستان ئورمان ياغاچلىرى پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن ئېچكى خىتايغا ھەقسىز توشۇپ كېتىلىدۇ. يەرلىك خەلق بۇ بايلىقىدىن ھېچقانداق بەھرىمان بولالمايدۇ.

بېلىقچىلىقى :

شەرقى تۈركىستانىڭ بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 2 مىليون مو، بېلىقچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمى مىقدارى 35 مىڭ 300 تونىنا ، يىللىق تۇتۇلىدىغان بېلىق 15 مىڭ تونىنا، بېلىقچىلىق مەيدانلىرى ئاساسەن ئۈرۈمچى ئەتراپى رايونلىرىدا . بۇرۇلتوقاي، باغراش كۆللىرىدىن يىلدا 5 تونىنا ئەلا سورتلۇق بېلىق تۇتۇلىدۇ. 10 مىڭ مولۇق كۆلچەكلەردە بېقىلىدىغان بېلىقلاردىن يىلغا 700 تونىنا بىلىق تۇتۇلىدۇ. سۇ ئامبارلىرىدا 820 مىڭ مو سۇ يۈزى بولۇپ، يىلغا 2400 تونىنا بېلىق تۇتۇلىدۇ.

ئېچكى قۇرۇغلۇق تۈزلۇق كۆلى - ئىنىۋۇر كۆلىدە زاپاس مىقدارى 4000 تونىدىن ئارتۇق بولغان گالۇگىنىلىق قۇرتلار مەنبەسى بايقىلىپ تەتقىق قىلىنماقتا. يىلدا 2 مىڭ تونىنا بېلىق ئىلىندىغان تۈزسىز كۆل - باغراش كۆلىدە ياپىلاق بېلىق، چوڭ باش بېلىق، ئۇزۇن باش بېلىق، ئۇچلۇق باش بېلىق، ئۇچلۇق تۇمشۇقلۇق بېلىق قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك بېلىق بولۇپ، پاقا ، راك ، قىسقۇچ پاقىلارمۇ يېتىشتۈرۈلمەكتە.

شەرقى تۈركىستان كۆللىرىدە ئىپار چاشقىنى، سۇ يۇلغۇنى قاتارلىق قىممەتلىك سۇ ھايۋانلىرى كۆپ بولۇپ، ھەرىيلى نەچچە يۈز مىڭ تاختا قىممەتلىكسۇ ھايۋانلىرى تېرىسى چەتئەللەرگە ستىلىدۇ.

شەرقى تۈركستاننىڭ بېلىقچىلىق كەسپى ئاساسەن دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، دەريا، كۆللەر دۆلەت مۈلكى قاتارىدا كونترول قىلىنغانلىقتىن سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىچكى خىتايغا توشۇپ كېتىلىدۇ. يەرلىك خەلق ئۆز مەھسۇلاتلىرىدىن زادىلا بەھرىمان بولالمايدۇ.

قول ھۈنەرۋەنچىلىگى :

شەرقى تۈركستاندا 7 مىڭغا يېقىن يېزا - بازار كوللېكتىپ زاۋۇت - فابرىكىلار (يېرىم دۆلەت ئىگىلىكىدىكى) ۋە نۈرغۇن شەخسلەر قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شوغۇللۇنۇپ، تارىخى، مىللى، ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەت داۋاملاشماقتا.

ئالتۇن زىننەت بويۇملىرى ياساش، پىلە بېقىپ يىپەك توقۇش، قاشتىشى ئويمىچىلىقى، نەققاشچىلىق، كېيىم - كېچەك تىكىش، ياغاچ، تۈمۈر، مىس ئەسۋاپلار ياساش، ئاياق تىكىش، قومۇش مەھسۇلاتلىرى ياساش، دوپپا تىكىش، مىس چۆگۈن، چىلاپچا، ئاپتوۋا ياساش، پىچاق ياساش، مۇزىكا ياساش، ئاشپەزلىك ، ناۋايىلىق قاتارلىق كەسپلەر ئومۇملاشقان. يىلىغا 5 مىڭ تونىنا پىلە غوزىسى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مىڭ تونىنا قاشتىشى بويۇمى چەتئەللەرگە ۋە خىتايلارغا ستىلىدۇ. يېقىنقى يىللاردا، ئەڭ قولاي شارائىتلار بىلەن تەمىنلەنگەن خىتاي كۆچمەنلىرى يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ كۆپلىگەن تۈرلىرىنى ئىگەللىۋىلىپ يۈزمىڭلىغان يەرلىك ھۈنەرۋەنلەرنى ئىشسىزلار قوشۇنىغا قوشۇۋەتتى.

باغۋەنچىلىگى، كۆكتاتچىلىقى :

شەرقى تۈركستاندا ئىقتىسادى ئورمان كۆلىمى 2 مىليون مو بولۇپ، 150 مىڭ مو يەرگە مۇنىلىك دەرەخ تىكىلگەن. 550 مىڭ مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز، 1 مىليون 200 مىڭ مو يەرگە كۆكتات تېرىلىدۇ. يىلىغا 1 مىليون تونىنا مۇۋە، 1 مىليون

تونىنا قوغۇن ـ تاۋۇز ئىلىنىدۇ. 2 مىليون تونىنا كۆكتات ئېلىنىدۇ.

قوغۇن ، تاۋۇز ، ئۈزۈم، نەشپۈت، ئۈرۈك ، ياڭاق، چىلان، بادام، شاپتۇل، جىگدە، ئالما، خاسىك، قۇلۇپنىك، بۇلدۇرگەن، ئەنجۈر قاتارلىق مېۋىلەرنىڭ ھەرخىل سورتلىرى، قاقلىرى ۋە مېغىزلىرى ئىچكى خىتايغا ۋە چەتئەللەرگە چىقىرىلىدۇ. ياڭاقنىڭ موبىشى مەھسۇلاتى 200 كىلوگرام، ئالمىنىڭ 2 تونىنا، ئۈرۈكنىڭ 1 تونىنا بولۇپ، يېقىنقى يىللاردا ئاتوم سىناقلىرى تەسىرىدە مېۋىلەرنىڭ ئەلا سورتىدا زور چىكىنىش بولۇپ مەھسولاتى ئازلاپ سۈپىتى ناچارلاپ كەتتى.

شەرقى تۈركىستاندا يېتىشتۈرۈلىدىغان شوخلا، سەۋزە، سامساق، مۇچ، تەرخەمەك، يىسۈىلەك، پالەك، تۇرۇپ ، چامغۇر، پىياز، ئۈزۈن ـ قىسقا پۇرچاق، يۇمغاقسۈت، ياڭيو قاتارلىق كۆكتاتلارمۇ ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماي، سىرتقا چىقىرىلىدۇ.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بولغان كۆكتات تۈرلىرى ۋە دورا خاراكتېرلىق كۆكتات تۈرلىرى ھەرتەرەپلىمە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىماقتا. سامساق كۆكتاتچىلار قولىدىن ئىنتايىن ئەرزان باھادا ستۇىلىنىپ (باھا تاشقى سودا ـ ستۇالغۇچىلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ) خام ئەشيا پېتى ئىچكى ئۆلكىگە توشۇلۇپ ، سامساق پاراشوگى ھازىرلىنىپ چەتئەللەرگە ستىلىدۇ. بۇ تىجارەتنى مونوپول قىلۋالغان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى كۆكتاتچى قولىدىن 30 ھەسسە پايدا ئالىدۇ. ئۇندىن باشقا ئىچكى خىتاينىڭ سۈپەتسىز، ئەرزان باھادىكى كۆكتاتلىرىنى بازارغا سىلىپ ياكى ئەرزان ئەمگەك كۈچى ـ كۆچمەن يۆتكەپ كىلىپ كۆكتات تېرىپ يەرلىك كۆكتات بازارلىرىنى ۋەيران قىلدى.

ياۋايى ھايۋان ۋە دورا ئۆسۈملۈكى :

شەرقى تۈركىستانىنىڭ تەبىئى ئورمانلىرىدا 130 خىلدىن ئارتۇق ياۋايى ھايۋان ياشايدۇ. يولۋاس، يىلپىز، بۆرە، تۈلكە، ياۋايى تۆگە، ياۋايى ئات، ياۋايى ئىشەك، ئېيىق، بۆكەن، بۇغا ـ مارال، سۇغۇر، ياۋا توشقان قاتارلىقلار ئۇۋلىنىدۇ. ھەربى

قىسىم ۋە مەخسۇس ئەترەتلەر ياۋايى ھايۋانلارنى توپ - توپى بىلەن ئوۋلاپ كىرىم قىلىدۇ. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى 1992 - يىلى چەتئەلگە 1 مىليون 550 مىڭ دوللارلىق بۇغا مۈڭگۈزى ساتقان. قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلارنى مۇھاپىزەت خىزمىتى ياخشى بولمىغاچقا ئوغۇرلۇقچە ئوۋلاش ئەۋج ئالغان. ھەتتا دۆلەتنىڭ مۇھاپىزەت قىلغۇچى قىسىملىرى ئۆزلىرى قارا گۇرۇھ ئۈيۈشتۇرۇپ ئوغۇرلۇقچە ئوۋلاپ ستىش جىنايىتى ھەردائىم سادىر بولۇپ تۇرىدۇ.

شەرقىي تۈركىستاندا 132 ئائىلە، 856 ئۇرۇق، 3500 خىلدىن ئارتۇق ياۋايى ئۆسۈملۈك بار. قىممەتلىك ئۆسۈملۈكلەر 300 خىلدىن ئاشىدۇ. كەم ئۇچرايدىغان ئۆسۈملۈكلەر 100 خىلغا يېقىن بولۇپ، لوپ كەندىرى، كۆك سېغىز ئوت، قومۇش، چىغ ، جىگدە، ياڭاق، ياۋا ئۈزۈك، ياۋا ئالما، توشقان زەدىگى، ھىڭ، سورۇنجان، ئالىقات، چۆچۈكبۇيا، چاكاندا، قانتېپەر، تاغ لەيلىسى، غۇنچە ئۇزۇم، سوقا چىلان، زاراڭزا قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ دورا ئۆسۈملۈكلىرى قىممىتى ۋە سۈپىتى يوقىرى بولۇپ، دۇنياغا داڭلىق ئىكسپورت تاۋارلىرى ھىساپلىنىدۇ. 1992 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندىن دۇنياغا 9 مىليون دوللارلىق قۇلماق، 3 مىليون 160 مىڭ دوللارلىق چۆچۈكبۇيا مەلھىمى، 2 مىليون 370 مىڭ دوللارلىق چۆچۈكبۇيا، 5 مىليون 584 مىڭ دوللارلىق سامساق، 2 مىليون 600 مىڭ دوللارلىق چۆچۈكبۇيا كىسلاتاسى، 1 مىليون 560 مىڭ دوللارلىق زاراڭزا ساتقان. بۇ دورىلارنىڭ كىرىمى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بولغاچقا، يەرلىك خەلق بۇنىڭدىن قىلچە مەنپەئەتلەنمەيلا قالماستىن، دورا ئۆسۈملۈك رايونلىرى پەۋقۇلئاددە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىماقتا.

شەرقىي تۈركىستان يايلاقلىرىدىن قىممەتلىك دورا ئۆسۈملۈگى سوغۇگۈل (بى مۇ) ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ. ئىچكى خىتايدىن سوغۇ گۈل ۋە چۆچۈكبۇيا كولاپ بېيىش ئۈچۈن چىققان ئاققۇنلار پۈتۈن يايلاقلارنى قاپلاپ، قالايمىقان كولاپ ۋەيران قىلغانلىقى ئاز دەپ ، يەرلىك ئاھالىلارنى بۇلاپ - تالاپ ، ھەردائىم ۋاقە پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ.

سانائەت قۇرۇلۇشى

يىنىك سانائىتى :

شەرقى تۈركىستانىنىڭ يىنىك سانائىتى ئاساسەن ئۇزۇنى تەمىنلەش باسقۇچىدا بولۇپ، دۆلەت ئىزچىل مەبلەغ سالمىغاچقا يەرلىك مالىيەنىڭ كۆچى بىلەن يىتەرلىك تەرەققى قىلالمىغان ۋە ئىلىكتىرلىشەلمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە خىتايلار خام ئەشيانى ئىلىپ كىتىپ ، شەرقى تۈركىستانىنى ئۆزلىرىنىڭ يىنىك سانائەت مالىلىرىنى ساتىدىغان بازارغا ئايلاندۇرىۋىلىپ ، ئىشلەپچىقىرىشقا يول قويمىغان. شەرقى تۈركىستاندا تۆز ، قەنت، سوپۇن، سەرەڭگە ، باتارىيە ، چايدان، ھاراق، تاماكا زاۋۇتلىرى بار . شىكەر مەھسولاتى يىلىغا 283 مىڭ 900 تونىا بولۇپ ، 1992 ـ يىلى چەتئەلگە 7 مىليون دوللارلىق شىكەر ستىلغان. قەغەز مەھسولاتى 38 مىڭ تونىا بولۇپ، 1992 ـ يىلى چەتئەلگە 300 مىڭ دوللارلىق قەغەز ستىلغان.

گىلەمچىلىك فابرىكىلىرىدىن 26 سى بولۇپ، يىلىغا 150 مىڭ كۋادرات متر گىلەم چەتئەلگە ستىلىدۇ . 1992 ـ يىلى گىلەمدىن 7 مىليون 690 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى كىرىم قىلىندى. شەرقى تۈركىستان ئەنئەنىۋى گىلەمچىلىگىنىڭ مىللى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىگى، سىپتا ، چىدامليق ۋە چىرايلىق نۇسخىلىرى، كۆركەم رەڭگى، تالاسى ئۇزۇن، ئىلاستىكلىگى ياخشى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بار . ئادەتتە كەلكۈن، چاچما ، گىم، ئانارگۈل، بەش چىچەك نۇسخىلىرى دۇنياغا داڭلىق گىلەم نۇسخىلىرى ھىساپلىنىدۇ .

شەرقى تۈركىستانىنىڭ قاشتېشى بويۇملىرى تارىخى ئۇزۇن ئەنئەنىۋى يىنىك سانائەت بويۇمى بولۇپ، ئاق، كۆك، قارا قاشتېشى ، زۈمرەت، سۈرمە تاش ۋە كوئىنلون قاشتېشى قاتارلىقلاردىن گۈزەل ۋە نەپىس بولغان قەدىمى ھۈرقىز ، چوپان قىز ، ئۇزۇم ئۇزۇش، كۆسەن ئۇسۇلى، دوپپا تىكىش، قۇش، ھايۋان، كۈلدان، لوڭقا ، قاچا ، رومكا قاتارلىق گۈزەل سەنئەت بويۇملىرى ئويۇپ ياسىلىدۇ . 40

نەچچە قاشتېشى كانلىرىدىن قېزىلغان قاشتېشى ئويمىچىلىق فابرىكىلىرىدا ئىشلىنىدۇ ياكى ئىچكى خىتايغا توشۇلىدۇ.

شەرقى تۈركىستاننىڭ كۆن - خۇرۇم سانائىتى ، مەنبەسى مول شارائىتقا ئىگە. يىلىغا 7 مىليون پارچە ئات، كالا، قوي ، ئۆچكە تېرىسى يېغىلىدۇ. يىلىغا 600 مىڭ پارچە خۇرۇم ئىشلىنىدۇ. 2 مىليون جۈۋا، 1 مىليون 600 مىڭ جۈپ ئاياق تېكىلىدۇ. ئۇندىن باشقا سۇغۇر تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، ئىپار چاشقىنى تېرىسى ئىشلىنىدۇ. تېرە مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى 400 دىن ئارتۇق، ئىشلەپچىقىرىش فابرىكىلىرىنىڭ سانى 200 دىن ئارتۇق بولۇپ، يىلىغا 10 مىليون دوللارغا يېقىن كىرىم قىلىنىدۇ.

شەرقى تۈركىستاننىڭ يۇڭ، پاختا رەختلىرى، تاۋار - يىپەكلىرى، كىيىم - كېچەك، ئاياق - تۇماق، خۇرۇم بويۇم، پېچاق، ئەينەك قاچا - قۇچىلىرى، تۇغقە تۇتىتىلىك چاپان - يوتقانلىرى، 720 يوللۇق زىننەت گىلەملىرى خەلقارا بازاردا ئىتتىك مەھسۇلاتلار ھىساپلىنىدۇ.

شەرقى تۈركىستاننىڭ قۇلماق ئىشلەپچىقىرىشى داڭلىق بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى 5 مىڭ تونىدىن ئارتۇق. مو بېشى مەھسۇلاتى 319 كىلوگرام بولۇپ، دۇنيا بويىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. پۈتۈن خىتايدىكى 200 دىن ئارتۇق پۇڭا (بېرا) زاۋۇتلىرى تەمىنلىنىپلا قالماي ، چەتئەللەرگىمۇ سېتىلىدۇ. 1992 - يىلى 8 مىليون 790 مىڭ ئامېرىكا دوللارلىق قۇلماق چەتئەلگە سېتىلغان.

توقۇمىچىلىق سانائىتى :

شەرقى تۈركىستاندىكى توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى جەمئى 79 دانە بولۇپ، سانائەت ئومۇمى مەھسۇلات قىممىتى 360 مىليون دوللارغا يەتكەن. پاختا يىپ ئىگىرىش ئۈرچۇقىدىن 1 مىليون 10 مىڭى، ئىگىرىش ماشىنىسىدىن 10 مىڭى، رەخت توقۇش ستانوگىدىن 12 مىڭى بار. بويىاش، گۈل بېسىش ئىقتىدارى 157 مىليون مېتىر، يۇڭ يىپ ئىگىرىش ئۈرچۇقىدىن 110 مىڭى، يۇڭ رەخت توقۇش

ستانوگىدىن 1500 ى، يىپەك تارتىش ماشىنىسىدىن 15 مىڭى بار. تېرىلىن تالاسى ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 7 مىڭ تونىنا بولۇپ، 1992 - يىلى چەتئەلگە 40 نەچچە مىليون دوللارلىق توقۇمىچىلىق مەھسولاتى سېتىلغان. چەتئەللەرگە پاختا يىپ، پاختا رەخت، گۈللۈك گەزلىمە، يۇڭ رەخت، خام يىپەك، يىپەك توقۇلما، كىيىم - كېچەك، يۇڭ ئەدىيال قاتارلىقلار ئىكسپورت قىلىندۇ. 1994 - يىلى 282 مىليون متر رەخت ،197 مىڭ 600 تونىنا پاختا يىپ توقۇلغان.

ئىچكى خىتايلارنىڭ خام ئەشيا بۇلاڭچىلىقى، بازار رىقابىتى، قاتناش قولايسىزلىقى، ھۆكۈمەت بىيوگراتلىرىنىڭ خيانىتى ۋە تاۋار سۈپىتىنىڭ ناچارلىقى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن % 50 توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى پالەچ ھالەتتە بولۇپ، بانكاغا قەرز، مال ئىسكىلاتتا بېسىلىپ قىلىش ئەھۋاللىرى ئېغىر بولۇپ، خام ئەشيا سېتىشتىن باشقا يول تېپىلماس ھالەت شەكىللەنگەن.

ئىلىكتىر قۇۋىتى :

شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھازىرقى گېنىراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 2 مىليون 459 مىڭ 300 كىلوۋات. 1994 - يىلى بىر يىلدا تارقىتىلغان ئىلىكتىر ئىنىرگىيىسى 10 مىليارت 617 مىليون كىلوۋات سائەت . شامال كۈچى گېنىراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 4450 كىلوۋات، ئوت ئىلىكتىر گېنىراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 1 مىليون 866 مىڭ 900 كىلوۋات ، سۇ ئىلىكتىر گېنىراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 86 مىڭ 600 كىلوۋات .

ئۈرۈمچى - شىخەنزە ئىلىكتىر تورىنىڭ توك كۆتۈرۈش مىقدارى 800 مىڭ كىلوۋات، تارقىتىلغان ئىلىكتىر ئىنىرگىيىسى 4 مىليارت 630 مىليون كىلوۋات سائەت.

شەرقى تۈركىستاندا 34 ئىلىكتىر توك تارقىتىش قۇرۇلۇشى بار. سىغىمچانلىقى 480 مىڭ كىلوۋات. ئۈرۈمچى، شىخەنزە، مايتاغ، قاراماي، ئاقسۇ ، ئالتاي، قىران دەرياسى، ئىبنۇر كۆلى، ماناس، باركۆل، ئىلى ، سانجى، كۈيىتۈك، خوتەن، بۈگۈرلەردە ئوت، سۇ شامال ئىلىكتىر ستانسىلىرى بار. ماناس، تاغ ئاغزى،

قەشقەر، جىڭ قاتارلىق جايلاردا شامال كۈچى ئىلكتىر ستانسىلىرى بار.

ئىلكتىر ستانسىلىرى بىۋاستە دۆلەت باشقۇرۇشىدا بولۇپ، دۆلەتنىڭ سانائەت بازىلىرىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان. شۇڭا يەرلىك خەلق دۆلەتنىڭ قىممەت باھالىق ئىلكتىر توكىنى ستۇدىلىپ ئىشلىتىشكە مەجبۇر. بولۇپمۇ شەرقى تۈركىستانىنىڭ كەڭ يېزىلىرىدا ھازىرغاقەدەر ئىلكتىر توكى بولمىغاچقا، خەلق ئىلكتىر سايمانلىرى ـ تېلىۋىزور، رادىئو، توڭلاتقۇ، ئۈنئالغۇ، سىتالغۇلارنى ئىشلىتەلمەيدۇ. كىنو-تىياتىرخانىلار يوق. خەلق يەنىلا قارا چىراق يورۇغىدا ياشىماقتا. ئاز ساندىكى ئىلكتىر توكى تارتىلغان جايلاردا بولسا توك پۇلىنى تۆلىيەلمىگەن خەلق، ئىلكتىر كىسۈتىلگەچكە يەنىلا قاراڭغۇدا ياشىماقتا.

نەفت سانائىتى :

شەرقى تۈركىستان خەلقى مىلادىدىن 1300 يىل بۇرۇنلا نەفتتىن پايدىلانغان. 1897 ـ يىلى تۇنجى نەفت كانى مايتاغدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ تارىم ئويمانلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ 910 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىنىدا ئەڭ قېلىنلىقى 10 مىڭ مېتىردىن ئاشىدىغان نەپت ھاسىل بولۇش جۇكمە يەرقاتلىمى بار. شۇنىڭدىن سىيورىخ ئا . گ . بىرلەشمە شىركىتىنىڭ 7 يىللىق نەق مەيدان ئومۇمى تەكشۈرۈشىدىن كېيىنكى خۇلاسىدا: پەقەت تارىم ئويمانلىقىنىڭ « ھالاكەت دېڭىزى » دەپ ئاتالغان تەكلىماكان چۆللىگىنىڭ يەر ئاستىدا نەپت زاپىسى 50 مىليارت تونىنا، تەبىئى گاز زاپىسى 8 تىرىلىئون كۇپ مېتر بولغان بايلىق بارلىقى ئىلان قىلىندى. بۇ نەپت دۇنيا نەپت زاپىسىنىڭ 3 تىن 1 قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ گاز ئامېرىكانىڭ زاپاس گاز مىقدارىنىڭ 2 ھەسسىگە توغرا كېلىدۇ. خىتايلارنىڭ 300 يىل ئىشلىتىشگە يېتىدۇ . بۇ پەقەت بىر نەپت رايونىنىڭلا ئەھۋالى.

شەرقى تۈركىستانىنىڭ 500 دىن ئارتۇق رايونىدىن نەپت چىقىدۇ. 20 نەچچە رايونىدىن نەپت گازى چىقىدۇ. نەپتلىك يەر مەيدانى ئەنگلىيە، فىرانسىيەنىڭ

پۇتۇن يەر مەيدانىنىڭ ژىغىندىسىدىنمۇ ئارتۇق. هازىر پەقەت قارىماي، ئاقبۇلاق، قىزىلتاغ، كۆكيار، ئۆچكىلىك قاتارلىق بەش نېفتلىكتىنلا يىلىغا 15 مىليون تونىنا نېفت ماشىنا، پويىز، ئۇچاق، تىروبا يولى ئارقىلىق ئىچكى خىتايغا توشۇلۇاتىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندا خىتاي دۆلىتىگە قاراشلىق نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى، تارىم نېفتلىگىنى تەكشۈرۈش - ئېچىش قوماندانلىق شتابى، تۈرپان - قومۇل نېفتلىگىنى تەكشۈرۈش - ئېچىش قوماندانلىق شتابى، شىمالى تارىم نېفت گاز تەكشۈرۈش قوماندانلىق شتابى، غەربى شىمال نېفت گېئولوگىيىسى ئىدارىسى، ئۇرۇمچى مېغما - خىمىيە سانائەت باش زاۋۇدى، جۇڭگو نېفت - تەبىئى گاز تىرانسپورت شىركىتى قاتارلىق نېفت ئورگانلىرى بار. شەرقى تۈركىستان نېفتلىگى تېخىچىلا تەكشۈرۈش - ئېچىش باسقۇچىدابولۇپ، هازىر پۈتۈن ئىچكى خىتاي شىركەتلىرى ئۆزى ئېچىپ، ئۆزى يۆتكەپ كىتىش، چەتئەل شىركەتلىرىگى كۆتىرە بېرىشتەك بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش جېكىنى باشلۇەتتى.

1992 - يىلى تارىم نېفتلىگىدىكى بىرلا شىركەت 84 قۇدۇقنى بۇرغىلىغان. بۇنىڭغا 45 بۇرغىلاش ستانوگى قاتناشقان بولۇپ، 40 ستانوگ ئىچكى خىتاي ئۆلكىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن. بۇنىڭ كۆپ قىسمى 6 مىڭ مېتىردىن يوقىرى بۇرغىلاش ستانوكلىرىدىنىدۇر.

تۈرپان - قومۇل نېفتلىگىنىڭ كۆلىمى 2 . 67 كىۋادرات كىلومېتر، نېفت زاپىسى 25 مىليون تونىنا، 234 قۇدۇق بۇرغىلانغان. ئايلىق بۇرغىلاش سۈرئىتى 2499 مېتر، جەمئى 45 ئەترەت بۇرغىلاشقا قاتناشقان. كۈنلۈك مەھسولاتى 2400 تونىنا.

مەكىت رايونىدىكى تەكشۈرۈشتە، 4 مىڭ مېترلىق تاشكۆمۈرسىستېمىسىدىن كۈنىگە 16 كۈپمېتر نېفت، 86 كۈپمېتر تەبىئى گاز ئېتىلىپ چىقىپ كونترول قىلالماي بىر يىزىنى ئىگەللىگەن.

ئوتتۇرا تارىم 4 - قۇدۇقنىڭ 1 - گۈرۈپپىسىنىڭ تاشكۆمۈرسىستېمىسىدىن كۈنىگە 78 كۈپمېتر نېفت، 60 مىڭ كۈپمېتر تەبىئى گاز چىققان. 3 - گۈرۈپپىسىدىن كۈنىگە 285 كۈپمېتر نېفت، 53 مىڭ كۈپمېتر تەبىئى گاز چىققان.

1992 يىلى ئۇرۇمچى نېفىا خىمىيە سانائىتى زاۋۇدى 2 مىليون 68 مىڭ تونىنا

نېفتنى پششقلاپ ئىشلىگەن. 1 مىليون 311 مىڭ تونىنا يىنىك ماي ئىشلەپچىقارغان. 9200 تونىنا پولى پىروپلىن ، 330 مىڭ تونىنا سىنتىنىك ئامياك ، 570 مىڭ تونىنا ئۈرىيە ئىشلەپچىقارغان. 15 مىليون تونىنا سولىياۋ خالتا توقۇغان. بىرىلدا 180 مىليون دوللارلىق كىرىم قىلغان.

خىتاي تىرانسپورت شىركىتىنىڭ 1992 - يىللىق يۈك ئوبورت مىقدارى 571 مىليون 390 مىڭ تونىنا ـ كىلومېتىر بولۇپ، بۇ سانىنىڭ ئەڭ ئاز ھىساپلىغاندا 190 مىليون تونناسى شەرقى تۈركىستاندىن ئېچىكى خىتايغا توشۇغان خام نېفىت بايلىقى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

خىتاي نېفىت مىنىستىرلىگىنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا توشۇپ كىتىلۋاتقان بۇ نېفتىنىڭ 1 كىلوگرامىمۇ شەرقى تۈركىستانلىق ئىگىلىرىگە بېرىلمەيدۇ. شەرقى تۈركىستانلىق قورچاق رەئىسىنىڭ نەفت رايونىغا روخسەتسىز كىرىش ياكى بىر قاچا نېفت ئىلىش ھوقوقى يوق . بېيجىڭدىن شەرقى تۈركىستان نېفتىنىڭ بېجىدىن 1% ـ 2 % نى تەلەپ قىلىشقىمۇ يول قويۇلمايدۇ. شەرقى تۈركىستانىنىڭ 70 % يىزىلىرىدا ھېلىغىچە ئىلكتىر بولمىغاچقا جىن چىراق (كىرسىن لامپا) ئىشلىتىلىدۇ، ئەمما بېنزىن ۋە كىرسىننىڭ باھاسى ئېچىكى خىتايدىكىدىنمۇ قىممەت . نېفىت ئۆزىدىن چىقسىمۇ ، كىرسىنى خىتايدىن ستۇ ئالىدۇ.

كۆمۈر :

شەرقى تۈركىستانىنىڭ 133 رايونىدا كۆمۈر بار. ئومۇمى كۆمۈر كۆلىمى 90 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، ئەرەپ بىرلەشمە خەلىپىلىگىنىڭ يەر مەيدانىدىنمۇ چوڭ. شەرقى تۈركىستاندىكى 500 دىن ئارتۇق كۆمۈر كانلىرىدا 100 مىڭغا يېقىن كۆمۈر ئىشچىسى ئىشلەيدۇ.خىتاي دولەت باشقۇرۇشىدىكى كۆمۈر كانلار يېرىم ئىلكتىرلەشكەن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىشلەيدىغان كۆپ سانىدىكى كىچىك تېپتىكى كانلاردا ئېپتىدائى شەكىلدە كۆمۈر ئىلىنىدۇ. شەرقى تۈركىستان

ئۇيغۇرلىرى مىلادى 220 - يىللاردىلا كۆمۈر قېزىشقا باشلىغان. شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھازىر مەلۇم بولغان كۆمۈر زاپىسى 1 تىرىليون 200 مىليارت تونىنا بولۇپ، ئۇرۇمچى رايونى كۆمۈركۆلىمى 9800 كىۋادرات كىلومىتر، ئىلى رايونى كۆمۈركۆلىمى 3600 كىۋادرات كىلومىتر، ئۇندىن باشقا قومۇل، پىچان، كۇچار، ئاقسۇ، يېڭىسار، كانسۇ، بورىتالا، كەلپىن رايونلىرىدىمۇ مول كۆمۈر زاپىسى ساقلانماقتا.

1994 - يىلى شەرقى تۈركىستاندا قېزىلغان كۆمۈر 26 مىليون 332 مىڭ تونىنا بولۇپ، 8 مىليون 309 مىڭ تونىنا كۆمۈر ئىچكى خىتايغا يۆتكەلگەن. پەقەت كەڭسۇ (گەنسۇ) ئۆلكىسىگىلا 2 مىليون 245 مىڭ 100 تونىنا كۆمۈر توشۇپ كېتىلگەن. شەرقى تۈركىستانىنىڭ ئۈستى ئوچۇق كۆمۈركانىدىن 7 سى بولۇپ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 3 مىليون 420 مىڭ تونىنا، قومۇل ئوچۇق كانىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 800 مىڭ تونىنا. بويا ئوچۇق كانىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 300 مىڭ تونىنا بولۇپ كۆمۈر زاپىسى 14 مىليون 590 مىڭ تونىنا. ئۇرۇمچى تۈدۇڭخابا كۆمۈركانىنىڭ زاپىسى 1 مىليارت 544 مىليون تونىنا. شەرقى تۈركىستانىنىڭ يىللىق كوكوس ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 1 مىليون 785 مىڭ تونىنا.

شەرقى تۈركىستان كۆمۈرىنىڭ سۈپىتى بەك يوقىرى بولۇپ، كاربون، پىرىم، يۇرا دەۋرلىرىگە مەنسۇپ.

پولات - تۆمۈر :

شەرقى تۈركىستاندا 600 دىن ئارتۇق رايوندا تۆمۈر كانى بار. 12 چوڭ كانىنىڭ زاپىسى 1 مىليارت تونىنا. 1994 - يىلدىكى مەلۇماتتا: 663 مىڭ 900 تونىنا پولات، 577 مىڭ 100 تونىنا پولات ماتېرىياللىرى، 462 مىڭ 500 تونىنا چويۇن، 588 مىڭ 500 تونىنا تۆمۈر رودىسى، 4200 تونىنا تۆمۈر قېتىشمىسى، 33 مىڭ 200 تونىنا ئوتقا چىداملىق ماتېرىياللار، 423 مىڭ 500 تونىنا كوكوس ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى

مەلۇم قىلىنغان.

قاراشەھەر، يامانسۇ، ئۈرۈمچى 2 ـ ، سەكرەپ ئىلگىرىلەش، پۇكاك، قومۇل، ئىلى پولات زاۋۇتلىرى، ئۈرۈمچى ئوتقا چىداملىق ماتېرىياللار زاۋۇدى، شىنلۇك قېتىشما تۈمۈر چەكلىك شىركىتى قاتارلىق زاۋۇتلار بار . ئۈرۈمچىدىكى 1 ـ ئاۋغۇست پولات زاۋۇدىنىك 350 كۇپمېتىرلىق دومناپىچى بار، 50 مىك ۋە 20 مىك كۇپمېتىرلىق ئىككى كۆمۈر گازى ئامبارى بار. يىللىق مەھسۇلاتى 230 تونىنا چويۇن

ئۇندىن باشقا موڭغۇلكۆرە، قاراشەھەر قاتارلىق 6 جايدىن مانگان چىقىدۇ. پېرولىيورت، پىسلومىلان، رودوق روزىتلارنىك رودا تەركىۋى % 36 گە يېتىدۇ. خىرومىت بىلەن ئولتىرانىك زاپاس مىقدارى 735 مىك تونىنا، تەركىۋى 36% بولغان ۋانادى، تىتان كانلىرى بار .

رەڭلىك مىتال :

ئالتۇن ـ شەرقى تۈركىستانىنىك 56 ناھىيىسىنىك 270 جايدىن ئالتۇن چىقىدۇ. ئالتۇن كانلىرى خىتاي مەمۇرلىرى ۋە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىۋىلىنغان بولۇپ، پەقەت ئالتاي، قابا، كۆكتۇقاي، تارباغاتاي، قزمۇل، تۈرپان، ئىلى، سانجى قاتارلىق جايلاردىكى ئالتۇن كانلىرىنىك 1992 ـ يىلى ۋەزىپىسىنى % 8. 138 ئاشۇرۇپ ئورۇنلىغانلىقىدىن باشقا مەلۇماتلار ئىزچىل ھالدا مەخپى تۇتۇلماقتا. بىر خەۋەردە ساربۇلاقتىكى بىر ئالتۇن كانىدىن يىلىغا 10 مىك سەر ئالتۇن قازغانلىقى خاتىرىلەنگەن. قابا، كۆكتۇقاي ناھىيىلىرى يىلىغا 10 مىك سەر ئالتۇن قازىدىغان ناھىيەلەردۇر. بېيجىڭدىكى ئالتۇن باش ئىدارىسى تەرىپىدىن بۇاستە باشقۇرىلىۋاتقان بۇئالتۇن كانلىرىنىك مەھسۇلاتى ـ شەرقى تۈركىستانىنىك ئالتۇنلىرى ھىساۋاتسىز مەخپى ھالدا ئۇدۇل بېيجىڭگە توشىلىدۇ. يەنىقى يىللاردا ئالتۇن قېزىشنى تىزلىتىش مەقسىدىدە ئىلىب بېرىلغان سەپەرۋەرلىكلەر نەتىجىسىدە، ئىچكى خىتايدىن يۈزمىڭلىغان ئالتۇن قاراقچىلىرى ئېقىپ چىقىپ ئالتۇن كان رايونلىرىغا تەرتىپسىز

ئورۇنلۇشۇپ، قالايمىقان قېزىپ، ئۆزئارا تالىشىپ، يەرلىك خەلقنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ - تالاپ قانلىق ۋەقەلەرنى سادىر قىلماقتا. ئاتالمىش شېركەتلەرشەرقى تۈركىستاننىڭ كان بايلىقلىرىنى قانۇنسىز ئىگەللەپ ئالماقتا ۋە چەتئەللىكلەرگە ساتماقتا.

مىس - نىكىل ــ شەرقى تۈركىستاننىڭ 26 جايىدىن مىس چىقىدۇ. 1992 - يىلى قېزىلغان مىس 74 مىڭ 40 تونىنا، نىكىل 6600 تونىنا دەپ ئىلان قىلىنغان.

ئالتۇن ــ 1992 - يىلى كۆكتۇقاي ئالتۇن زاۋۇدى ئىشلەپچىقارغان ئالتۇن نۇرىچىسى 2213 تونىنا، ئۈرۈمچى ئالتۇن زاۋۇدى ئىشلەپچىقارغان ئالتۇن نۇرىچىسى 13 مىڭ 843 تونىنا، ئالتۇن چۇرىسى 1924 تونىنا، ساپ ئالتۇن 1448تونىنا دەپ ئىلان قىلىنغان.

قوغۇشۇن ــ شەرقى تۈركىستاننىڭ 140 نەچچە جايىدىن قوغۇشۇن، سىنىك چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا نېكىل، مولىبدىن، ۋولفرام، كۇبالىت كانلىرى بار. 130 نەچچە جايىدىن بېرىلى لېيتى، تانتال، نىئوبىي، سېزىي، قاتارلىق ئاز ئۇچرايدىغان مىتاللار چىقىدۇ. شەرقى تۈركىستاندا 30 تونىنا ئېغىرلىقتىكى بېرىل كىرىستالى، 12 تونىنا ئېغىرلىقتىكى پوللۇست كىرىستالى تېپىلغان. ھازىرغىچە 600 دىن ئارتۇق جايدا ئاز ئۇچرايدىغان مىتال زاپىسى بارلىقى ئېنىقلانغان.

ئۇران ــ ئىلى رايونىنىڭ تالدى تاغ جىلغىسىدىكى ۋە يەركەندىكى ئۇران كانلىرىدىن ئۇران رودىسىنى قېزىپ توشۇپ كېتىدۇ. ئۈرۈمچىدىكى 115 - زاۋۇت - مەخسۇس ئۇران پىششىقلاش يۆتكەش زاۋۇدىدۇر.

لېتىلىق تۇز ــ شەرقى تۈركىستاننىڭ 40 تىن ئارتۇق رايوندا تۇز كانى بار، پەقەت كۇچاردىكى تۇز زاپىسلا دۇنيانىڭ مىڭ يىل ئىشلىتىشگە يېتىدۇ.

ماشىنىسازلىق - ئېلېكترون سانائىتى :

شەرقى تۈركىستاننىڭ ماشىنىسازلىق - ئېلېكترون سانائىتى ئېچىش باسقۇچىدا بولۇپ، خىتايلار ئۇزۇن يىللاردىن بويان، خام ئەشيا ئىلىش، سانائەت بويۇملىرىنى

ستىش ئۇسۇلى بىلەن تەرەققى قىلدۇرمىغان ئىدى. كىيىنكى يىللاردا تىراكتور، كومبايىن، ئوت ئورۇش ماشىنىسى، يۇك قىرقىش ماشىنىسى، قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تەرەققى قىلىپ، ماشىنا، ساقلىق قازان، ھەرخىل ستانوك، پاياتلاش ماشىنىسى، قوياش ئىنىرگىيە چىرىقى قاتارلىق 210 خىلدىن كۆپ مەھسۇلاتلار خىتايغا ۋە چەتئەللەرگە ستىلدى. 120 چوك تېپتىكى ماشىنىسازلىق - ئىلىكترون سانائىتى زاۋۇتلىرىنىك 1992 - يىللىق ئومۇمى كىرىمى 250 مىليون دوللارغا يەتكەن. بۇ زاۋۇتلار ھەممىسى دۆلەتنىك بولۇپ، پايدا مەركەزنىك چۆنتىگىگە كىرىدۇ.

بىناكارلىق سانائىتى :

شەرقى تۈركىستاندا 1994 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان سىمونت 4 مىليون 483 مىك تونىنا بولۇپ، 1992 - يىلى 121 كىلومىتر سىمونت بىسىم تېروبىسى، 88 مىك تال سىمونت ستولبا، 344 مىك 300 كۇپمىتر سىمونت ياسالما، 806 مىك 500 ساندۇق تاختا ئەينەك، 160 مىك تازىلىق فار - فۇرى، 202 مىك 800 كىۋادرات مىتر خىش، 66 مىك 100 تونىنا تاشپاختا، 1 مىليون 226 مىك 900 يۆگەم ماي قەغەز، 66 مىك كۇپمىتر كۆپۈكلۈك بىتون ياسالغان. بۇلار پەقەت ئىھتىياج نۇقتىسىدىن ياسالغان بولۇپ، خام ئەشيا زاپىسىغا نىسپەتەن ئېيتقاندا ، ھىساپسىز بايلىق كىرەكسىز مالدەك دۆۋىلىنىپ ياتىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندا 10 مىليوندىن ئارتۇق ئاھالە ۋە 2 مىليوندىن ئارتۇق ئەسكەر، ئىش ئەسكەرلىرى جەمئى 17 شەھەر ۋە 146 بازاردا ئولتۇراقلاشقان. بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرى كۆچمەنلەر ئىھتىياجىغا ۋە تىجارەت مەقسىدىگە ئۇيغۇن ھالدا قالايمىقان سلىندۇ. كېڭەيتىش ئورنىغا مەقسەتلىك ھالدا « كالىفورنىيە تاكتىكىسى » قوللىنىلىپ يەرلىك ئاھالىلارنىك ئەنئەنىۋى گۈزەل باغ قورا - جايلىرى بۇزۇپ چىقىلىپ ، ئاھالە تارقاقلاشتۇرۇش، ئورنىغا ئىگىز بىنا سلىپ كۆچمەنلەرنى كۆچۈرۈش سىياستى ئىجرا قىلىندۇ. ئۇيغۇر كۆمەت ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ ،

يەرلىكلەرنىڭ ئۆي - مۆلۈكلىرى تارتىۋىلىنغان. ئىلىكتىر، سۇ يولى، ئىسسىقلىق ئەسلىھەلىرى بولغان شەرقى تۈركىستان ئۆيلىرىنىڭ 97% دە خىتايلار ئولتۇراقلاشقان.

خىمىيە سانائىتى :

شەرقى تۈركىستاندا 153 خىمىيە سانائىتى زاۋۇدى بار. 1992 - يىلى ئامياك، ئورىيە، گۈڭگۈرت كىسلاتاسى، تۈز كىسلاتاسى، ئويغۇچى ناترى، نايلون ياسالما، نايلون يوپۇق قاتارلىقلاردىن 250 مىليون دوللار كىرىم قىلىنغان. 346 مىڭ تونىنا خىمىيەۋى ئوغۇت ئىشلەپچىقارغان. سېرىق يار يىلىم، ئىلاستىكلىقنى ئاشۇرۇش خورۇجى، كاربوكسىل سىللولوزا، رېزىنكە، پارقازان، بالون، ئېتىلىن، ساپ شۇلتا قاتارلىق مەھسولاتلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ ۋە ئىچكى خىتايغا توشۇلۇدۇ.

ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، لوپنۇرلاردىكى تەبىئى فوسفورکانى، گۈمادىكى تەبىئى گۈڭگۈرت كانى، نىسە، ئۇلۇغچات، ماناسلاردىكى پىرىت كانى، تۇرپان، ئۇلۇغچاتلاردىكى 200 دىن ئارتۇق تۈزكانى، ئۇرۇمچىدىكى مايلىق سىلانتىس كانى، باي، غۇلجىلاردىكى بارىت كانى، تەكرىتاغنىڭ كۆمۈش ۋە ئېغىزلىرىدىكى سېرپېنتىن تاشپاختا كانلىرى، سىمونت ھاك تېشى، سىمونت سىلانتىس كانلىرى، 133 يەردىكى سىليودا كانلىرى، پىچان، گۈچۈك، بۈگۈر قاتارلىق 160 نەچچە يەردىكى كىرىستال كانلىرى، خوتەن، چەرچەن، ماناسلاردىكى قاشتېشى كانلىرى..... خىمىيە سانائىتىنىڭ تۈگىمەس خام ئەشيا كانلىرىدۇر.

قاتناش - تىرانسپورت سانائىتى :

شەرقى تۈركىستانىنىڭ ھىساپسىز خام ئەشيا بايلىقلىرىنى توشۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى - لەنجۇ لىنىيىسىدە 1مىڭ 200 كىلومىتىر

مۇساپىلىق « پولات ئەجدەرھا » مارکسلىق تۆمۈر يولىنى 1963 - يىلى ئىشقا سالدى. بۇ لىنىيە 1984 - يىلى ئۈرۈمچىدىن كورلىغا ، 1992 - يىلى ئۈرۈمچىدىن ئالاتاۋ ئارقىلىق قازاقستاننىڭ ئالماتاتا شەھرىگە ئۇزارتىلدى. 1992 - يىلى بىر يىل ئىچىدە شەرقىي تۈركىستانغا خىتايدىن توشۇغان كۆچمەن خىتاي سانى ! مىليون 246 مىڭ ئادەم. يۈك 18 مىليون 897 مىڭ تونىا، پويىزدا توشۇلغان كۆمۈر 4 مىليون 358 مىڭ تونىا. نېفىت 5 مىليون 546 مىڭ تونىا بولۇپ ، شۇ يىلى قوش رېلىس ياتقۇزۇلۇپ بۇ سانلار بىر ھەسسە ئاشتى. يىللىق تىرانسپورت كىرىمى 125 مىليون دوللار بولغان.

شەرقىي تۈركىستان تۆمۈر يول ئىدارىسىنىڭ 50 مىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ پەقەت 2600 نەپىرى يەرلىك مۇسۇلمان خەلق. بۇ % 7. 7 نى تەشكىل قىلىدۇ.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاپتوموبىل قاتناش لىنىيىسى مۇساپىسى 22 مىڭ 500 كىلومىتر بولۇپ، بۇنىڭ يېرىمى ئاسفالت يول. يولدا مېڭىدىن ئارتۇق كۆۋرۈك بار. قاتناش ئاپتوموبىلى يۈزمېڭىدىن ئارتۇق. يولوچى توشۇش ئاپتوموبىلى مېڭىدىن ئارتۇق.

شەرقىي تۈركىستانىدىكى ئۇچاق قاتنىشىنىڭ ئۇچۇش سائىتى 20 مىڭ سائەتتىن ئوشوق. « 86 - ئۇ » ،

« 154 - تۇ » ئۇچاقلىرى بار. ئىچكى خىتايغا تۇرت، چەت ئەلگە يەتتە لىنىيە ئۇچۇش يولى بار. جەمى 11 قاتناش ئۇچاق مەيدانى بار. 100 گە يېقىن كەسپى ۋە ھەربى ئۇچاق مەيدانى بار. ھەپتىلىك ئىچكى نۇۋەتچى ئۇچاق 70 نەچچە ئۇچاق قېتىم. خەلقارا ھەپتىلىك نۇۋەتچى ئۇچاق 26 ئۇچاق قېتىم. ئەڭ ئۇزۇن ئۇچۇش يول لىنىيىسى 4 سائەتلىك .

شەرقىي تۈركىستانىدىكى قاتناش ئاساسەن ئىچكى خىتايغا خام ئەشيا توشوش ۋە ئىچكى خىتايدىن كۆچمەن توشوش ۋەزىپىسىگە ماسلاشقان بولۇپ، كەڭ يەرلىك خەلق تىخىچە ئىپتىدائى ئىشەك ھارۋىلىرىنى ئاساسلىق قاتناش قۇرالى سۈپىتىدە قوللانماقتا. يوللار بولسا ئىپتىدائى كارۋان يوللىرىدۇر.

5 - باب شەرقى تۈركستاننىڭ مىللى مەدەنىيىتى

دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ۋە تۈرك ئالىمىنىڭ ئەڭ قەدىمى ئالتۇن بۆشۈگى - شەرقى تۈركستاندىكى ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى تۈركستان زېمىنىدا كۆچلۈك ھاكىمىيەتلەرنى قۇرۇپ پارلاق « يايلاق مەدەنىيىتى» ۋە « تۈنجى شەھەر مەدەنىيىتى » نى يارىتقان. ئاۋروپا بىلەن ئاسىيانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان يىپەك يولىنى ئېچىپ باشقۇرۇپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول سانائىتى، سودا - تىجارەت بىلەن شوغوللۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ماددى مەدەنىيىتىنى يارىتىش بىلەن بىرلىكتە، ئەجداتلىرى تورالار، ھۇنلار، ساكلار دەۋرىدىن شەكىللەنگەن شانلىق تارىخى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار تارىختا 500 قېتىمدىن ئارتۇق ياتلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان، 56 قېتىم بۈيۈك كۆچ قىلغان ، 5 خىل دىنغا ئېتىقات قىلغان، 26 خىل يېزىق ئىشلەتكەن، 17 خىل تىل قوللانغان. بۇ جەريانداا تا بۈگۈنگە قەدەر ئۆزىنىڭ مەدەنىيىتىنى ، تىلىنى ، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قوغداپ ۋە بېيىتىپ داۋاملاشتۇرماقتا.

ئۇيغۇر ماۋارىپى

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرى شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغان دەۋرلەردىلا ئېتىدائى ماۋارىپنى باشلىغان. مىلادى 762 - يىلى ئۇيغۇلار مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندا ، ھەر ئون ئۆيلۈككە بىردىن راھىپ بەلگىلەپ مەكتەپ ئاچقان. ئورخون ماۋارىپى ۋە ئورخون بىناكارلىق سەنئىتى، ئۇيغۇر كالىندارى، تۇتۇم، رىۋايەتلەر ماۋارىپنىڭ ئاساسىنى ئىگەللىگەن. ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنىڭ ماۋارىپى دۇنيا بۇددىزىم مەدەنىيىتى ۋە ماۋارىپىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتقان بولسا، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنىڭ ماۋارىپى ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ماۋارىپىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتقان ئىدى.

ئاتاغلىق ئوقۇتقۇچى كومىراجىۋا (344 ـ 413) ، ئاتاغلىق پەيلاسوپ فارابى ، تىلشوناس مەھمۇت قەشقەرى ، پەيلاسوپ ۋە دۆلەت ئادىمى يۈسۈف خاس هاجىپ قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇستازلىرى ئىدى. سەئىدىيە دەۋرىنىڭ گۈللىگەن مائارىپ پىشۋالىرىدىن ئابدۇرىشىتخان ، يۈسۈف قەدىرخان ، ئاماننىساخانلار دۇنياغا بىلىم تارقاتقان داڭلىق مەدرىسلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىدى. 1885 ـ يىلى ھۆسەن باي مۇساباي (1844 ـ 1926) ، باھاۋۇددۇن باي (1851 ـ 1928) ، تاش ئاخۇن، موسۇل هاجى، ۋاهىت هاجىلار يېڭىچە پەننى مەكتەپ ئاچتى. 1916 ـ يىلى سانائەت ، بوغالتىرلىق كەسپى تېخنىكومىلىرى قۇرۇلدى. 1933 ـ يىلى شەرقى تۈركىستاندا 2463 باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ئوقوغۇچى سانى 190 مىڭغا يەتكەن. 13 ئالى ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغان.

1949 ـ يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئىستىلاسىدىن كېيىن ، كوممۇنىزىم تەربىيىسى ئاساس قىلىنغان مائارىپ سىستىمىسى شەكىللەندى. كوممۇنىستلار 20 يىل ئىچىدە تورت قېتىم يەرلىك زىيالىلارنى قىرغىن قىلىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، بىلىملىك كىشىلەرنى ھەرخىل باھانىلەر بىلەن ئۆلتۈردى، تۈرمىگە ئالدى، يىزىغا سۈرگۈن قىلدى، قالپاق كىيگۈزۈپ مەجبۇرى ئىشلەتتى. مائارىپ ساھەسىدە جاللات ۋاڭ جىننىڭ قانلىق سىياسىتىدىن كېيىن ھىلىگەر سۈيىقەستچى ۋاڭ ئىنماۋ ئاشكارا ھالدا كۆچمەن خىتايلارغا ئەڭ ياخشى تەربىيەلىنىش شارائىتى يارىتىپ بىرىش، يەرلىك خەلقنىڭ بىلىملىك بولۇپ قىلىشىدىن ساقلىنىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مائارىپتا زامانىۋى خىتاي مەكتەپلىرى بىلەن ۋەيرانە يەرلىك مەكتەپلەر سلىشتۇرمىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، خەلقنىڭ قارشىلىقىغا سەۋەپچى بولدى.

ئامىرىكىدا ھەر 10 مىڭ كىشىگە 269 ئالى مەكتەپ ئوقوغان، قازاقستاندا ھەر 10 مىڭ كىشىگە 157 ئالى مەكتەپ ئوقوغان، ئۆزبەكستاندا ھەر 10 مىڭ كىشىگە 174 ئالى مەكتەپ ئوقوغان كىشى توغرا كەلسە، شەرقى تۈركىستاندا ھەر 10 مىڭ كىشىگە 10 ئالى مەكتەپ ئوقوغان كىشى توغرا كېلىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندا ئۇيغۇلىنۇاتقان مائارىپ سىياسىتىنىڭ مۇسۇلمانلارغا يۈرگۈزۈۋاتقان نادانلاشتۇرۇش، كوممۇنىستلاشتۇرۇش پاجىئەسىنى خىتاي

دائىرىلىرى ئىلان قىلغان تۆۋەندىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتتىن ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز.

شەرقى تۈركستاندىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى سلىشتۇرمىسى (1992 - يىل)

مەكتەپلەر	يەرلىك ئوقۇتقۇچى سانى	يەرلىك ئوقۇغۇچى سانى
ئالىي	2701	18642
ئورتا	3396 4	403 0 04
باشلانغۇچ	61906	1430511

ئالىي ، ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ يەرلىك ئوقۇغۇچى نىسپىتى

مەكتەپلەر	1950 - يىلى	1992 - يىلى
ئالىي ، تېخنىكوم	91%	58%
ئورتا مەكتەپ	80.32%	39.55%
باشلانغۇچ	92%	65.68%

يەرلىك مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى نىسپىتى

مەكتەپلەر	1950 - يىلى	1992 - يىلى
ئالى ، تېخنىكوم	39%	34%
ئورتا مەكتەپ	76%	40%
باشلانغۇچ	88%	60%

يۇقىرىدىكى قورقۇنچلۇق سىلىشتۇرما شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان يەرلىك خەلقلەرنىڭ كوممۇنىستلار كىلىشتىن ئەۋەلقى قالاق ماۋارىپ نىسپىتىنىڭ ئىلگىرىلەشنىڭ ئەكسىچە ناھايىتى تۆۋەنلەپ كەتكەنلىگىنى ئوچۇق كۆرسۈتۈپ بېرىدۇ .

ئۇيغۇلار تارىختىن بويان ، ئۆز تەۋەلىگىدىكى ئالى بىلىم مەركەزلىرىدە چەتئەل تىللىرىدىن ئەرەپچە ، فارسچە ، ھىندىچە ، خىتايچە ، روسچە ، گىرمانچە ، ئىنگلىزچە ، ياپونچە قاتارلىق تىللارنى ھەمدە قېرىنداش تۈرك قەۋملىرىدىن قازاق، قىرغىز ، ئۆزبەك، تاتار ، تۈركمەن، ئازار ، ئانادول تۈركلىرىنىڭ تىللىرىنى ئۆگۈنۈپ، يىپەك يولىدىكى تىجارەت ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن چەتئەللەرگە چىقىپ ئوقۇپ بىلىم ئاشۇرۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان. بىر ئەسىر ئەۋۋەلا قاھىرە ، مەككە ، ئىستانبۇل، موسكۋا، دېھلىلارغا ئوقۇغۇچى چىقارغان ئۇيغۇرلار ، 1920 - يىللاردىن كېيىن قاھىرە ، ئىستانبۇل ، تاشكەنت، نەنجىڭلەرگە كوللېكتىپ ئوقۇغۇچى چىقىرىشقا باشلىغان.

بۈگۈن خىتاي ئۇنۋېرسىتېتلىرىدا خىتايلار بىلەن بىللە ئىمتىھانغا كىرىپ نەتىجە قازىنىپ خىتاينىڭ چوڭ ئۇنۋېرسىتېتلىرىدا ۋە چەتئەللەردە مېڭىغا يېقىن شەرقى

تۈركستانلىق ياش بىلىم ئالماقتا. ئىستانبۇل، قاھىرە، ئىسلامئابات، تاشكەنت، ئالمائاتا ئۇنۋېرسىتلىرىدا ۋە روسىيە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، گېرمانىيەلەرنىڭ ئۇنۋېرسىتلىرىدا مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ياشلىرى ئۆزخىراجىتى بىلەن بىلىم ئىلىپ ۋەتىنىنىڭ كەلگۈسى ھۆرىيىتى ئۈچۈن ھازىرلانماقتا. قازاقىستان، ئۆزبەكىستان، قىرغىزىستان، ئەرەبىستان، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى شەرقى تۈركىستان مۇھاجىرلىرىنىڭ 30 مىڭغا يېقىن بالىلىرى ھەر دەرىجە مەكتەپلەردە، ھەرخىل تىل ۋە ھەرخىل كەسىپلەردە ئوقۇپ بىلىم ئالماقتا.

ئۇيغۇر تىل ۋە يېزىقى

ئۇيغۇر تىلى ـ ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىل ئائىلىسى غەربىي ھون تىل تارمىقى ئۇيغۇر- قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، شەرقى تۈركىستاندىكى ۋە چەتئەللەردىكى30 مىليونغا يېقىن ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ بۈگۈن قوللىنىۋاتقان تىلىدۇر. مىلادى 5 ـ ئەسىرلەردە خاتىرىلىنىشكە باشلىغان ئۇيغۇرتىلى ھۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىن باشلاپ گۆكتۈرك، ئورخون، قاراخانىلار، ئىدىقۇت، كەڭسۇ دۆلەتلىرىدە دۆلەت تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، قاراخانىلار دەۋرىدە خاقانىيە تىلى، سەئىدىيە دەۋرىدە چىغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، پۈتۈن تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ مۇكەممەل فونېتىكا، گىرامماتىكا ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساسەن ئەينەن ساقلاپ قالغان بولۇپ بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلىنى شەكىللەندۈرگەن.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلى قەشقەر، ئاقسۇ، قومۇل، تۇرپان، ئىلى ۋە ئۇرۇمچى شۇبلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزى دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى تەلەپپۇزى ھىسابلىنىدۇ. ھازىر بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان « ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لوغىتى » ، « ئۇيغۇر تىلى ئىزاھ لوغىتى » نەشر قىلىندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا يەنە سانسكرت، توخرى، سوغدى، ئىفتالىت، ھىندى، خىتاي، موڭغۇل، ئەرەپ ، فارىس تىلى قاتارلىق 17 خىل تىلنى ئىھتىياجىغا قاراپ ئىشلەتكەنلىگى تارىخى خاتىرىلەردە قەيت قىلىنغان. ئەمما ھىچبىر دەۋىر ئۆز تىلىنى ئۇزۇپ قويمىغان.

ئۇيغۇر يېزىقى ــ ئارخىئولوگىيىلىك يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا مىلادى 5 ـ ئەسىردە ئىشلىتىلگەنلىگى خاتىرىلەنگەن. ئەمما بەزى رىۋايەتلەرگە كۆرە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بۇرۇن ئىجات قىلىنغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. چۈنكى مىلادىدىن بۇرۇنقى 49 ـ يىلى ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن دۇنيادا تۇنجى قېتىم (سەيلون بىگىم قەغەزىدىن 150 يىل بۇرۇن) ئىشلەنگەن لوپنۇر چىگە تالالىق ياپراق قەغەز ئەلۋەتتە يېزىقسىزنى خاتىرىلەش ئىھتىياجىدىن ئىشلەنگىنىنى ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن .

ئۇيغۇرلار تارىختا كۆپ خىل تىل قوللانغىنىغا ئوخشاش ، ئەرەم يېزىقى سىستېمىسى، بىراھمى يېزىقى سىستېمىسى ۋە خۇاشيا يېزىقى سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولغان 26 خىل يېزىق قوللانغان. بۇلار قوچۇ يېزىقى، خەن يېزىقى، غەربى شىيا يېزىقى، چوڭ يېزىق، كاروشتى يېزىقى، ئەرەپ يېزىقى، فارىس يېزىقى، قاراخانىلار يېزىقى، چىغاتاي يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، مانى يېزىقى، سوغدى يېزىقى، ئورخۇن يېزىقى، قىتان يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى، موڭغۇل يېزىقى، مانجۇ يېزىقى، شىبە يېزىقى، بىراھمى يېزىقى، سانسكرت يېزىقى، توخرى يېزىقى (ئا) ، توخرى يېزىقى (ب) ، ساك يېزىقى، بىراھمىچە تۈرك يېزىقى، توبۇت يېزىقى، باسبا يېزىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1960 ـ يىللاردىن 1980 ـ يىللارغىچە لاتىن ئالفابەسى قوللانغان ئۇيغۇرلار ئۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىن ھازىرغىچە ئەرەپ ئالفابەسى شەكلىدىكى مۇكەممەل ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانماقتا.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى

شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتى دۇنياغا مەشھۇر. خىتاي قاياقلىرىدا ساقلىنىپ قالغان قەدىمقى زامانغا ئائىت قوشاقلار، بوز قۇرت تۇتىمى، باتۇر تەڭرىقۇت، بۆكەخان رىۋايەتلىرى، ئوغۇزنامە، دەدەقورقۇت، ئالپ ئەرتوڭا داستانلىرى، مەڭگۈ تاش ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى، ئىدىقۇت ئەدەبىياتى ـ ئىرق پۈتۈك، ئىككى تېگىننىڭ ھېكايىسى، چاستانى ئىلىگبەگ، ئالتۇن يارۇق، قاراخانىلار ئەدەبىياتى ـ فارابى ئەسەرلىرى، دىۋان لۇغەتىت تۈرك، قۇتاتغۇبىلىگ، دىۋان ھېكمەت، ئەتەبەتۈلھەقايىق، چاغاتاي ئەدەبىياتى ـ قىسسەسۇل ئەنبىيا، دىۋان غەزەلىيات، سەككاكى، ناۋايى ئەسەرلىرى.....، يېقىنقى زامان ئەدەبىياتى ـ ئابدۇرېھىم نىزارى، غەربىي، سەبۇرى، زىيائى، نىيازى، گۈمنام، خىسلەتى، نازۇگۈم، موللا شاكىر، سادىر پالۋان، موللا بىلال، مۇجىزى، قاراقاشى، موللا ئىمىن، دىلبەردورغا، خەستە، سايرامى، ناقىسى، تەجەللىلەرنىڭ ئەسەرلىرى دۇنيا ئەدەبىياتىدا ۋە تۈرك ئەدەبىياتىدا قىممەتلىك مىراسلار قاتارىدا تەتقىق قىلىنماقتا.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇلقادىر داموللا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى، مەھمەت ئىمىن بۇغرا، مەمتىلى توختاجى تەۋپىق، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، نىم شىھىت ئارمىيە داموللا قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەر يازار ـ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرى، زۇنۇن قادىرى، ئەخمەت زىيائى، ئىبراھىم تۇردى، ساتتار مەقبۇل چوپان، زىيا سەمىدى، تۇرغۇن ئالماس، ئابدۇرېھىم ئۇتكۇر، ئىمىن ھۇسەين قارى، مەھمەت ئىمىن ئىسلامى، تۇردى سامساق قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى مەيدانغا كەلدى.

«غېنى باتۇر» (زىيا سەمىدى)، «نوزۇگۈم» (تۇرغان توختەم)، «ئوتلۇق چەمبەر» (خىزمەت ئابدۇللىن)، «ئويغانغان زېمىن» (ئابدۇرېھىم ئۇتكۇر)، «ماھمۇت قەشقەرى» (پەرھات جىلان)، «ئىزدىنىش» (زوردۇن سابىر) قاتارلىق

ئەسەرلەرخەلقنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن ئەسەرلەردىن ئىبارەت.

ھازىر شەرقى تۈركستاندا 2500 يازغۇچى ، شائىر، 18 ئەدەبىي ژورنال ، 5 ئەدەبىيات فاكولتېتى بار. 240 تىن ئارتۇق رومان ، پوۋېست، مىڭدىن ئارتۇق ھېكايە، يىگىرمەمىڭدىن ئارتۇق شېئىر ، ئۇچ يۈزدىن ئارتۇق كىلاسسىك ئەدەبىيات كىتابى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا نەشر قىلىندى.

شەرقى تۈركستان دۇنياداﺍ سەنئەت ماكانىﺍ دەپ نام ئالغان. ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى خىتاي ۋە ياپونىيەگە تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تارىخى دەۋرىنىڭ ئۈزۈنلۇقى، مىللى ئۆزگىچىلىگى، تېكىست سۆزىنىڭ باي مەزمۇنى ، مۇزىكىسىنىڭ مۇكەممەللىگى شۇنىڭدەك بىرىۋرۇش قۇرۇلمىسىنىڭ مۇرەككەپلىگى بىلەن دۇنيا سەھنىسىدە ئالاھىدە باھاغا ئېرىشمەكتە. نوروز پائالىيىتى ۋە مەشرەپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى سەنئەت پائالىيىتى بولۇپ، خەلق دوستلۇق ۋە سەمىمىيەتنى ، دەرت ـ ئەلەم، قايغۇ ـ ھەسرىتىنى، ئارزۇ- ئىستەكلىرىنى بۇ پائالىيەتلەردە ناخشا، مۇزىكا، ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ داپ، دۇمباق، غىجەك، نەي، قالۇن، ساتار، دۇتار، تەمبۇر، راۋاپ، چاك، قوبۇز، ساپايە، تاش، ئۇد قاتارلىق قەدىمى چالغۇ ئەسۋاپلىرى بار . دۇتار، تەمبۇر، راۋاپ ھەر ئائىلىدە ئومۇملاشقان.

ئۇيغۇر ئۆرپى ـ ئادەتلىرى

توي مۇراسىمى:

ئىسلام شەرىئىتى بويىچە نىكاھ ئوقۇش، توي زىياپىتى، توي پائالىيىتى، قىز ـ يىگىت ئولتۇرۇشى، قىز كۆچۈرۈش، رازىلىق ئېلىش، ئۈزۈتۇش، يول توسۇش، يۈز ئاچقۇ، سالام بېرىش، چىللاق قاتارلىق جەريانلاردا داۋام قىلىدۇ. تويدىن ئەۋەل ئەلچى ئېۋەتىش، كىچىك تازىم، چوڭ تازىم ـ تويلۇق تەقدىم، توققۇز تازىم

رەسمىيەتلىرى بېجىرىلىدۇ .

تۇغۇت مۇراسىمى :

ئىسرىق سىلىش (تازىلىق تەييارلىقى) ، ياغ پۈرۈتۈش (پوشكال سېلىش)، كىندىك ئانىسى تەكلىپ قىلىش، قىرىق سۈيى، ئات قويۇش، بۆشۈك توي، يۈز ئاچقۇ پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزىلىدۇ .

سۈننەت مۇراسىمى :

يەتتە ياشتىن ئەۋەل ، ئوغۇل بالىلار ئىسلام قائىدىلىرى بويىچە سۈننەت قىلىنىدۇ . بۇ خەتنە توي ياكى ئوغۇل ئولتۇرغۇزۇش دەپ ئاتىلىدۇ . مېھمان چاقىرىلىپ زىياپەتتىن كېيىن ئوغۇل خەتنە قىلىنىدۇ .

ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى :

يېڭى ھۈنەر ئۆگەنگۈچىنىڭ ئانىسى مەھەللە جامائىتى ۋە ھۈنەر ئۇستىسىنى ئۆيىگە چاقىرىپ زىياپەت بېرىپ ، ئۇستازغا تون كېيگۈزۈپ ، بالىسىنى شاگىرتلىققا تاپشۇرىدۇ .

شاگىرت چىقىرىش مۇراسىمى :

شاگىرت ھۈنەردە كامالەتكە يەتكەندە ، ئۇستازى مېھمان چاقىرىپ شاگىرتقا بىر يۈرۈش ئەسۋاپ تەقدىم قىلىدۇ ۋە شاگىرتىنىڭ مۇستەقىل ئىشلەش ھوقوقى بارلىقىنى جاكالايدۇ .

سۇ ، يامغۇر تىلەش مۇراسىمى:

22 ـ مارت مەھەللىدىكى جامائەت دەريا بويى ياكى تاغ باغرىدا قوي،كالا سويۇپ، قانىنى دەرياغا ئېقىتىپ كۆك تەڭرىسى، سۇ ئىلاھىدىن ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئاللاھتىن سۇ ، يامغۇر تىلەپ تىلاۋەت قىلىدۇ .

تىجارەت باشلاش مۇراسىمى :

سودا، تىجارەت، دۇكان ئېچىشتىن ئەۋەل يۇرت ئاقساقاللىرى، مەھەللە جامائىتى، كەسىپ ئەھلىلىرىگە چاي ـ زىياپەت بېرىپ كەسىپ رىسالىسى ئوقۇپ، پىر، پەيغەمبەرلەرگە دۇئا ئوقولىدۇ .

ئۆي سېلىش مۇراسىمى :

ئۆي سالغۇچى تەييارلىقنى پۈتتۈرۈپ جامائەتنى قان قىلىپ چايغا چاقىرىپ ئۇستىغا قىبلىنى بەلگىلەپ قوزۇق قاققۇزىدۇ. مەھەللە قولمۇ - قول ھەمكارلىشىپ ھەقسىز ئىشلەيدۇ. ئىشلىيەلمىگەنلەر ياغاچ - تاش، يىمەك ئېۋەتىپ ياردەملىشىدۇ. ئۆي پۈتكەنده جامائەتكەچاي بېرىدۇ، مېھمانلارسوغابلەن تەبرىكلەيدۇ.

دەپنە مۇراسىمى :

ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ھازىدارلار ئاق باغلاپ يىغا - زارە قىلىدۇ. ئۇرۇق - تۇققان، خولۇم - خوشنا، تونۇش - بىلىشلىرى كىلىپ ھال سورايدۇ. مېيىت ئىسلام قائىدىلىرىگە كۆرە ناماز چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن يەرلىككە دەپن قىلىنىدۇ. يەتتە نەزىرىگىچە ئاق ئىلىنمايدۇ، قىرىق نەزىرىگىچە چاچ - ساقال ئېلىنمايدۇ، يىل نەزىرىگىچە تويغا ، تاماشاغا بارمايدۇ. تۇپراق بېشىدا بىر نەچچە كۈن خەتمە - قۇرئان ئوقۇلىدۇ.

ئۆلۈمدىن ئەۋەل ۋەسىيەت قىلىش، قۇرئان ئوقۇپ رازىلىق بېرىش، ياسىن ئوقۇپ دەمىدە ئىچكۈزۈش مۇراسىملىرى ئوتكۈزۈلسە، ئۆلۈمدىن كېيىن ئۈچ، يەتتە، قىرىق كۈن ۋە يىل تولغاندا جامائەتكە نەزىرە بېرىپ دۇئا ئوقۇلىدۇ. جۈمە كۈنى ۋە بايرام كۈنلىرى تۇپراق بېشىغا چىقىپ ئۆلگەنلەر خاتىرىلىنىدۇ.

بايرام پائالىيەتلىرى:

ئۇيغۇرلاردا نوروز بايرىمى، روزى ھېيىت بايرىمى، قۇربان ھېيىت بايرىمى قاتارلىق بايراملاربار. ئۇندىن باشقا مەشرەپ، بەزمە، باھار سەيلىسى، مايسا سەيلىسى، گۈل سەيلىسى، دالا سەيلىسى، باغ سەيلىسى، چىلىشىش، دارۋازلىق، جانبازلىق، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، چەۋگەن ئويۇنى، چاقپىلەك، چۆكچۈك، گومپا كۆرسىتىش، ئۇردىكام، مالاي توپ، ياكاق ئويۇنى، ئىلەكگۈچ، تەپكۈچ، قوشماق ئاداش، توققۇز قاتار، مۇز تېپىلىش، سۇ ئۈزۈش قاتارلىق ئويۇن ۋە پائالىيەتلىرى بار.

يمه كلكلرى :

ئۇيغۇرلار 3 مىڭ يىل ئىلگىرىلا سۇ ، سۈت، ماي، تۇغۇم بىلەن يۇغۇرۇلغان بۇغداي نېنىنى چەككۈچ بىلەن زىننەتلەپ تونۇردا پىشۇرۇپ يېگەن. گۈشنى ياغاچ زىققا ئۆتكۈزۈپ كاۋاپ قىلىپ يېگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يىمەك تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە:

نان تۈرلىرى: نان، گىردە، توقاچ، گۈش نان، قاتلىما، خويلىما، كۆمەچ، ھەمەك، ياغ نان، قايماق نان، ھونان..

گۈش تۈرلىرى: قوي، كالا، ئات، تۆگە، بېلىق، توخو، غاز، ئۆردەك، جەرەن، كىيىك، بۇغا، مارال، ئارقار، بۆكەن، كەكلىك، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە، چىل، ئولار، توشقان، كىرپە، كەپتەر، قۇشقاچ گۈشلىرى.....

كۆكتات تۈرلىرى: سەۋزە، چامغۇر، پىياز، سامساق، كاۋا، پۇرچاق، تۇرۇپ، شوخلا، پىدىگەن، مۇچ، كۆدە، ماش، بىدە،

قوشۇمچە يىمەكلەر: تۇخۇم، شىكەر، مۇرابا، قۇرۇت، سىرىقماي، مېغىز، قۇرۇق ئۈزۈم، مىۋە قاقلىرى.....

سۇيۇق يىمەكلەر: ئۇماچ، ئاتلا، ياما، شوۋىگۈرۈچ، ماشخوردا، ئاق ئاش، ئۇگرە، كەسمە، سۇيۇق ئاش....

گۈش يىمەكلەر: شورپا، ئاق شورپا، قورۇما شورپا، چەينەك شورپا، كاۋاپ، قىيما كاۋاپ، تونۇر كاۋاپ، تاۋا كاۋاپ، قازان كاۋاپ، باراۋەت كاۋاپ، كۆممە كاۋاپ، دۈملىمە كاۋاپ، پوستوما كاۋاپ، ياقما كاۋاپ، شىرى كاۋاپ، سوقما كاۋاپ، سۈرگۈش، قىيزا، سوجۇق،

ئۇن قورۇما يىمەكلەر: لەڭمەن، پەرمان، قورداق، نان قورداق، قىيما قورداق، چۆپ، ياپما، سقماق، زاڭ، تالقان، شوجورا، ھالۋا،

گۈرۈچ قورۇما يىمەكلەر: پولو، شويلا، بەتتە، گاڭپەن، ھېسىپ، سىڭدۈرمە،

قىيمىلىق يىمەكلەر: مانتا، چۆچۈرە، جۇۋاۋا، سامسا، سامبوسا، پەرمودە، پەرەمىش، گۈش نان، پۆرە، تۈرمەل، تەپمەك، مۈندەك، شۇڭگۇتماق، مانتا (پىتىر مانتا،

بولدۇرۇق مانتا، كاۋا مانتا، شكەر مانتا، كۆك مانتا) ،
ئىچىملىكلەر: سۈت، قېتىق، قىمىز، قاق سۈيى، مىۋە شەربىتى، دۇغاپ، سىركە، مۇسەللەس، چاي: سىن چاي، سۈت چاي، ئۇن چاي، داراچاي، تۇخۇم چاي، ناۋات چاي، يىمىش چاي،
مۇبلىرى: ئەنجۇر، ئانار ، ئامۇت، نەشپۈت، ئۈزۈم، قوغۇن، تاۋۇز، ئالما، شاپتۇل، گىلاس، بۆلدۇرگەن، ئۈزمە، قۇلۇپنىك، جىگدە، ئۈرۈك، توغاچ، ياڭاق، بىيە،

كىيىم - كىچەكلىرى:

باش كىيىملىرى: بۆك - دوپپا (شاپاق دوپپا، سىيدام دوپپا، گۈللۈك دوپپا، دۇخاۋا دوپپا، بادام دوپپا، گىلەم دوپپا، چىمەن دوپپا، ئۈنچە دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، تاجىلىق دوپپا) ، قالپاق، كولا، قاسقان تۇماق، سەربۇش تۇماق، قۇلاقچا، پاپاق، ئايالارنىڭ داكا ياغلىق، يىپ ياغلىق، شايى ياغلىق، پەرەڭ ياغلىق، تۇت شال، غىجىم رومال، لىچەك، چۈمبەل، پەرەنجە باش كىيىملىرى بار.
ئاياق كىيىملىرى: ئۆتۈك، چورۇق، مەسە، چىتىك، كەش، سەندەل، شۇەك، دەكتو، پىيما، كالاچ، بەتىنگە، يىپ پايپاق، يۇڭ پايپاق، كىگىز پايپاق، پايتىما، رەزىنگە ئاياق،
كىيىملەر: يەكتەك، تون، پەشمەت، نىمچا، جىلتكە، چەكمەن، پەلتو، تون ياقىلىق كوكلەك، ئويما ياقىلىق كوكلەك، خالتا كوكلەك، مەيدە ياقىلىق كوكلەك، پۈرمە ياقىلىق كوكلەك، جۇۋا، تېرە ئىشتان - چاپان، پاختىلىق ئىشتان - چاپان، يۇڭ ئىشتان - چاپان، كاستون - بۇرۇلكا، ئاسما، قىسقا ، ئۇزۇن يەڭ مايكا .....
پەردداز بويۇملىرى : ئوسما، سۈرمە، يىلىم، خېنە، ئۈپا، ئەكلىك، يۈز ئالغۇ، ئەتىرە، گۈل سۈرۈق.....

ئولتۇراق ئادەتلىرى:

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرىلا ئوردۇبالىق كەبى چوڭ شەھەرلەرنى سالدۇرغان. ئۇيغۇرلار قەدىمدە ئىككى ئاچىغا بىر لىم ياغاچ قويۇپ ئىككى يېنىغا قۇمۇش يۇلەپ چادىر شەكلىدە، كېيىن ئۆزگەرتىپ، سوقما تام ئۆي ياساپ، ئىشىك، توڭلۇق بېكىتىپ ياشىغان. مىلادىدىن ئىلگىرىلا ھۆل قۇيۇپ، تامنى قېلىن، ئىگىز قىلىپ، ئىككى - ئۈچ ئېغىز قىلىپ، ئويۇق، تەكچە، لىمتاق چىقىرىپ، مورا ئوچاق بېكىتىپ، توڭلۇق، دەرىزە ئورنۇتۇپ، تورۇس ۋە تۈۋرۈكلەرگە نەقىش چىقىرىپ، تاملارنى ئاقارتىپ ئۆي ياسىغان. ئۆينىڭ ئىھتىياجىغا ماسلىشىشى ۋە كۆركەملىگىگە ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىلگەن. كېيىنچە ئۆينىڭ ئىچى - تېشى سۇۋىلىدىغان، سۇۋاقلا ھاك، قۇم، سېغىز توپا، توزغاق، ئۇن، تۇخۇم، ناۋات شەربىتى ئىشلىتىپ ئالى سىمونت ياسىلىدىغان بولدى. ئىشىك - دەرىزىلەر ياغاچتىن ياسىلىدىغان، ئۆي ئۈستى ۋاسىجۇپ ۋە تاختايلىق قىلىندىغان، يازلىق، قىشلىق، مېھمانخانا، ئاشخانا ئۆيلەر ئايرىپ سىلىندىغان، تۈز ۋە ئەگمە پىشايۋان ياسىلىدىغان، دەرىزىگە قەغەز ۋە ئەينەك سىلىندىغان كۆتەرمە، ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەر سىلىندىغان بولدى. كىمىر ئۆي شەكلىمۇ تەڭلا بارلىققا كەلدى. باغ ۋارانلىق، ھويلىلىق ئۆيلەر ئومۇملاشتى.

ئۇ زامانلاردا ئۇيغۇرلاردا بىناكارلىق، تامچىلىق، ياغاچچىلىق، ھاكچىلىق، تاشچىلىق، نەققاشچىلىق سەنئەتلىرى بارلىققا كەلدى ۋە بېيىپ ئەتراپقا تارقالدى.

ئۇيغۇرلاردا ئۆي ئىشگىنى جەنوپقا قارىتىش ئادىتى ئومۇملاشقان. ئۆيلەرگە بورا ئۈستىگە پالاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىگىز، گىلەم سالىدۇ. تامغا نەپىس گىلەم ئاسىدۇ. يېزىلاردا ئوچاق بېشىغا ئېيىق، ئىت تېرىسى سىلىندۇ. ئەستەرلىك يوتقان - كۆرپىلەر، كەشتىلىك ياستۇقلار ئىشلىتىلىدۇ. مېھمانلار ئۈچۈن مەخسۇس ئالاھىدە يوتقان - كۆرپە، ياستۇقلار زاپاس ھازىرلىنىدۇ. بۇلار ئويۇققا ياكى كارىۋاتقا قاتلاپ تىزىلىپ ئۈستىگە ئەدىيال يېپىلدۇ.

مەشھۇر ئاسارە ئەتىقلىرى :

بوغدا كۆلى : ــ تەكرىتاغنىڭ ۋە ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدىكى بوغدا چوققىسى ئۈستىگە جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن 1980 مېتر ئىگىزلىكتە. سۇ يۈزى 5 كىۋادرات كىلومېتر، چوڭقۇرلۇقى 105 مېتر بولۇپ، ئاپپاق قارلىق چوققىلار، قىلىن قارىغايلار، تاغ گۈللىرىگە ئورالغان بۇ چىرايلىق كۆل - رېۋايەتلەردىكى ئوماي ئانىنىڭ گىرىم ئۈستىلىدىكى خاسىيەتلىك ئەينەك دەپ تەسۋىرلەنگەن. تۇرپان رېۋايەتلىرىدە ئوغۇزخانىنىڭ شىكار سەيلىگاھى ئىكەنلىگى، ئىسمىنىڭ بۇغرا كۆلى ئىكەنلىگى قەيت قىلىنغان .

سايرام كۆلى : ــ تەكرىتاغنىڭ غەربىدىكى ئارشاڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، ئىلى ۋادىسىغا ئۇتتۇرىغان كەكسايي تاغلىرىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن 2070 مېتر ئىگىزلىكتە، كۆلىمى 454 كىۋادرات كىلومېتر، سايامەت مەنزىرىسى ئالاھىدە گۈزەل بولغان بۇ كۆل - قىلىن ئورمانلار ۋە چەكسىز يايلاقلار ئارىسىدا كۆپ - كۆك گىلەمدەك پاقىراپ تۇرىدۇ.

بايىنبۇلاق يايلىقى : ــ تەكرىتاغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇلتۇز ئويمانلىقىدا. 9 - ئەسىردە ئەجدادلىرىمىزنىڭ پايتەختى بولغان بۇ ماكان يۇلتۇز تاغ تىزمىلرىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، قارا شەھەر دەريا‌سى بۇ يەردىن باشلىنىدۇ. كۆللەردە ئاققۇلار ياشايدۇ. گۈل - چېچەككە تولغان بۇ گۈزەل يايلاقتا ھەر يىلى چارۋىچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى يايلاق يارمەنكىسى ئوتكۈزۈلىدۇ.

كىروران شەھىرى : ــ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقى شىمالىغا، لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربى شىمالىغا جايلاشقان. مىلادىدىن 4 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىز بەرپا قىلغان بۇ قەدىمى شەھەرنىڭ سىپىل ئىزلىرى، ئوردا خارابىلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، مەركىزى كۆلىمى 330 كىۋادرات مېتر. مىلادى 108 - يىلى خىتاي تارىخىلىرىدا خاتىرىلەنگەن ئەڭ ئاۋات سودا مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان. مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا قۇم - بوران ئاپىتىدە ئاھالىسى ئەتراپقا كۆچۈپ كەتكەن.

خارابلىقتىن قەدىمى جەسەتلەر قېزىلغان بولۇپ، دۇنيانىڭ قەدىمى مەدەنىيەت تەتقىقات مەركەزلىرىدىن بىرى.

ئىدىقۇت شەھىرى : ــ تۇرپاننىڭ 45 كىلومېتر شەرقىدە، مىلادىدىن ئىلگىرى 1 ـ ئەسىردە ياسالغان، ئەسلى ئىسمى قاراخوجا بولۇپ، شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 5 كىلومېتر. ئوردا شەھىرى، تاشقارقى شەھەر ۋە شەھەردىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن شەكىللەنگەن شەھەر سىپىلى، ئىبادەتخانا، شەھەر قۇرۇلۇش خارابىلىرى ھەمدە ئىشىك، دەرىزىلىرى ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

يارغول شەھىرى : ــ تۇرپان ناھىيىسىدىكى بازارنىڭ شەرقىدىكى ئىككى دەريا ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىگىز ئارالغا جايلاشقان. ئۇزۇنلۇقى مىڭ مېتر، ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىنىڭ بىرى. شەھەر يوللىرى خارابىلىرى زىچ ئورۇنلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

نىيە خارابىسى : ــ خوتەن ۋىلايىتىنىڭ نىيە ناھىيىسىنىڭ 150 كىلومېتر شىمالىدا. نىيە دەرياسىنىڭ ئايىقىغا جايلاشقان. شەھەرنىڭ كەڭلىگى 2 كىلومېتر، ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتر. مىلادىنىڭ بېشىدا ياسالغان بۇ شەھەرنىڭ يەرلىك ۋە مىللى ئۇسلۇپقا ئىگە قۇرۇلۇشلىرى شەھەر دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان.

قەدىمى تاش قۇرالار : ــ پامىر، تۇرپان، موڭغۇلىيە ، قەشقەر، ئاقسۇ ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىن تاش قۇرال، ساپال، ياغاچ قاچىلار، چۈشەك، چۇلۇك، قايۇۋان سۈڭەكلىرى تېپىلغان. بېيجىڭ، ئۈرۈمچى مۇزېيلىرىغا قويۇلغان بۇ بۇيۇملار كاربون 14 ئوكسىدلىق خىمىيەۋى ئانالىز ئارقىلىق 6 ، 7 مىڭ يىل ئەۋەلقى بۇيۇملار ئىكەنلىگى ئىسپاتلانغان. تاشقورغان تىزناپ يېزا جىرغال مەھەللىسى ئەڭ قەدىمى ئىزلاردۇر.

تاش گەمە سەنئىتى : ــ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ تاش گەمە سەنئىتى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، ھەر يىلى مىڭلارچە چەتئەللىك مەخسۇس تاش گەمە سەنئىتىنى تەتقىق قىلىش ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش مەقسىدىدە شەرقىي تۈركىستانغا كېلىدۇ. تارىم، قاراشەھەر، تۇرپان ئويمانلىقلىرىنىڭ 17 ئورنىدا 700 نەچچە تاش گەمە بار، بۇ گەمەلەردىكى سەنئەت ئەسەرلىرى ئاساسەن ئەينەن ساقلىنىپ قالغان.

قىزىل مىك ئۆي : ــ باي ناھىيىسىنىڭ ئۇگەن دەريا سى بويىدا. مىڭ ئۆدەك تېغىدىكى ھاڭ ئۈستىدە. قەۋەت ـ قەۋەت جايلاشقان پەلەمپەيسىمان 236 تاش گەمگە نومۇر قويۇلغان. 10 مىڭ كىۋادرات مىترغا يېقىن جايدىكى ساقلىنىپ قالغان تام سۆرەتلىرى مىلادى 5 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىسى.

بېزەكلىك مىڭ ئۆي : ــ تۇرپان ناھىيە بازىرىدىن 25 كىلومىتر يىراقلىقتىكى يالقۇنتاغ ئېتىگىدە. سىڭگىم ئېغىزىغا يېقىن مۇرتۇقتىكى ھاڭغا جايلاشقان. ھازىرغا قەدەر 57 گەمە رەتلەنگەن بولۇپ، مىلادى 7 ـ ئەسىرگە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنغا ئائىت ئۇيغۇر بۇددا سەنئىتى رەسىملىرى ۋە يېزىقلىرى بار.

تەڭرىتاغ سۆرەلمە ھايۋان سىكلىتى : ــ 1934 ـ يىلى ئۆرۈمچىنىڭ بوغدا كۆلى يانباغرىدىن قېزىۋېلىنغان بۈيۈك سۆرەلمە ھايۋان سىكلىتى ھازىر بېيجىن مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئىنسانلارنىڭ دەسلەپ پەيدا بولغان زېمىنلىرىدىن تېپىلىدىغان بۇ سىكلىت دۇنيادا زور مۇجىزىلەردىن بىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئارتۇش ئادىمى باش سۆڭگى : ــ قەشقەرنىڭ ئارتۇش رايونىدىن تېپىلغان ئادەم باش سۆڭگى ھازىر ئۆرۈمچى مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇ باش سۆڭەكنى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە بۇندىن 10ـ 30 مىڭ يىللار ئىلگىرى بۇ رايۇنلاردا ئىنسانلارنىڭ ياشىغانلىقى ئىسپاتلانغان.

كىروراەن گۈزىلى : ــ شەرقى تۈركىستاننىڭ كورلا رايونىدىكى كۆنچە دەريا سىنىڭ بويىدىكى ئىلكەل مازارلىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئايالنىڭ جەسىدى نەنجىن ئۇنىۋېرسىتى جۇغراپىيە پاكولتېتنىڭ كاربون 14 تەجرىبىخانىسىدا تەھلىل قىلىنغاندىن كېيىن 6412 يىل بۇرۇنقى جەسەت ئىكەنلىكى ئېلان قىلىنغان. جەسەت بىلەن بىللە يۈڭ توقۇلما كىيىم ۋە سۈڭەت ئىچىدە بۇغداي دانلىرى چىققان. بۇ جەسەت دۇنياغا، ئاريانلار شەرقى تۈركىستانغا كىلىشتىن 4 مىڭ يىل بۇرۇنلا ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېخانچىلىق ۋە سانائەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى جاكارلىدى. جەسەت ئۆرۈمچى مۇزېيىدا .

تۇنجى مەتبەئە ھەرپلىرى : ــ بېيجىن مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان دۇنيا بويىچە تۇنجى

مەتبەئە ھەرپلىرى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بىجىندا ئۆتكۈزۈلگەن مەدەنىيەت ـ ماتارىپ يىغىندا ئىلان قىلىندى. دۇكخۇاكدىن تېپلغان بۇ 6 دانە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى ھەممىسى ئۇيغۇرچە بولۇپ، ياۋروپادىن 400 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان.

قىيا تاش رەسىملىرى : ـــ شەرقى تۈركىستاننىڭ تەكرىتاغ، ئالتاي، قاراقۇرۇم، كوئىنلون، ئالتۇنتاغ ۋە چۆلتاغ قاتارلىق تاغلىرىدا بىر نەچچە ئون مىڭ پارچە قىياتاش رەسىملىرى بار. رەسىملەردە ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوبرازى، ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەملەر (غەلىتە نىقاپلانغان) ئۇسسۇلچىلار، سېرىكچىلار، ئوۋچىلار، مال پادىلىرى ۋە چوپانلار، ئىپتىدائى ئىتىقادقا دائىر رەسىملەر، قەدىمى قەبىلە ـ ئۇرۇقلارنىڭ جەڭ ئېلىشىشلىرى، ئەجدادلىرىمىز ئىشلەتكەن بەلگە- تامغىلار قاتارلىقلار ئويۇلغان بولۇپ، يىل دەۋرى ئەڭ قەدىمىلىرى 8000 يىللارغا قەدەر بارىدۇ. كۆكتوقايدىكى « تامغىلىق تاش »، چاغانتوقايدىكى « قىزىل تاش بۇلاق » ، قورغاستىكى « قۇلۇستۇ » ، ئۇرۇمچىدىكى « دىڭگەك » ، چەرچەندىكى « ئالتۇنتاغ » ، قومۇلدىكى «تاشۇيلىق » ، پىچاندىكى « سىركىپ » ، توخسۇندىكى « پەنجىرتاغ »، «توغراق بۇلاق » قاتارلىق قىياتاش رەسىملىرى جايلىرى مەشھۇر.

نۇراساي مىس كانى : ـــ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقى جەنۇبى 3 كىلومىتر يىراقلىقتىكى نۇراساي جىلغىسىدىكى 10 نەچچە جايدىن مىس كانلىرى تېپىلغان. بۇ كانلار كاربون 14 ئوكسىدى ئانالىزىدا 3000 يىل بۇرۇنقى تارىخقا ئىگە ئىكەنلىگى ئىسپاتلانغان.

تاش ھەيكەل (بالبال) ، سىنتاش قەبرە تاشلىرى : ـ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۆرە، تىكەس يايلاقلىرىدا، نىلقا، قورغاس، توققۇزتارا ناھىيىلىرىدە كىچىك خونىقاي، سىنتاش، ئارشاڭ مىلچىك ، شوتا، قوكۇر بۇلاق قاتارلىق جايلاردا زور بىر تۈركۈم تاش ھەيكەللەر، قەبرە تاشلىرى تېپىلدى. ئۇندىن باشقا ئالتاي، تارباغاتاي، بۆرتالا، ئاراتۈرك، باركۆل، ئۇرۇمچى سەيۋۇپۇ، پۇكاڭ، گۈجۈڭ، خوتۇنسۇمۇل قاتارلىق جايلاردىنمۇ بۇخىل تاشلار كۆپلەپ بايقالدى. يىل دەۋرى 6 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگە قەدەر داۋاملىشىدىغان بۇ تاشلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم

ئەھمىيەتكە ئىگە.

قەدىمى شەھەر ئالمالىق :ـــ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كونا قورغاس ناھىيىسىنىڭ شەرقى شىمالى 15 كىلومىتر سىرتىدىكى مازار يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، 5 ـ ئەسىرلەردىن بېرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ پائالىيەت ئىلىپ بارغان مەركىزى شەھەرلىرىنىڭ بىرى، بۇ شەھەر چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ چاغاتاي خان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ دەۋرىدە تىخىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. 160 مىڭ موڭغۇلنى ئىسلامغا كىرگۈزگەن ، 1363ـ يىلى ئۇلۇغ تۆمۈر خانىنىڭ قەبرىسى بۇ شەھەرنىڭ شىمالىدابولۇپ، 1262 ـ يىلى قۇبلايخانىنىڭ ئىنىسى ئارىغ بۇقا قوشۇنلىرى بىلەن بېسىپ كىرىپ شەھەر خەلقىنى تارقاتقان. 16 ـ ئەسىردە ۋەيران قىلىنغان.

ساتۇق بۇغراخان مازارى :ـــ ئورنى قەشقەرنىڭ ئاتوش شەھرىدىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارىدا . مىلادى 956 ـ يىلى ۋاپات بولغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئىسلامنى تۇنجى قوبۇل قىلغان پادىشاھى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ـ ئابدۇلكەرىمخانىنىڭ قەبرىسىدۇر.

ماھمۇت قەشقەرى مازارى :ـــ ئورنى قەشقەر كونىشەھەر ئوپال كەنتىدە. « دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك » نامىلىق ئاتاغلىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى ماھمۇت قەشقەرىنىڭ قەبرىسى. دىنى ئۇلىما، قاراخانىلار تارىخچىسى، قەشقەرنىڭ مەھكىمەئى قازىسى ـ مۇللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم ھىجىرىيە 1252ـ يىلى كىتاپ ۋەخپە قىلغانلىق ھۆججىتىدە : « قىممەت باھالىق، ئالتۇنغا ستىپ ئالغان مۈلكۈم ، مەسنەۋى شېرىپ ، نامىلىق كىتاۋىمنى قەشقەرنىڭ ئوپال رايونى تاغ باغرىدا سۈزۈك بۇلاق ئۈستىدە دەفن قىلىنغان ھەزرىتى مەۋلام، دىنىنىڭ قۇياشى ھۆسەيىن ئوغلى قەلەم ئىگىسى بولغان ماھمۇت قەشقەرىنىڭ مازارىغا مۇتلەق ۋەقپە، ئەبەدى سەدىقە قىلدىم» دەپ يازغان . بۇ مازار بۇگۈن قەشقەردىكى ئەڭ كاتتا زىيارەتگاھلارنىڭ بىرىدۇر.

يۈسۈف خاس ھاجىپ مازارى :ـــ ئورنى قەشقەر شەھەر ئىچىدە. 11 ـ ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن ئالىمشۇمۇل ئەسەر « قۇتاتغۇ بىلىگ » نىڭ ئاپتورى ـ بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ مۇبارەك قەبرىگاھى. قەشقەردىكى كاتتا زىيارەتگاھلارنىڭ بىرىدۇر.

هېيتگاه جامسى : ــ قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، 15 ـ ئەسىردە ياسالغان. ئۇزۇنلۇقى 160 مېتر، كەڭلىگى 16 مېتر ئورۇندا 140 دانە كۆك سىرلانغان نەقىشلىك تۇغۇرۇك ئاق گەجلەنگەن ۋاسىجۇپ تورۇسنى تىرەپ تۇرىدۇ. بىرلا ۋاقىتتا 10 مىڭ كىشى ناماز ئوقىيالايدۇ.

بەدەۋلەت ياقۇپبەگ قەۋرىسى : ــ ئورنى قەشقەر ھەزرەتتە، شەرمەندە مۇناپىق ئاپپاق خوجا قەۋرىسىنىڭ ۋە ياقۇپ بەگ مەسچىتىنىڭ يېنىدا. غازات ئۇرۇشى بىلەن شەرقى تۈركىستاننى بىرلىككە كەلتۈرگەن ئالى قۇماندان ياقۇپ بەگ 1877 ـ يىلى خائىن نىيازبەگ تەرىپىدىن كورلىدا زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەۋلاتلىرى تەرىپىدىن قەشقەرگە كەلتۈرۈلۈپ بۇ يەرگە دەفنە قىلىنغان.

خوجا نىياز ھاجى قەۋرىسى : ــ ئۇرۇمچىدىكى دۆلەت تىلۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى كونا شېھىتلىكتىكى يىگانە گۈمبەزلىك قەۋرە. 1933 ـ يىلىدىكى دىخانلار قوزغۇلىڭىنىڭ رەھبىرى خوجانىيازھاجى 1937 ـ يىلى خىتاي ئىستىلاچىلىرى تەرىپىدىن ئالداپ شېھىد قىلىنغان.

ساۋۇت دامۇللا قەۋرىسى : ــ ئۇرۇمچى كونا شېھىدلىكتە، خوجا نىياز ھاجىنىڭ قەۋرىسىنىڭ شەرقى شىمالى 5 مېتر يىراقلىقتا. 1933 ـ يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ساۋۇت دامۇللام 1934 ـ يىلى روس ـ خىتاي سۇيقەستىدە شېھىد بولغان.

ئەخمەتجان قاسىمى قەۋرىسى : ــ غۇلجا شەھىرىنىڭ مەركىزى باغچىسىنىڭ ئىچىدە. 1944 ـ يىلى قۇرۇلغان شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى 1949 ـ يىلى روس ـ خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن ئۇچاق ۋەقەسى سۇيقەستىدە بەش سەبدىشى بىلەن بىللە شېھىد بولغان.

ئابدۇلئەزىز مەخسۇم قەۋرىسى : ــ ئۇرۇمچى يېڭى شېھىدلىكتە. ئەللىك يىللىق ھاياتى خىتاي تۈرمىسىدە ئۆتكەن ئاتاغلىق ئىسلام ئالىمى، ئىقتىدارلىق تارىخچى، تالانتلىق شائىر ئابدۇلئەزىز مەخسۇم 198.' ـ يىلى «پويىزد ۋەقەسى» دە شېھىد بولغان.

6 . باپ شەرقى تۈركستاندا دىنى ئېتىقاد

شەرقى تۈركستاندا ياشىغان خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن ، ھەرخىل تۈتەملارغا، شامان ، زەردۇشت (ئاتەشپەرەست) ، ماني ، خرىستىيان ، بوددا قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. ئەسىرلەر داۋاملىشىپ خەلقنىڭ ئۆرف ـ ئادەتلىرىگە قەدەر سىڭىپ كەتكەن بەزى دىنى قائىدە ياكى ئادەتلەر بۈگۈنكى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە .

ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەسلەپكى چوقۇنۇشى « ئالەم ـ توپراق، سۇ ، ھاۋا ، ئوتتىن ئىبارەت تۆرت ئاناسىردىن تەركىپ تاپقان » لىقتەك رېئاللىق ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ۋەتىنىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تاغنىڭ « تەڭرى تاغى » دەپ ئاتىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنۇش ، ئاسمانغا، كۈنگە ، ئايغا ، دېڭىزغا ، ئوتقا چوقۇنۇشلار ئەنە شۇ ئاساسقا قۇرۇلغان. ئەجدادلىرىمىز ئۇندىن باشقا ئوخشىمىغان تارىخى دەۋرلەردە كۆك بۆرە، بۇغرا، يولۋاس، شىر، ئارقار، تاغ تېكىسى، قارچىغا، شۇڭقارلارنى تۇتەم قىلغان. شەرقى تۈركستاندىن تېپىلغان 3 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بىر ساقال تاغىقىنىڭ سېپىغا ئويۇلغان كۆك بۆرىنىڭ سۆرىتى بىزگە كۆك بۆرە تۇتەمىنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

1 . ئۇيغۇلاردا قەدىمقى دىنلار

زەردۇشت (ئاتەشپەرەستلىك) دىنى :

ئەجدادلىرىمىز قەدىمقى زامانلاردا زەردۇشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئوتقا چوقۇنغان ئىدى. قورقۇنچلۇق تەبىئەت ھادىسىلىرى ـ چاقماق چېقىنلىرى، يانارتاغ لاۋالىرى ، ئورمانلىقى ئوت ئاپەتلىرى قاتارلىقلار شۇنىڭدەك يىمەكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىش

ئادەتلىرى بىرلىشىپ ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوتتىن مەدەت تىلەش ئەقىدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، توي قىلغان قىزنى ئوت گۈلخانىدىن ئايلاندۇرۇش قاتارلىق ئادەتلەر ئاتەشپەرەستلىك دىنىدىن قالغان .

شامان دىنى :

ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. « كۈن تەڭرى » ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ خۇداسى ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇشقا ماڭغاندا ئاق بوز ئاتنى قوشۇننىڭ ئالدىدا يېتىلەپ ماڭاتتى. بوز ئاتقا زەر ئالتۇندىن جىيەك تۇتۇلغان قىزىل دوخاۋا يوپۇق ئارتىلاتتى. بۇ ئاتقا جەڭ تەڭرىسى سولدى مىنىپ ماڭاتتى. شامان ئەقىدىسىگە كۆرە، پۈتۈن ئالەمگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تەڭرى ئاسمانىنىڭ يوقىرى قەۋىتىدىكى تۆت قات ئالتۇن تاغنىڭ ئۈستىدىكى كۈمۈش سارايدا تۇراتتى. يازما مانىيېلىلاردا شامان دىنىنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى داۋامى 2000 يىلدەك داۋاملاشقانلىقى قەيت قىلىنغان. ئىسرىق سلىش، پىرىخۇنلۇق، داخانلىق، بوۋاقنىڭ بېشىغا پىچاق قويۇش قاتارلىق ئادەتلەر شامان دىنى ئېتىقادىدىن قالغان.

مانى دىنى :

مىلادى 762 - يىلى ئۇيغۇر قاغانى بوگوقاغان ئۆڭلۈك ئىسيانىنى باستۇرۇپ قايتقاندا، لوياڭ شەھىرىدىن تۆت نەپەر مانى راھىبنى بىللە ئېلىپ قايتقان ئىدى ھەمدە شامان دىنىنى تەرك ئېتىپ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار بولسا 4 - ئەسىردىلا مانى دىنىغا كۆچكەن ئىدى. 5 - ئەسىرنىڭ مەھسۇلى بولغان «مۇقەددەس قەبرە » ناملىق قەسىدە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يېزىلغان. مانى دىنى « ياخشىلىق - ياماناتلىق » ، «يورۇغلۇق - قاراڭغۇلۇق » ، « جەننەت - دوزاق » نى تەشۋىق قىلاتتى. ئوبۇلقاسىم ئەبەيدۇللا 846 - يىلى يازغان « كىتاپ ئەل مسالىك ۋە ئەل ممالىك » ناملىق كىتاۋىدا: « ئۇيغۇر قاغانى تۇرىدىغان شەھەرنىڭ خەلقى تۇركتۇر. ئوتقا چوقۇنۇدىغان مەجۇسىلەر، زىندىك (مانى) لار بار. قاغان 12 دەرۋازىلىق چوڭ شەھەردە تۇرىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ خەلقى مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ

» دەپ خاتىرە قالدۇرغان . يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلاش ، كۆن، ئاي، يولتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىنى مۇقەددەس بىلىش ئادىتى مانى دىنىدىن قالغان . خىتاي تارىخنامىلىرىدە « ... ھۇن تەڭرىقۇتى ھەر كۈنى ئەتىگەندە يېڭى چىققان قۇياشقا، كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ . ئايغا چوقۇنۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىلىدۇ » دەپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان .

خىرىستىيان - نىستورىيان دىنى :

مىلادى 1 - ئەسىردە پەلەستىنىدە دۇنياغا كەلگەن خىرىستىيان دىنى داۋاملىق شەرققە تەسىر كۆرسەتكەن. 334 - يىلى خۇراساندىكى مەرۋە، تۈس دېگەن جايلاردا چىركاۋلار بارلىقى خاتىرىلەنگەن. 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شەرقى رىم پادىشاسى مائۇرىك بىلەن پارىس پادىشاسى خىسراۋ بىرلىشىپ قاراشەھەر يۇلتۇزدىكى ئۇيغۇر قاغانى بەھرام بىلەن سوقۇشقاندا ئەسىر ئىلىپ كونىستانتىپولغا ئىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنىڭ پىشانىسىدىكى كىرىست بەلگىسىگە قاراپ ھەيران قالغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى رىم تارىخچىلىرى خاتىرىلىگەن. ستەيىن، لىكوكلار مىرەن، خوتەن، باي، تۇرپانلاردىن خىرىستىيان دىنىنىڭ چوڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى بولغان نېستورىيان دىنىغا ئائىت رەسىملەر، قىراگمېنتلەر، ئىنجىل پارچىلىرى ، ئىزوپ مەسەللىرى ، كىرىست قەبرە تاشلىرىنى تاپقان. خىتايلارنىڭ شىئەن شەھىرىدە ساقلىنىۋاتقان « ماچىن نېستورىيان دىنىنىڭ خىتايغا تارقىلىپ كىرىش خاتىرە تېشى » دا ماچىنلىق ئالوبىن (خوتەنلىك ئۇيغۇر) دېگەن كىشىنىڭ 635 - يىلى خىتايغا نېستورىيان دىنىنى تارقاتقانلىقى خاتىرىلەنگەن. 1246 - يىلى موڭغۇل ئوردىسىغا كەلگەن ئىتالىيەلىك كاتولىك دىنى ئەلچىسى : « ... ئۇيغۇرلار خىرىستىيان دىنىنىڭ نېستورىيان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلاتتى » دەپ خاتىرە قالدۇرغان. ماركوپولو قەشقەر، يەركەن لەردە نېستورىيان مەزھىپىدىكى خىرىستىيانلارنىڭ كۆپ ئىكەنلىگىنى خاتىرىلىگەن. 1278 - يىلى بېيجىڭدىن مۇقەددەس جاي يېروسالىمغا بارغان ئۇيغۇر بارسائۇما بىلەن ماركوس پەلەستىنگە بارىدىغان يول خېتى ئىلىپ دىنى داھى بىلەن كۆرۈشكەن. 1280 - يىلى ماركوس خىتاي دۆلىتىگە

نېستورىيان ئارخ بىشوپى (باش ۋەكىلى) بارسا ئۇما چارلاپ يۇرگۈچى باش تەپتىش ۋېزىتۇر گېنېرال قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1281 - يىلى 11 - ئايدا ماركوس ئىسىملىك بۇ ئۇيغۇر ياش ماناخ نېستورىئان دىنىنىڭ دۇنياۋى داھىسى سايلىنىپ 36 يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 1287 - يىلى ياۋروپا تىللىرىنى پىششىق ئىگەللىگەن بارسائۇما پۈتۈن ياۋروپا باش ئەلچىسى بولۇپ تەيىنلىنىپ، 1288 - يىلى رىمغا بېرىپ پاپا بولۇپ سايلانغان. ئىتالىيە، فىرانسىيە، ئەنگلىيە پادىشاھلىرى بىلەن كۆرۈشكەن. بۇ ھەقتە سۇرىيەدە تەزكىرە، ئامرىكادا مەخسۇس كىتاپ، روسىيەدە تەتقىقات كىتاۋى نەشر قىلىنغان. چاغاتاي دەۋرىدە ئالمالىقتا نېستورىيان دىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالغان.

بوددا دىنى :

غەربىي ئۇيغۇرلار مىلادى 1 - ئەسىردىن باشلاپلا بوددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. 4 - ئەسىرلەردە بوددا دىنى ئومۇميلىشىپ، خىتايلارغا تارقىتىلىشقا باشلىغان. خوتەن، كۇچار، تۇرپانلار بوددا دىنىنىڭ دۇنياۋى مەركەزلىرىگە ئايلانغان. بۇددىزىم نوملىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بوددا دىنىنىڭ ماخىيانا مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلاردىن كومىراجۇادەك راھىب ئالىملار نوملارنى خىتايچىغا تەرجىمە قىلىپ خىتايلارغا تارقاتقان. يوددا دىنى بىلەن مانى دىنى ئۇزۇنغىچە تەڭ ياكى ئارىلىشىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇزئارا تەسىر كۆرسۈتۈپ، بەزى قاراش - ئەھكاملىرى سىڭىشىپ كەتكەن. تۇپراق، تاغ، سۇ، بۇرە، شۇڭقار، ئات، بۇغرا، ئارسلانلارغا چۈقۇنۇش ئەقىدىلىرى، ياغ پۈرۈتۇش، روھلارغا داسقان سىلىش، جادۇگەرلىك، قەسىدىچىلىك، قان قىلىش، كىسەل كۆچۈرۈش، ئاچلاش، ئوت كۆچۈرۈش، چاچراتقۇ سىلىش، پىرىخونلۇق، كەتمەن بېسىش، پالچىلىق، چۈشكە تەبىر بېرىش قاتارلىق خۇراپى ئادەتلەر ئەنە شۇ قەدىمى دىنلاردىن ھازىرقى دەۋرىمىزگە قەدەر داۋاملىشىپ كىلىۋاتقان ئادەتلەردۇر. ئۇيغۇرلار 10 - ئەسىرلەردە بوددا دىنىدىن ئايرىلىشقا باشلىغان بولۇپ، 15 - ئەسىرلەرگە قەدەر داۋاملاشقان. بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئالەمشۇمۇل ئەھمىيەتكە ئىگە مەدەنى تۇھپىلەرنى ياراتقان.

2 . ئۇيغۇلارنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىشى

ساتۇق بۇغراخان :

مىلادى 914 - يىلى سامانىلار پادىشالىغىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ نەسىر سامانى خانلىق تەختىدىكى قالايمىقانچىلىقلاردا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن. ئوغۇلچاق قاغان ئۇنى قارشى ئېلىپ ئارتۇشقا ئورۇنلاشتۇرغان. شۇ كۈنلەردە ئارتۇشتىكى تاققا ئوۋغا چىققان شاھزادە ساتۇق بۇغراخان ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ تەسىرىدە مۇسۇلمان بولغان. ئۇندىن ئىلگىرىلا قەشقەردىكى بىرقىسىم خەلق يوشۇرۇنچە مۇسۇلغان بولغان ئىدى. 920 - يىلى ساتۇق بۇغراخان تاغىسى ئوغۇلچاقنى يېڭىپ شاھلىق تەختىگە چىققان ۋە ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلغان. ساتۇق بۇغراخان شاھ يارلىقى بىلەن ھەممە قانلىق جەڭلەر بىلەن ئەتراپىدىكى بۇددىست ۋە شامان ئۇيغۇرلىرىنى (يەتتىسۇدىكى) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇردى. مىلادى 921 - يىلى سامانىلارنىڭ خوراساندا كۆتۈرۈلگەن ئىشلەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇشىغا ئەسكەر تارتىپ قاتناشقان ساتۇق بۇغراخان 943 - يىلى ئۇرۇش بىلەن بالاساغۇننى فەتھ قىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئالىملىرى قەشقەر بىلەن بالاساغۇنغا توپلىنىشقا باشلىدى. خوتەن، كۇچار ۋە تۇرپاندىكى بۇددىست قېرىنداشلىرىنى بويسۇندۇرۇش يولىدا ساتۇق بۇغراخان نۇرغۇن قانلىق جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىرىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى ئۆز تەۋەسىدە بولدا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ، قەشقەرگە بويسۇنۇش شەرتى بىلەن ئۇرۇش ئاياقلاشقان.

ساتۇق بۇغراخان ئۇيغۇرلار تارىخىدا غازات قىلىپ ئىسلام ئىچىپ ئۇيغۇرلارنى مۇسۇلمان قىلىشتا غايەت زور رول ئويناندى. ئۇنىڭ نامى قۇتىبدا ئوقۇلغان. ئۇنىڭ نامىغا باستۇرۇلغان پۇلدا « قاراخان ساتۇق بۇغراخان ئابدۇلكەرىم » دەپ يېزىلغان. مىلادى 956 - يىلى ۋاپات بولغان ساتۇق بۇغراخانىنىڭ جەسىدى ئۇستازى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ يىنىغا - قەشقەر ئارتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازارىغا دەفنە قىلىنغان.

بۇددىستلارغا قارشى ئۇرۇشلار :

مىلادى 958 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى بايتاش ئۆلۈپ، ئورنىغا كىچىك ئوغلى توڭگا ئىلىگ (سۇلايمان ئارسلانخان) قاغان بولدى. ئۇ 960 - يىلى قوشۇن تارتىپ يەتتە سۇ ۋە تارىم بۇيىدىكى 200 مىڭ ئۇيغۇرنى مۇسۇلمان قىلدى. شۇ يىلى ئىسيان قىلغان خوتەن قاغانىنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. ئىسيانلار ئۆزلۈكسىز داۋام ئەتتى. ئۇرۇشلار 975 - يىلدىن 998 - يىلىغا قەدەر 20 يىل داۋاملاشتى.

توڭگا ئىلىگ قاغان 965 - يىلىدىلا ئىلى بويلىرىدىكى غۇلجىغا ئالىپ تىكىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنىنى ئەۋەتىپ بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مەغلۇپ قىلىپ مۇسۇلمان قىلغان ئىدى.

مىلادى 970 - يىلى توڭگا ئىلىگ قاغان ئالىپ تىكىننى ئىدىقۇت قاغانى زېمىنگە ئاتلاندۇرۇپ، ئاقسۇ ، كۇچار ، قاراشەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، ئاخىرىدا قاراخوجىغا ھۇجۇم قىلدى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر قاغانى ئارسلان تىكىن بەشبالىقىغا چىكىندى. بەشبالىقىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان ئالىپ تىكىن ھەل قىلغۇچ جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ ئۆلدى ، قوشۇنى تار- مار بولۇپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر قاغانى ئارسلان تىكىن تاكى قاراشەھەرگە قەدەر بولغان زېمىنلەرنى قايتۇرۇپ ئالدى.

مىلادى 970 - يىلى توڭگا ئىلىگ (سۇلايمان ئارسلانخان) ۋاپات بولغاندىن كىيىن ، بايتاشنىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان قاغان بولدى. توڭگائىلىگنىڭ ئوغلى ھارۇن ، ئەلى ئارسلانغا ياردەمچى بولۇپ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى ۋە باشقا بويسۇنمىغان ئۇيغۇرلارنى تەسلىم قىلىپ قاراخانىلارنى تولۇق بىرلىككە كەلتۈردى. ھارۇن بۇغراخان ئەلى ئارسلانخاننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن مىلادى 990 - يىلى سامانىلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ ئىسفىجابنى تارتىۋالدى، ئارقىدىنلا 992 - يىلى يەتتە سۇدىن قوشۇن تارتىپ چىقىپ سامانىلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى ۋە بۇخارانى ئالدى. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي، ھارۇن بۇغراخان كىسەل بىلەن ئۆلدى. جەسىدى قەشقەر بەشكېرەم قاراساقال كەنتىگە دەفنە قىلىندى ۋە قىلىچ بۇغراخان مازارى دەپ ئاتالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، سامانىلار ھۇجۇم قىلىپ بۇخارانى يەنە

تارتىۋالدى.

ئەلى ئارسلانخان 998 - يىلى خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە شېھىد بولدى ۋە يېڭسار بىلەن يېڭىشەھەر ئارىسىدىكى « ئوردام » دېگەن يەرگە دەپنە قىلىندى. يېڭىشەھەرنىڭ تاربوغۇز كەنتىدىكى مازارىغا بولسا ئۇنىڭ بېشى دەپنە قىلىنغان.

يېڭىدىن قاغان بولغان ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ئەھمەت توغانخان 999 - يىلى يۈسۈف قادىرخان باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى خوتەنگە ماڭغۇزدى. 1000 - يىلى پۈتۈن خوتەن ئەھلى مۇسۇلمان بولۇپ، يۈسۈف قادىرخان خوتەنگە خان بولدى.

996 - يىلى ناسىر ئىلىكخان سامانىلارغا يەنە ھۇجۇم قىلدى، بۇ چاغدا سۇبۇق تېكىن يۈز ئۆرۈپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىپ سامانىلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە سامانىلار زېمىنىنى بۆلۈشۈۋلىش ھەققىدە ناسىر ئىلىكخان بىلەن بېتىم تۈزدى. ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىسىدىن بولغان سوبۇق تېكىننىڭ ئوغلى مەھمۇت غەزنەۋى 1000 - يىلى قاراخانىلار دۆلىتى بىلەن غەزنەۋىلەر دۆلىتى ئارىسىدىكى چېگرىنى ئامۇ دەرياسى قىلىپ بەلگىلىدى. مەھمۇت غەزنەۋى قاراخانىلار مەلىكسى بىلەن ئۆيلەندى. ئۇ شۇ يىلى ھازىرلىق قىلىپ تۇرگەمەس ئۇرۇشلارنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتى، 1001 - يىلى 300 پىلى بار ، 42 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بار ھىندىلارنى يېڭىپ پەنجاپ ئۆلكىسىنى پەتھ قىلدى. 1002 - يىلى سىيىستاننى بېسىۋالدى. 10 - قېتىملىق يۈرۈشىدە گانگ ۋادىسىنى ئالدى ، 13 - قېتىملىق يۈرۈشىدە 150 مىڭ كىشىلىك ھىندى قوشۇنىنى تار- مار كەلتۈردى. 16 - قېتىملىق يۈرۈشىدە گوجارات رايونىنى ئىگەللىدى. بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىلا 20 مىليون كۈمۈش پۇل، 57 مىڭ چىرايلىق قىز ۋە 350 پىل ئولجا ئالدى. 1015 - يىلىغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 100 مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادىگە ، پىلى 500 گى يەتكەن.

1017 - يىلى 100 مىڭ كىشىلىك قىتان بۇددىستلىرى قاراخانىلار زېمىنىگە بېسىپ كىرىپ ئالتاي، ئىلى رايونىنى ئايىاق - ئاستى قىلدى. قاراخانىلار قاغانى ئەھمەت توغانخان بالاساغۇندىن ھۇجۇم قىلىپ قىتان ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ 10 مىڭ

ئەسكىرىنى ئەسىر ئالدى.

1026 - يىلى يۈسۈف قادىرخان قايتا ئىسيان كۆتەرگەن خوتەن ۋە ئىدىقۇت قاغانلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ ئۇلارنى تىنجىتتى.

1041 - يىلى ئېرتىش، بالقاش بويلىرىدىكى ياباقۇلار، باسمىللار، چۈمۈللەر ۋە يەمەكلەر ئىسيان كۆتەرگەندە سۇلايمان ئارسلانخان باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قاراخانىلار قوشۇنى 700 مىڭ قوشۇنى بار ئىسيانچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ بويسۇندۇردى ھەمدە شامان دىنىدىكى خەلقلەرنى مۇسۇلمان قىلدى.

1134 - يىلى قىتانلار بالاساغۇننى بېسۋالدى.

1136 - يىلى قىتانلار قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى.

1138 - يىلى غەربى قاراخانىلار قاغانى مەھمۇتخان 2 ، غوجەنتتە قىتان خانى گۈرخان بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. 1141 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىكى كاتۋان ئۇرۇشىدا قاراخانىلار ۋە سەلجۇقلار قوشۇنىدىن 30 مىڭ ئەسكەر ئۆلۈپ، دۆلەت قىتانلارغا قارام بولدى.

1209 - يىلى ئىدىقۇت پادىشاھى بائۇرچۇق ئارت تېكىن قىتانلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، چىڭگىزخانغا ئەلچى ئۆۋەتتى.

1212 - يىلى نايمان خانى كۈچلۈكخان قەشقەرنى بېسىۋالدى ۋە شەرقى قاراخانىلار دۆلىتىنى مەغلۇپ قىلدى. قىتانلار ھاكىمىيتى نايمان خانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئىسلامىيەتنىڭ ئورنىغا چېققان خرىستىيانلار يالغۇز خوتەندىلا 3 مىڭ ئىسلام ئولىماسىنى ئۆلتۈردى.

1218 - يىلى چىڭگىزخان قوشۇنلىرى ئىسسىقكۆل بويىدىكى ئۇرۇشتا نايمان خانىنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ دەۋرلەردە ھاكىمىيەت بېشىدىكى مۇسۇلمانلار بىر - بىرى بىلەن ئېچكى زىددىيەت تۈپەيلى ئۇرۇشۇپ، ئاخىردا ئىسلام ھاكىمىيىتىنى ياتلارغا تارتقۇزۇپ قويدى.

پۈتۈن تۈركىستاندا ئىسلامىيەتنى كەڭ تارقاتقان قاراخانىلار ئۇيغۇر دۆلىتى شۇنىڭ بىلەن زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. ئەمما چىڭگىزخان دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئېچكى

مۇستەقىللىقىنى ۋە ئىسلام دىنىنى قوغداپ قالدى.

1275 - يىلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر قاغانى قوجىغار تىكىن ، موڭغۇل قايدۇخانىنىڭ 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا قارشى ئىدىقۇت شەھىرىنى 6 ئاي قوغداپ ، ئاخىرىدا ئۆزىگە ياتلىق قىلىنغان موڭغۇل قىزىنى قايتۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى قوغداپ قالدى. شۇنىڭدەك 1335 - يىلىغىچە موڭغۇللارغا بېقىندى بولۇپ، يېرىم مۇستەقىل ھالدا ياشىدى. شۇ يىلى چاغاتاينىڭ مۇسۇلمان خانى تارماشىرىن تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنىپ چاغاتاي زېمىنلىرىغا قوشۇلىنىدى. ئەمما ئاللىقاچان دىھقانچىلىق، قول - ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - تىجارەتكە قەدەم قويغان ئۇيغۇرلار قىسقا ۋاقىت ئىچىدە موڭغۇللارنى ئۇيغۇرلاشتۇرۇپلا قالماستىن، مۇسۇلمانلاشتۇردى. شۇڭا چاغاتاي ئەۋلاتلىرى 1266 - يىلى مۇبارەك شاھ دەۋرىدىلا مۇسۇلمان بولغان ئىدى. 1309 - يىلى ئىسەن بۇقا دەۋرىدە چاغاتاي ئۇيغۇر دۆلىتى رەسمى قۇرۇلدى.

1326 - يىلى چاغاتاي خانى تارماشىرىن خۇراسان رايونىدىكى موڭغۇللارغا يۈرۈش قىلىپ ئۇلارنى مۇسۇلمان قىلدى. 1329 - يىلى ھىندىستانىنىڭ دېھلى شەھىرىگە قەدەر فەتھ قىلدى.

1353 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلامنى دۆلەت دىنى ئېلان قىلدى. ئۇ 160 مىڭ موڭغۇلنى مۇسۇلمان قىلدى. 1393 - يىلى خىزىر خوجا تۇرپانغا، قاراخوجىغا، 1397 - يىلى قومۇلغا فەتھ قىلىپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خەلقىنى مۇسۇلمان قىلدى. بىر قىسىم بۇددىستلارنىڭ بۇدقا چوقۇنىشىغا روخسەت قىلدى.

شەرقىي تۈركىستاندا تەسەۋۋۇپچىلىق :

1514 - يىلى ئىچكى ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن پارچە- پارچە بۆلۈپ كەتكەن تۈركىستان زېمىنىدىكى مۇسۇلمانلارنى سۇلتان سەئىدخان بىرلىككە كەلتۈرۈپ سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇردى. سەئىدىيە قاغانى ئابدۇرىشىتخان 1536 - يىلىدىن 1538- يىلىغا قەدەر تۇرپان ۋە يەتتە سۇ ھۆكۈمدارلىرى مەنسۇرخان ۋە توغومنى مەغلۇپ قىلىپ ، 1545 - يىلى ھەقنەزەرخانىنىڭ ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ بىرپۈتۈن تۈركىستاندا ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتتى. ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە نەخشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ قارا تەكىيە سۇلۇكىگە ئاساس سالغۇچى ئىسھاق خوجا

سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە، يەكەنگە كەلدى ۋە قاغان ئوردىسىدىن باشلاپ مەزھىپىگە مۇرىت توپلاشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقى تۈركستاندا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلىشقا باشلىدى.

باشتىن - ئاياق ئىزچىل ھالدا سۈنئى مەزھىپىدىكى يەرلىك مۇسۇلمانلار بىلەن غەربىي تۈركستان ئارقىلىق ئىراندىن كەلگەن تەرىقەتچىلەر ئوتتۇرىسىداباشلانغان زىتلىق جەمىيەتتىكى ئاساسىي كۆرەشكە ئايلاندى. ئۇنى ئازدەپ قارا تاقىيەلىك خوجىلار يەكەننى، ئاق تاقىيەلىك خوجىلار قەشقەرنى مەركەز قىلىپ دۇشمەنلىشىشكە باشلىدى. بۇ كۆرەش ئاخىرىدا گۇللىنۋاتقان ۋە بىرلىككە كەلگەن شەرقى تۈركستان سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتۈەتتى ۋە ئېچكى زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرىۋەتتى.

پۈرسەتتىن پايدىلانغان ئۆزبەك، قىرغىز قوشۇنلىرى 1590 - يىلى قەشقەر ۋە ئاقسۇغا زور كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىغان بولسىمۇ تار- مار قىلىندى. تۈرپانغا ھۇجۇم قىلغان قالماقلار چېكىنىۋرۇلدى.

1639 - يىللىرى پامىردىكى قىرغىزلار، ئىلىدىكى قازاقلار، ئاقسۇدىكى خان ئەۋلاتلىرى مۇستەقىللىق توپۇلاڭلىرى قىلغان بولسىمۇ ئابدۇللاخان ھەربىي يۈرۈش قىلىپ ھەممىسىنى تىنجىتتى. 1645 - يىلى بىلۇجىستاننى ئېگەللەپ ھاكىمىيەتنى ئۆزىگە قارىتتى.

1660 - يىللىرى جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى خۇنتەيجىنىڭ ئوغلى زەڭگى ئىلى ۋادىسىنى ھەمدە تۈرپان، قۇمۇللارنى بېسۋىلىپ سەئىدىيەنىڭ ئىسلام ھاكىمىيىتىنىڭ زىمىنىنى كېچىكلىتىپ قويدى. 1664 - يىلى چەرچەندىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ھۇجۇمى چېكىنىۋرۇلدى. يەنە شۇ يىلى بۇخارا بىلەن خوۋە ئارىسىدىكى - ئابلىزخان بىلەن ئوبۇلغازى باھادىرخان ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئۇرۇشتىن كېيىن نۇرغۇن ئاھالىلار شەرقى تۈركستاندىكى قەشقەر ، يەكەنلەرگە كۆچۈپ كېلىشكە باشلىدى. بۇلار بىلەن نۇرغۇن خوجىلار «پەيغەمبەر ئەۋلادى » نىقاۋى بىلەن بىللە كەلدى. يەكەندە يەھيا خوجىنىڭ ، قەشقەردە ھىدايىتۇللاھ (ئاپپاق) خوجىنىڭ مۇرىتلىرى كۆپەيىشكە، خوجىلارنىڭ ئىشانلىق تەرغىباتلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا قەدەر

كېڭىيىشكە باشلىدى.

1666 - يىلى ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى - قەشقەر ۋالىسى يولۋاسخاننى ھىدايىتۇللاھ (ئاپپاق) خوجا قۇترۇتۇپ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى ۋە سەئىدىيە ھۆكۈمدارلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. ئاپپاق خوجا ئەڭ دەسلەپ ئۆلۈپ كەتكەن دادىسى ئۆچۈن قەشقەر ياغدۇدا ھەشەمەتلىك مازار ياسىتىپ «ھەزرىتى مازار » دەپ ئېلان قىلدى. شەرقىي تۈركىستانغا كىلىپمۇ باقمىغان نۇرغۇن «ئەۋلىيا » ، كىشىلەرنىڭ نامىغا زىيارەتگاھ - گۈمبەزلەرنى ياساتتى. قەبىھ ۋاستىلار بىلەن خەلقنى تەسەۋۋۇپچىلىق قاراشلىرىغا زورلىدى. ئاخىرىدا پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىغا قارشى ھالدا بۇددىست جۇڭغار ئاقسۈڭەكلىرىنىڭ تاپىنىنى يالاپ ، 1680-يىلى جۇڭغارلار قوشۇنىنى شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئۈستىگە باشلاپ كىلىپ ھۆجۇم قوزغاپ، 164 يىل ھۆكۈم سۈرگەن مۇسۇلمان دۆلەت - شەرقىي تۈركىستان سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى يىقىتىپ تاشلاپ ، ئۆزى تەختكە چىقتى.

ئاپپاق خوجىنىڭ قەشقەردىكى لەنەتلىك قەبرە گۈمبىزى بۇگۈنگە قەدەر سۈيقەستچى، سانقىن، ئىسلام دۈشمەنلىرىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سازايى قىلىنماقتا.

3 . ئىسلامىيەتكە قارشى دۈشمەنلىكلەر

جۇڭغار بۇددىستلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى :

سانقىن ئاپپاق خوجا شەرقىي تۈركىستانىنىڭ يېرىمىنى بېسىۋالغان جۇڭغارىيە ھاكىمىيىتىگە قالغان يېرىمىنمۇ سوغات قىلىپ بېرىۋەتتى. جۇڭغارلارغا ھەر ئايدا 100 مىڭ تەڭگە، غالدانغا شەخسى 4 مىڭ تەڭگە پۇل بېرىش شەرتى بىلەن ئاپپاق خوجا قورچاق باشلىق بولىۋالدى. چاروسىيە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ھەربى قوللىشىغا ئېرىشكەن غالدان جۇڭغار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ غەربىي تۈركىستانغا ۋە

موڭغۇلىيەگە يۈرۈش قىلدى. 1697 - يىلى غالدان ئۆلگەندىن كېيىن سۇاڭ ئاراپتان يەنە داۋاملىق پۈتۈن تۈركستانغا قوشۇن تارتىپ قانلىق قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق ئېلىپ باردى. 1757 - يىلى خىتاي چىڭ سولالىسى پادىشاسى چىيەنلۇڭ بۇ پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ شەرقى تۈركستان زېمىنلىرىنى ئىگەللەپ ئېلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا باشلىدى.

مانجۇ - خىتاي بۇددىستلىرىنىڭ تاجاۋۇزى:

1758 - يىلى ئون مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرى بىلەن خىتاي گېنېرالى يارخاشەن كۈچارنى قورشۇالغان بولسىمۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى. ئارقىدىن بۇ تاجاۋۇزچى قوشۇنغا جاۋخۇي تەيىنلەندى. بۇ ھاكاۋۇر گېنېرال ئاقسۇدا ئۆزىگە تەسلىم بولغانلارنى قوشۇپ ئالدىراپ يەكەنگە ھۇجۇم قىلدى. يەكەندىكى مۇسۇلمانلار قوشۇنى ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى چىكىندۈرۈپ قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە جاۋخۇينىڭ ئەسكەرلىرىنى ئالداپ پارچىلاپ تاشلاش تاكتىكىسى بىلەن تار- مار قىلدى. ئېتىغا ئوق تەككەن گېنېرال جاۋخۇي ئارانلا قېچىپ قۇتۇلدى. يەكەن قىسىملىرى جاۋخۇينىڭ قارارگاھىنى ئۆچ ئايغا قەدەر قورشۇالدى. يىل ئاخىرىدا جاۋخۇيگە ياردەمگە كەلگەن گېنېرال نامجارنىڭ قوشۇنلىرىمۇ تامامەن تار- مار قىلىندى. ئارقىدىن فۇدى باشچىلىقىدا يەنە ياردەمگە كەلگەن نۇرغۇن خىتاي ئەسكەرلىرى جاۋخۇينىڭ قارارگاھىغا يېتىپ كەلمەيلا ئۆزلىرى قورشاۋغا چۈشۈپ قالدى. چىڭ سولالىسى بۇ ئېغىر ئەھۋالنى ئاڭلاپ ئارگۈن يىتەكچىلىگىدە ھىساپسىز ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ ئۇرۇشقا كىردى. يەكەندىكى مۇسۇلمانلار قوشۇنى كىچە - كۈندۈز قەھرىمانلارچە كۆرەش قىلىپ دۈشمەننىڭ ھەيۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ يەكەننى جان تىكىپ قوغدىدى. زەربىگە چىدىمىغان خىتاي ئەسكەرلىرى مۇھاسىرىنى ئۆچ يەردىن يېرىپ ئاقسۇغا قېچىپ كەتتى.

1759 - يىلى پۈتۈن خىتاي ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا توپلاندى. ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى 30 مىڭدىن، تۆگىلىك ئەسكەرلىرى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. قومۇلدىن ئاقسۇغا قەدەر پۈتۈن تۈركستان يۇرتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ، خەلقنى

قىرغىن قىلىپ ، نۇرغۇن ئارقا سەپ تەمىناتىغا ۋە تۇتقۇن ئەسكەرگە ئېرىشكەن جاۋۇخۇي قىسىملىرى خوتەن ، قەشقەر ۋە يەكەنگە بىرلا ۋاقىتتا تەڭ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. خەلقنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغان خوجىلار زور يارداەمگە ئېرىشەلمىدى. خوتەن ۋە قىرغىز رايونلىرى خىتايلارغا تەسلىم بولدى. شۇ سەۋەپتىن خىتاي ئەسكەرلىرى ناھايىتى زور چىقىم بېرىپ قەشقەر بىلەن يەكەننى ئالغان بولسىمۇ بۇرھانىدىن ۋە خان خوجىلار پامىرغا چېكىندى. ئۇ يەردە يەنە تىركىشىپ خىتايلارنى چوڭ چىقىمغا ئۇچراتتى. قات ـ قات قورشاۋدا قالغان خوجىلار قوشۇنى تەسلىم بولغانلارنىمۇ قىرىپ ئۆلتۈرىۋاتقان خىتايلارنى كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، قورشاۋنى يېرىپ بەدەخشان تەرەپكە چېكىنىپ كەتتى. خىتاي ئەسكەرلىرى ئىچىدە قومۇلدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەرمۇ جەڭگە قاتناشتى.

ئەسلىدە خىتاي ھۆكۈمدارلىرى ئۇزۇن مۇددەت سۇيقەستلىك پىلان تۈزۈپ خوجىلار بىلەن يەرلىك ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ، زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچى بىلەن ئۇيغۇلارنى ۋەيران قىلدى. قارا تاغلىق ۋە ئاق تاغلىق بولۇڭغان خوجىلار ئەۋلاتلىرى بولسا خىتاي ئەسكەرلىرى ئۈچۈن ئەڭ قولاي شارائىتنى ھازىرلاپ بەردى. شۇنداق قىلىپ خىتاي چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنى ۋى 200 مىڭدىن ئارتۇق كۆچمەنلىرى شەرقى تۈركىستانغا بېسىپ كىرىپ مۇسۇلمانلارنى خالىغانچە قىرغىن قىلدى، مىجىتلەرنى چاقتى، مونۇمېنتلارنى ئۆلتۈردى. ئۇيغۇرلار شۇ كۈنلەردىن ئىتىبارەن خىتاي ئەسكەرلىرىنى باقىدىغان تېرىمچىلارغا ئايلىنىپ قالدى. مانجۇلار 1768 ـ يىلى 8000 مىڭ ئۆيغۇرنى يۇرت ـ ماكانلىرىدىن ئايرىپ ئىلى بوزىيەرلىرىدە بۇغداي تېرىشقا يۆتكىدى. باج ـ سېلىق، ھاشار دەستىدىن ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارنى باش كۆتىرەلمەس قىلىۋەتتى. خىتايلار خەلقتىن يىغۇۋالغان باج پۇللىرىغا خام ـ بوز ، چەكمەن، پاختا ، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ستۇۋېلىپ ، ئۇنى نەچچە ئون ھەسسە قىممەت باھادا يەنە خەلقتە ستىپ ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ مەركىزىگە توشۇدى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرى ئىسلامىيەتنى يوق قىلىش يولىدا پىلانلىق ھالدا ئىش ئېلىپ باردى.

1 ـ ئىسلامى ھاكىمىيەتنى يوق قىلىپ ھوقوقنى ھەربى ھۆكۈمىتىگە مەركەزلەشتۈردى.
2 ـ ئىسلامى سوت ـ قازىلىقنى بىكار قىلىپ، ھەربى سوت ئىچىپ ئۆزى باشقۇردى.
3 ـ ئۆشرە ـ زاكات ، سەدىقىلەرنى بىكار قىلىپ ئۆزلىرى باج يىغدى، ۋەقپى يەردىنمۇ باج ئالدى.
4 ـ ئەمەلدارلىق نەسەبنى بىكارقىلىپ، خوجىلارنى يۆتكەپ ئىشلىتىپ ئىمتىيازىنى يوق قىلدى.
5 ـ ئەرەپ ـ ئۇيغۇر يېزىقىنى چەكلەپ، مانجۇ ـ خىتاي يېزىقىنى مەجبۇرى ھۆكۈمران قىلدى.
6 ـ مۇسۇلمانلارنىڭ ئادەتلىرىنى چەكلەپ، مانجۇچە كىيىنىش، كۆكۈلا قويۇشقا زورلىدى.

200 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان مانجۇ ـ خىتاي ئىستىلاسى داۋامىدا شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى ئۇيغۇرلار ئاللاھ قا بولغان ئېتىقادى ۋە ئىسلامىيەتكە بولغان ساداقىتىدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلمىدى. 1765 ـ يىلى ئۇچتۇرپان دېھقانلىرى قوزغۇلاڭ كۆتەردى. 1815 ـ يىلى قەشقەردە قاراتاغلىق زىياۋۇدۇن باشچىلىقىدا خەلق قوزغۇلاڭ كۆتەردى. 1820 ـ يىلى ئاق تاغلىقلاردىن جاھانگىر خوجا قوزغۇلۇپ قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن، خوتەنلەرنى فەتھ قىلدى. 1826 ـ يىلى قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى تايلاق خەلقىنى باشلاپ چىقىپ مانجۇ ـ خىتاي ئەسكەرلىرىنى قىرغىن قىلدى. 1830 ـ يىلى يۈسۈف خوجا باشچىلىقىدا خەلق قوزغالدى. 1912 ـ يىللىرى تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدا قومۇل دېھقانلىرى قوزغۇلۇپ مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنى غولۇتۇپ تاشلىدى. 1930 ـ يىلى خوجا نىياز ھاجى باشچىلىقىدا شەرقى تۈركىستان خەلقى قوزغۇلۇپ ئۈرۈمچىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. 1932 ـ يىلى مەھمەت ئىمىن بۇغرا ئەسكەرلىرى خوتەننى فەتھ قىلدى. 1933ـ يىلى ساۋۇت دامولا قاتارلىقلار قوزغۇلۇپ قەشقەرنى فەتھ قىلىپ « شەرقى تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » نى قۇردى. 1944ـ يىلى ئىلى خان تۆرە، ئەخمەتجان قاسىملار قۇراللىق قوزغۇلاڭ بىلەن قانلىق ئۇرۇشلار قىلىپ « شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى

» نى قۇردى.

1949 - يىلى 10 - ئايدا روس كوممۇنىستلىرى ئۆز جاسوسلىرىدىن پايدىلىنىپ شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەربى ھوقوقىنى قولغا كىرگۈزۈۋلىپ ، جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىمىزنى سۈيقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ، شەرقى تۈركىستانىنى « يالتا شەرتنامىسى » بويىچە خىتايلارغا تۇتۇپ بەردى. شۇندىن باشلاپ شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئېغىر زۇلمى ئاستىدىكى مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ ئىنسانىيەت كۆرمىگەن ئىسكەنجىگە دۇچ كەلمەكتە.

4 . خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ دىنى دۇشمەنلىگى

خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنى جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنى يوق قىلىش مەقسىدىدە ئەجدادلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن ، ئۇلاردىن نەچچە يۈز ھەسسە ھىلگەرلىك ۋە غالجىرلىق بىلەن سىياسى ئالدامچىلىق ۋە قانلىق قىرغىنچىلىق ئېلىپ باردى. خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقى تۈركىستاندا يۈرگۈزگەن دىنى سىياستى 5 باسقۇچتىن ئىبارەت:

1 . باسقۇچ : 50 - يىللاردا « مۇسۇلمانلارنى ھمايە قىلىش، زومىگەر بەگلەرنى باستۇرۇش » ئالدامچىلىقى بىلەن دىنى ئۇلىمالارنى، بىلىملىك زاتلارنى ئاشكارا قانلىق باستۇردى. مۇسۇلمان ئارمىيىسىنى پارچىلاپ، يۆتكەپ، قىسقارتىپ، قوماندانلىرىدىن ئايرىپ ئاستا- ئاستا يوق قىلىپ تاشلىدى.

2 . باسقۇچ : 60 - يىللاردا « ئاتىزىم تەربىيەسى » - دىنسىزلىق ھەرىكىتى قوزغاپ، تەشۋىقاتنى كۈچەيتىپ، ناماز ئوقىغانلارنى كەمسىتىپ ، چەتكە قېقىپ، ناماز ئوقىمىغانلارنى كۆككە كۆتۈرۈپ ، بەش پەرزدىن ۋاز كەچكەن « مۇسۇلمانلار » نى كۆپەيتىشكە ئۇرۇندى. يالغان دىنى تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ ، دىنى پائالىيەتلەرنى كونترول قىلدى. دىنى زاتلار بىلەن خەلق ئارىسىدا پىتنە پەيدا قىلدى.

3 . باسقۇچ : 70 - يىللاردا ئاشكارا قانلىق باستۇرۇش ئېلىپ باردى. مەچىتلەرنى

چاقتى، تارتىۋالدى، چوشقا باقتى. نامازغا ئوقمغانلارنى سازايى قىلدى. يوشۇرۇن دىنى تەشكىلاتلارنى باستۇردى. دىنى يىتەكچىلەرنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى. قانۇنلىرىنىمۇ قايرىپ قويۇپ ئىسلامىيەتنى يوق قىلىشقا ئۇرۇندى.

4 . باسقۇچ : 80 - يىللاردا ئىسلام دۇنياسىنىڭ ھەمايىسىگە ئېرىشىش، مۇسۇلمان دۆلەتلەرگە ئىقتىسادى ھۆجۇمنى كۈچەيتىش مەقسىدىدە، ساختا دىنى ئەركىنلىك سىياسىتى يۈرگۈزۈلدى. « دىنغا ئىشەنمەسلىكنى تەشۋىق قىلىش ئەركىنلىگى » نىقابىدا يەنىلا تەشۋىقاتتا يالغان ئەركىنلىك شۇئارى ، ئەمىلىيەتتە قاتتىق چەكلەش تەدبىرى داۋام قىلدى. دىنى مەكتەپ ۋە زاتلارنى يۇشۇرۇن تەقىپ قىلدى.

5 . باسقۇچ : 90 - يىللاردا پۈتۈن دىنى ئورگانلار، مىچىتلەر كونترول قىلىندى. مۇسۇلمان دۆلەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىش چەكلەندى. دىنى مەكتەپلەر تاقالدى. مىچىت ئىمامىلىرى كوممۇنىستلار تەرىپىدىن بەلگىلەندى. يۇشۇرۇن دىنى تەشكىلات ئەزالىرى ھەتتا ئىسلامى بىلىم ئالغان تالىپلار قولغا ئىلىندى. ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. نارازىلىق بىلدۈرگەنلەر كوللېكتىپ تۈتقۇن قىلىندى، كوچىلاردا ئوققا تۇتۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

5 - ئىسلامىيەتنىڭ شەرقتىكى پولات قورغىنى

شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان 11 ئەسىردىن بۇيان ئۆچ تەرىپىنى قورشاپ تۇرغان روس، خىتاي، تىبەت كافىرلىرىنىڭ ھىساپسىز ھۆجۇملىرىغا تاقابىل تۇرۇپ ، بۇ ئىسلام ئۆلكىسىنى قوغداپ كەلدى ۋە ئىسلامىيەتنى ئەتراپقا تارقاتتى.

ئاللاھ قا بولغان ئېتىقادى، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەت ئەلەيھىسالامغا بولغان ساداقىتى، ئىسلامىيەتكە بولغان ئىشەنچىسىنى بىر مىنوتمۇ يوقاتمىغان شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقتىكى پولات قورغىنىغا ئايلاندى. ئەسىرلەردىن بېرى مىليونلارچە شەھىد بېرىپ خىتاي ئىستىلاسىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا

قارانغان تاجاۋۇزىنى جانپىدالىق بىلەن توسۇپ كەلدى. 200 قېتىمدىن ئارتۇق غازات ئۇرۇشى قىلىپ ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان ئىسلام دۇشمەنلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربە بېرىپ ئىسلامى شەرىپىنى قوغدىدى.

بۇگۈنكى كۈندە شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى كۆپ قىسمى ئاشكارا، بىر قىسمى يوشۇرۇن بەش ۋاقىت نامازنى ئوقۇيدۇ. بىرئاي روزا تۇتىدۇ. زاكات ۋە ھەجنى ئادا قىلىدۇ. ياشلار ئارىسىدا ئىسلامىي ئۇيغىنىش كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار ئىسلام دىنىنى ئۆگىنىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەسچىت ۋە مەدرىسىلەر ئىسلام ئىلىمىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ ئاساسلىق ئورنى بولۇپ قالماقتا. ھازىر شەرقى تۈركىستاندا 3000 دىن ئارتۇق مەسچىت بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ مەسچىت ئىمىن مەسچىتى بولۇپ، ئۇ 1778-يىلى سالدۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئالدىدا ئىمىن ھوجا مەدرىسىسى بار. ئۇ 1933-يىلى ياپت

7 ـ باب شەرقى تۈركستاندىكى كوممۇنىزم پاجىئەسى

1949 ـ يىلى باشلانغان كوممۇنىزم ئىستىلاسى شەرقى تۈركستاندا ھازىرغا قەدەر داۋاملاشماقتا. شەرقى تۈركستاندا سىياسى، ئىقتىسادى، ماددى، مەنىۋى ۋە ئىنسانى ، مىللى جەھەتلەردە كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان ئىكسپولاتاتسىيە ۋە زۇلۇم شەرقى تۈركستاننى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ خام ئەشيا ئامبىرىغا، ئاتوم سىناق بازىسىغا، جىنايەتچىلەر لاگىرىغا، كۆچمەن ـ ئاققۇن خىتاي رايونىغا، خىتايلارنىڭ جەننىتى، مۇسۇلمانلارنىڭ دوزىقىغا ئايلاندۇردى.

خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقى تۈركستانىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقوقىنى ۋە خەلقنىڭ ئىنسانى ھەقلىرىنى تامامەن ئىگەللىۋېلىپ، يەرلىك خەلقنىڭ مىللى كىملىك ۋە دىنى ئەركىنلىگىنى دەپسەندە قىلىپ، يەر ئاستى ـ يەر ئۈستى ھىساپسىز بايلىقلىرىنى خالىغانچە تالان ـ تاراج قىلىپ ، ئاتوم سىناقلىرى ۋە ھەربى مانىۋىرلىرى بىلەن مۇھىتنى بۇلغاپ، دۇنياغا تەھدىت سېلىپ، ئەلمىساقتىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا ماكانى بولغان بۇ زېمىننى ئىگەللەپ ئېلىپ، خىتاي كۆچمەنلىرىنىڭ جەننىتىگە ئايلاندۇرۇش غەرىزىدە « قانۇنلۇق »، پىلانلىق، سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرىنى بارغانسىرى جىددىلەشتۈرمەكتە .

« ئاپتونوم رايون » دىكى مىللى ۋە ئىنسانى ھوقوق

خىتاي كزممۇنىستلىرى 1949 ـ يىلى شەرقى تۈركستانغا كىرىشتە، مىللەتچى خىتاي ئارمىيىسىنى يوقۇتۇپ، يۇرتنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن چىقىپ كېتىش شەرتى ـ كېلىشىمنامىسى بىلەن كىرگەن ۋە شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بىرلىكتە ھاكىمىيەت باشقۇرغان. خىتاي كوممۇنىستلىرى روسلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى ئارمىيىسىنى تەركىۋىگە قوشۇۋالغاندىن

كىيىن، قوماندانلارنى ئەسكەردىن، ئەسكەرلەرنى خەلقتىن ئايرىۋېتىپ، بىر تۈتاش باشقۇرۇش، مىللى خائىنلارنى تاللاپ ئۆستۈرۈش بىلەن شوغۇللاندى. 1952 - يىلى جاللات ۋاڭ جىن قوماندان - ئوفىتسىرلارنى تەربىيەلەش باھانىسىدا لاگېرلارغا يىغىۋېلىپ، « زومىگەرلەرنى باستۇرۇش » ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ يۈرت مۈتىۋەرلىرىنى ، دىنى ئولىمالارنى ھەتتا بىرقىسىم ھەربى قۇماندانلارنى كۆرەش قىلىپ ، قولغا ئېلىپ، قانلىق باستۇردى. قورچاق سابىق رەئىس بۇرھان شەھىدىنىڭ ئىقرارىچە 120 مىڭ يەرلىك زىيالى ئۆلتۈرۈلگەن. 1955 - يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقى تۈركىستاندا « شىنجىياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى » نامىدىكى ھۆكۈمەت شەكلىنى قۇراشتۇرۇپ چىقتى ۋە ئاساسقانۇنىدا قانۇنلاشتۇردى. ئاساسى قانۇنىدىن - ئەڭ يوقىرىغىچە ئەمەلدار تەيىنلەش ھوقوقى كوممۇنىستىك پارتىيە « شىنجىياڭ كومىتېتى» نىڭ تەشكىلات بۆسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەچكە شۇنداقلا ھۆكۈمەت رەئىسى چوقۇم پارتىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇشى شەرت بولغاچقا، بۇ « ئالى ھاكىمىيەت ئورگىنى » ئەمىلىيەتتە كومپارتىيە شۆبىسىنىڭ بىربىيورۇسىدىن ئىبارەت قورچاق ھاكىمىيەتكە ئايلىنىپ قالغان.

كوممۇنىستىك پارتىيە « شىنجىياڭ كومىتېتى » ھوقوق پەۋقۇلئاددە مۇتلەق مەركەزلەشكەن ئەڭ ئالى ھوقوق ئورگانى بولۇپ، شەرقى تۈركىستاندا ئۇنىڭ باشقۇرىشىدا « شىنجىياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت » بىلەن تەڭ ھوقوقلۇق بولغان ئەمما بىيجىڭ دائىرىلىرى بىۋاستە باشقۇرىدىغان « شىنجىياڭ ھەربى رايونى قۇماندانلىق شتابى » ، « ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى قۇماندانلىق شتابى » ، « دۆلەت مۇراپىئە ئارمىيىسى قۇماندانلىق شتابى » ، « كوممۇنىستىك پارتىيە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى » ، « سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى » ، « خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتى » قاتارلىق ئورگانلار بار. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، شەرقى تۈركىستاندا جەمئى سەككىز « ھۆكۈمەت » بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ باشلىقلىرى كوممۇنىستىك پارتىيە « شىنجىياڭ كومىتېتى » نىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرىدۇر. تەشكىلى جەھەتتە ھەممىسىنىڭ ناھىيەلەرگىچە ھەتتا زاۋۇت - كان ، يېزىلارغىچە شۆبىلىرى بار بولۇپ ، شۇ يەرلەردىكى پارتىيە سېكرېتارلىرىنىڭ

بۇاسته باسقۇرۇشدا قورچاق ئىجراچى سۈپىتىده جىزمەت ئىلىپ باريدۇ .

شەرقى تۈركىستاندا ھوقوقىنىڭ كوممۇنىستىك پارتىيە كومىتېتلىرىغا مەركەزلەشكەنلىگىنىڭ ئەڭ كىچىك ۋە تىپىك مىسالى: شەھەرلەردىكى ئاممىۋى ھاجەتخانىلار تازلىق ھەيئىتى تەرىپىدىن، تازلىق ھەيئىتى سەھىيە ئىدارىسى تەرىپىدىن ، سەھىيە ئىدارىسى بولسا پارتىيە كومىتېتىنىڭ تەشۋىقات مىنىستىرلىگى تەرىپىدىن باشقۇرىلىدۇ. شەھەر يېزىلاردىكى مەچىتلەر - مەچىت باشقۇرۇش ھەيئىتى تەرىپىدىن ، مەچىت باشقۇرۇش ھەيئەتلىرى ئىسلام جەمئىيتى تەرىپىدىن، ئىسلام جەمئىيتى پارتىيە كومىتېتىنىڭ مىللى ئىشلار بىرلىكسەپ مىنىستىرلىگى تەرىپىدىن باشقۇرىلىدۇ. قانۇن، پەرمان، سىياسەت، بەلگىلىمە، ئۇقتۇرۇشلار پارتىيە كومىتېتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدۇ. باشقىلار ئىجرا قىلىش رولىنى ئويناىدۇ.

شەرقى تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمىتى تىرىتورىيە جەھەتتە 7 ۋىلايەت ۋە 5 ئوبلاستقا ئايرىلغان ، ۋىلايەتلەر ئىچىدە يەنە ئاپتونوم ناھىيەلەرگە ئايرىلغان. شەرقى تۈركىستان زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى تارىختىن بېرى ئەڭ كۆپ سانلىقنى ئىگەللىگەن ئاساسى ئاھالە ئۇيغۇرلارغا ئەمەس، نوپوسى بىر مىليونغا يەتمىگەن، ھەتتا 200 مىڭغا يەتمىگەن تۇڭگان، موڭغۇل، شۇە، قازاق، قىرغىزلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن. پارچىلانغان زېمىنلاردىكى مىللەت ۋە قەبىلىلەرنى مەنپەئەت جەھەتتە بىر - بىرىگە كۈشكۈرتۈپ زىتلاشتۇرۇپ ھەممىسنى شكايەت ئۇچۇن ئۆزىنىڭ ئالدىغا كىلىدىغان قىلىپ قويغان . شۇنداق قىلىپ « ھوقوقنى مەركەزلەشتۈرۈش ، پارچىلاپ باشقۇرۇش » تىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى خىتاي سىياستى ئەينەن ھالدا يۈرگۈزۈلگەن. نەتىجىدە ھەممە يەرگە خالىغانچە خىتاي ئورۇنلاشتۇرغان.

پۈتۈن شەرقى تۈركىستان تىرىتورىيەسىنىڭ چىگرىلىرىنى بويلاپ ۋە ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان شەھەر ، ناھىيەلەرنى قورشاپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان « ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى » نىڭ مىڭدىن ئارتۇق سانائەت بازىسى، 200 دىن ئارتۇق پولك - ناھىيە دەرىجىلىك مەيدانلىرى ئەڭ باي، سۈيى مول مۇنبەت يەرلەرنى ئىگەللىۋالغان بولۇپ، ھىچكىمنىڭ چىشى پاتمايدىغان ھەمدە ئۆز ئالدىغا سوت،

ئەدلىيە، تەپتىش ئورگانلىرى بار، قۇراللىق قىسىملىرى بار، دىۋىزىيە شتاپلىرى بار، ئالى مەكتەپلىرى بار، مالىيەسى ئايرىم، مەركەزدىن بۇاستە پۇل ئالىدىغان مۇستەقىل پادىشاھلىق ھۆكۈمىتىگە ئايلانغان. بۇگۈنگە قەدەر، شەرقى تۈركىستاننىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىرى سەيپىدىن ئەزىزى، ئىسمايىل ئەمەت، تۈمۈر داۋامەت، ئابلەت ئابدۇرىشىتلارنىڭ ھەممىسى بېيجىڭ مەركىزى دائىرىلىرى تەرىپىدىن مەجبۇرى تەينىلەنگەن. ھۆكۈمەت سايلىمى ئىلىپ بېرىشقا ھوقوقلۇق بولغان خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتى بولسا يېغىۋىلىنمايدىغان ساختا سايلام بىلىتىنى تارقىتىش ۋەزىپىسىنىلا سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىدىغان ئورگانغا ئايلىنىپ قالغان. سابىق رەئىس، ھازىرقى خىتاي خەلق قۇرولتېيىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى (مۇئاۋىن دولەت باشلىقى بىلەن تەڭ دەرىجىدە) سەيپىدىن ئەزىزى ئاكسىنىڭ ئۇلۇمىگە، ھەتتا مۇبارەك قۇربان ھېيت بايرىمىغا 10 كۈنلۈك روخسەت ئالالماي بېيجىڭدىكى «ئالتۇن قەپەز» دە چەتئەللىك ۋەكىللەرگە كۆرگەزمە قىلىنىۋاتىدۇ. سابىق رەئىس، ھازىرقى مىللى ئىشلار كومىتېتى باشلىقى (مىنىستر دەرىجىسىدە) ئىسمايىل ئەمەت بېيجىڭدىكى شەرقى تۈركىستان ئىش باشقارمىسىنىڭ ئادەتتىكى ئائىلىلىكلەر بىناسىدا كىچىك كاتەكتەك ئىككى ئېغىز ئۆيدە خىتاي ئەسكەرلەرنىڭ نازارىتىدە ياشايدۇ ۋە بېيجىڭ كوچىلىرىدا ھەردائىم خىتايلار تەرىپىدىن «كاۋاپچى» دەپ ھاقارەتكە ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك مىللەتلەرگە ئائىت باستۇرۇش سىياسەتلىرىگە ئىمزا ئىتتىشقا ئىشلىتىدۇ. سابىق رەئىس، دۆلەت سىياسى كېڭىشى مۇئاۋىن باشلىقى (مۇئاۋىن دۆلەت باشلىقى بىلەن تەڭ دەرىجىدە) تۈمۈر داۋامەت پەقەت ئۇيغۇرلارغا ئائىت بىر تىلىۋىزىيە فىلىمى ئۈچۈن تەستىقلىغان 50 مىڭ يۈەن (6 مىڭ دوللار) پۇلنى بېرىشنى رەت قىلغان قول ئاستىدىكى ئاتالمىش رەئىس (ئۆزى) تەينىلىگەن پىلان كومىتېتى باشلىقىغا گىپنى ئۆتكۈزەلمەي لاغايلاپ يۈرمەكتە. ھازىرقى رەئىس ئابلەت ئابدۇرىشىت پارتىيە كومىتېتى يېزىپ بەرگەن تىكىستلارنى تۈرلۈك يىغىن دوكلاتلاردا ئەينەن ئوقۇپ بېرىشتىن باشقا ئىشى يوقلىقىنى ئۆزى بىلىپ تۇرۇپ ۋە رەئىس بولىشىغا باقماي 10 مىڭ يۈەن (1200 دوللار) دىن ئارتۇق پۇلغا تەستىق سلىش ھوقوقىنىڭ يوقلىقىدىن (ئادەتتە ئەڭ

تۆۋەن يېزا سېكرىتارى خىتايمۇ تەستقلىيالايدىغان پۇل) زارلانماي قورچاق رەئىس ۋىۋىسكىسىنى كۆتۈرۈپ زىيادە يەپ يۈرمەكتە. يوقىرىدىكىلەر بۇ ھوقوقسىز قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ تولۇق بېرىدىغان كىشىككىنە دەلىل بولۇپ، ئاپتونوم رايون دەپ ئاتالغان بۇ ھاكىمىيەتتىكى قالغان سولتەك ئەمەلدارلارنىڭ خىتاينى كۆرسە خوشامەت قىلىپ ھېجىيىدىغان، ئۇيغۇرنى كۆرسە كېرىلىپ بوزەك قىلىدىغان بىرتوپ غالچىلاردىن تەشكىل تاپقانلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

بۇ قورچاق ھۆكۈمەتنىڭ پەقەت بىرلا چەكسىز ھوقوقى بولۇپ - شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ توختىماي ئىلىپ بېرىۋاتقان تەشكىللىك ياكى ئىستىخىيىلىك، قانۇنلۇق ياكى قانۇنسىز، قانلىق ۋە دىموگراتىك قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇش، قاتناشچىلارنى ئېنىقلاپ پاش قىلىش، قانۇنلاشتۇرۇپ جازالاشتىن ئىبارەت. ۋەزىپىسى بولسا خىتايلارغا قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت.

شەرقى تۈركىستاندىكى زېمىن داۋاسى

سەددىچىنىڭ ئىچىگە سىغمىغان مىليارد خىتايلارنى دۇنياغا تەقسىملەپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈستىدە يىللارچە باش قاتۇرغان خىتاي كوممۇنىستلىك مىللەتچىلىرى ماۋۇنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن شەرقى جەنۇبى ئاسىيانى ئىگەللەپ ئالغاندىن كېيىن ۋە روسلارنىڭ ئىزچىل توسالغۇسى سەۋىۋىدىن سىبىرىيەنى بېسىۋىلىش غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن، غەرپتىن چىقىش دەرۋازىسىنى ئاچتى.

دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى بىلەن كارى بولماسلىق، مەنپەئەت ئۈچۈن يەرلىك مىللەت زېمىنلىرىنى بۆلۈشۈۋىلىش، مۇسۇلمانلارنىڭ قۇدرەت تېپىشىنى توسۇشتەك قولايلىق شارائىتتىن ، بولۇپمۇ روس كوممۇنىست ئىمپېرىيالىزمىنىڭ پارچىلىنىپ، خەلقارا تەھدىت كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشىدەك

پايدىلىق پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن خىتاي كوممۇنىستلىرى 90 - يىللاردا سىياسى، قانۇنى، تارىخى يوچۇقلاردىن يول ئىزدەپ، كەلگۈسى ھەرزامان مۇستەقىل بولۇش ئالدىدا تۇرغان شەرقى تۈركىستان زېمىنىنى يۇتۇۋلىش قارا نىيىتىنى ئاشكارىلىدى. بۇ مەقسەتتە دۇنيادا جامائەت پىكرى ھازىرلاش، شەرقى تۈركىستاندىكى قورقۇنچ ئىچىدە تۇرىۋاتقان مىليونلارچە قوشون ۋە كۆچمەنلىرىنى خاتىرجەم قىلىش، شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ خەلقارادىكى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى مۇستەقىللىق كۆزەشلىرىنى بېسىقتۇرۇش نىيىتى بىلەن، تارىخى رېئاللىق ۋە پاكىتلارنى بۇرمىلاپ، ساختا تارىخچىلىرىدىن پايدىلىنىپ، يالغان تارىخ ئويدۇرۇپ چىقىرىپ « ئۇيغۇرلار شەرقى تۈركىستانغا 840 - يىللىرى كۆچۈپ كەلگەن » ، «شەرقى تۈركىستاندا ئىلگىرى باشقا مىللەتلەر بارئىدى » ، « شەرقى تۈركىستاندا خىتايلار ياشىغان ... » دېگەندەك سەپسەتىلەرنى ھەدەپ بازارغا سالدى ۋە كۆچەپ تەشۋىق قىلدى .

840 - يىلىدىن ئىلگىرى شەرقى تۈركىستاندا كىم ياشىغان ؟

مىلادىدىن بۇرۇن تارىخى تەزكىرىلەر يېزىشقا باشلىغان خىتاي قەۋملىرىنىڭ پۈتۈن خاتىرىلىرىدە قەيت قىلغىنىدەك ، ئۇلار ئەتراپىدىكى خوشنىلىرىغا ۋاپاسىزلىق بىلەن كېڭەيمىچىلىك قىلغان مەزگىللىرىدىمۇ ، پەقەت تارىخى پاكىت سۈپىتىدە تۇرغان سەددىچىنىنى ياساش بىلەن چەكلەنگەن بولۇپ، سەددىچىنىڭ ئاتالغۇ مەنالىرى، جۇغراپىيىۋى ئورنى ۋە تارىخى رولى قاتارلىق جەھەتلەردە تاكى يېقىنقى زامانلارغا قەدەر خىتاينىڭ عەربى ۋە شىمالى چېگرىسى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى ھېچ ئاساس تەلەپ قىلمايدىغان دۇنياۋى پاكىتقا ئايلانغان ھۆججەتتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددىزىم دەۋرىدىكى بەزى يادىگارلىقلىرى، خىتاي سودىگەرلىرىنىڭ مەلۇم مەزگىللەردە شەرقى تۈركىستاندا قوغدۇنۇش ئەسكەرلىرى بازىلىرىنى تەسىس قىلغانلىقى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا تىللارنىمۇ بىر مەزگىل ئىشلەتكەنلىگىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، شەرقى تۈركىستاندا ئەسلا ۋە ئەسلا خىتاي قەۋملىرى مەۋجۇت بولغان ئەمەس ! ھەمدە خىتايلارنىڭ ياشىغانلىقى ھەققىدە خىتاي تارىخچىلىرىمۇ بىر ئېغىز سۆز ئېچىپ باقمان ئەمەس

شەرقى تۈركىستان - تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنى مەركىزى لىنىيە قىلغان . بۇ

خاسيەتلىك تاغ ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ھەمدە ئېتنىك مەنبەلىرى بولغان تۇرالار، ھونلار، ساكلار، ئۇيسۇنلار، توخرىلار، ئارىيانلار، قاڭقىللار، تۈركلەر، سوغدىلارنىڭ ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ماكانىدۇر. مىلادى بىرىۋز قىرىق بەشىنچى يىلى تۇغۇلغان خىتاي تارىخچىسى سىماچەننىڭ « تارىخى خاتىرىلەر - ھون تەزكىرىسى » ناملىق بايانىدا : « ھونلار تىيەن (تەڭرى ، ئاسمان) دىگەن سۆزنى تىڭلى (تەڭرى) دەپ ئاتايدۇ » دەپ يازغان بولسا، تاڭ سولالىسىنىڭ « جۇغراپىيىلىك تەپسىرات » ناملىق كىتابىدا : « بىيشەندىن قىشمۇ - ياز قار كەتمەيدۇ. ھونلار ئۇنى تىيەنشەن دەپ ئاتايدۇ » دەپ يازغان . خەنىنامە ھون تەزكىرىسىدە: « ھونلار .... يىگىرمە ئالتە ئەلنى بويسۇندۇرۇپ جەنۇب تەرىپى يىنشەن تاغلىرىدىن شىمال تەرىپى بالقاش كۆلىگىچە، شەرق تەرىپى لىياۋخى ۋادىسىدىن غەرپ تەرىپى كۆكشارت (پامىر) تاغلىرىغىچە بولغان دائىرىنىڭ ھەممىسگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ھونلارنىڭ باشلىقى تەڭرىقۇت دەپ ئاتىلىدۇ » دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇ كىتابنىڭ « غەربىي دىيار تەزكىرىسى » دە : « غەربىي دىياردىكى دۆلەتلەرنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى مول، ھەممىسىنىڭ سېپىل ، قەلئەلىرى ، تېرىلغۇ يەرلىرى ، چارۋا مەھسۇلاتلىرى بار... ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرىدۇ» دەپ يېزىشقان. خىتايلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئىككى دەريا ئارىلىقىدا ئۆز زېمىنىنىڭ ۋەھىمسى ئىچىدە ياشاۋاتقان دەۋرلەردىن باشلاپلا ، ئۆزلىرىنىڭ شىمال ۋە غەرپ تەرىپىدىكى تۇرالار ، ھونلار ، ساكلار ، تۈركلەر قۇرغان قۇدرەتلىك دۆلەتلەر ھەققىدە نۇرغۇن يازما ماتېرىياللارنى قالدۇرۇپ قويغان. مىلادىدىن 7 ئەسىر ئىلگىرى قۇرۇلغان ساك ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى ئالپ ئارسلان ئەرتۇڭا «ھاۋاسى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر) تەتۇرغان » . مىلادىدىن 4 ئەسىر بۇرۇن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار سىرىس دۆلىتىنى قۇرۇپ ئۇيغاردىس دەپ ئاتالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى قاغانلىرىدىن ئوغۇزخانىنىڭ بوۋىسى ئەبۇلچەخان تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىكى ئالاتاۋنىڭ قارا تاغ دىگەن يېرىدىكى ئىنانچ شەھرىدە تۇغۇلغان. مىلادىدىن ئەۋەلقى 2 - ئەسىردە ئوغۇزخان خىتاي پادىشاسى خەن

ۋىندىغا مەكتۇپ يېزىپ ئۇزىنىڭ زېمىن تىرىتورىيىسى ھەققىدە ئەسكەرتكەن. ھونلارنىڭ ئەجداتلىرى بولغان « تۇرالار مىلادىدىن مىڭ نەچچە يىللار بۇرۇنلا ئالتاي ۋە تەڭرىتاغلىرى ئارىسىدىكى ئىلى ۋادىلىرىدىمۇ ياشىغان.» (غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدىكى ماتېرىياللار 1 ـ توم 5 ـ ، 6 ـ بەتلەر)

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئاتمىش يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئېگىز ھارۋىلىقلار دۆلىتى (487 ــ 546) نى قۇرغان. 487 ـ يىلى جەنۇبى چې سولالىسى يىلنامىسىدا : « تۇرالارغا جاڭ جىڭشۇننى ئەلچى قىلىپ ئېۋەتتى. ئەلچى پىشامشان (چارقىلىق) ، ئودۇن (خوتەن) غا بارماقچى ئىدى.... تۇرالار ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتايدىكەن » دەپ خاتىرىلىگەن. سۇي سولالىسى يىلنامىسىدا : « تۇرالارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىدى» ، « تۇرالارنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا جايلاشقانلىرى باغۋەنچىلىك ، دېھقانچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدۇ. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز » ، « تۇرالارنىڭ ئۆرف ـ ئادەتلىرى تۈركلەرگە ئوخشاش » دېگەنلەر خاتىرىلەنگەن .

ئارخېئولوگ ، ئالىم قۇربان ۋەلى 1976 ـ يىلى تۇرپان قارا غوجادىن تېپىلغان مىلادى 5 ـ ئەسىرگە ئائىت 18 پارچە تارىخا خەتنى تەنقىق قىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ 422 ـ يىلى خىتايچە سۆزلەرنى سوغدى ھەرپى بىلەن تىرانسكرىپسىيە قىلغانلىقىنى، 480 ـ يىلى قەدىمقى تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلىنى يېزىش ئۇسۇلى بولغانلىقىنى ئېلان قىلغان . 750 ـ يىلى ئەرەپ ئەلچىسى مۇشاۋۇي «بارسقاندىن تارتىپ قەشقەر ، ئاقسۇ ، كۇچار ، قاراشەھەر ، تۇرپانغىچە بولغان شەھەر ، يېزا، مەھەللىلەردە كاپىر تۈركلەر ياشايدۇ » غانلىقىنى خاتىرىلىگەن. 821 ـ يىلى ئالپ كۆچلۈك بىلگە قاغان تاڭ مەلىكىسى تەيخۇنى كۆچۈرۈپ كىلىشتە كۇچاردىن ئون مىڭ، بەشبالىقتىن ئون مىڭ ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنى يۆتكەپ مۇداپىئە گە ئىشلەتكەن.

يۇقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى ، ئۇزاق ئەسىرلەردىن بېرى شەرقى تۈركىستان زېمىنلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ۋە ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بولغان تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۈركلەر ياشاپ كەلگەن. خىتاي تارىخچىسى لىيەن شۇمىلادى 2 ـ ئەسىردىن 5 ـ ئەسىرگىچە تەڭرىتاغنىڭ تىكەس، كۇنەس ئەترايلىرىدىكى ۋادىلىرىدا

قۇرۇلغان سابىرلار (سۈارلار) دۆلىتى ھەققىدە : « سابىرلار دۆلىتىنىڭ ئۆزەك ـ ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى ئېگىز ھارۇبلىقلارغا ئوخشاش » دەپ يازغان. مىلادى 6 ـ ئەسىردە خىتاي تارىخچىسى ۋى شۇ : « ئېگىز ھارۇبلىقلار قەدىمقى چاغدىكى قىزىل تۇرالارنىڭ نەسلىدىن. ئۇلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش.... ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلارنىڭ جىيەنى ئىدى » ، 7 ـ ئەسىردە ئۆتكەن خىتاي تارىخچىسى ۋېي جىڭ : « تۇرالارنىڭ ئەجداتلىرى ھونلارنىڭ ..... ئەجداتلىرى بولۇپ، ئۇرۇق ، ئايماقلىرى بەك كۆپ » ، 10 ـ ئەسىردىكى خىتاي تارىخچىسى لىيۇ جۇن : « ئۇيغۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھونلارنىڭ ئەۋلادى، ۋېي سولالىسى ۋاقتىدا ئۇلار تۇرالار قەبىلىسى دەپ ئاتالغان.... ئۇلار ئېگىز ھارۇبلاردا يۇرۇيدۇ » ، 11 ـ ئەسىردە خىتاي تارىخچىسى ئوۋياڭ شۇ : « ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ھونلار ئىدى، ئۇلار كۆپىنچە ئېگىز ھارىۇبلارغا چۈشۈپ يۇرۇيدۇ» دەپ خاتىرىلەپ يېزىشقان ئىدى.

مىلادى 1 ـ ئەسىردىلا روما تارىخچىسى ئاتتالاتا : « سكىفلار (ساكلار) بىلەن تۇركلەر بىر ئىرقتۇر » دەپ يازغان ئىدى. 735 ـ يىلى ئورنۇتۇلغان بىلگە قاغان ئابىدىسىدە : « توققۇز ئوغۇزلار (ئۇيغۇرلار) مىنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى » دەپ خاتىرىلەنگەن ئىدى.

يوقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، تۇرالار، ھونلار، ساكلار، تۇركلەر ـ شەرقى تۇركستاندا ئىزچىل ياشاپ كەلگەن خەلقلەر ئۇيغۇرلارنىڭ بۇاستە ئەجداتلىرىدۇر ۋە ئۇيغۇرلار بۇ زېمىنلارنىڭ تارىخى مىراسخورلىرىدۇر.

شۇنى يەنە بىر قېتىم ئەسكەرتىش زۆرۈركى، شەرقى تۇركستان زېمىنلىرىدىكى كۆچلەر، بولۇپمۇ 840 ـ يىللاردىكى كۆچۈش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەكرارلانغان كۆچۈش ھادىسىلىرى بولۇپ، خىتايلار بىلەن ھېچقانداق جۇغراپىيەۋى ئالاقىسى يوق. بۇ رايونلاردا خىتايغا مۇناسىۋەتلىك ھېچبىر قەۋم مەۋجۇت ئەمەس . ئەگەر بار دېيىلسە، ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىنغان خىتاي مەلىكىلىرى ۋە كىنىزەكلىرى، ئالۋاڭ تاپشۇرۇشقا كەلگەن خىتاي ئەلچىلىرى ۋە قوغدۇغۇچىلىرى كەلگەن بولىشى ئېھتىمال.

خىتاي كوممۇنىستلىرى بۇ گۇنكى كۈندە ئۇيغۇلارنىڭ تارىختىن بېرى جان تىكىپ قوغداپ گۈللەندۈرۈپ كىلىۋاتقان مۇقەددەس ئانا توپراقلىرىغا كۆز تىكىپ، زېمىن داۋاسىدا ھەقسىزلىگەن، يازغانلارنى « مىللى بۆلگۈنچى» دەپ تەقىپ قىلىپ باستۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنى زۇۋان سۈرمەس قىلىۋېتىپ ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى ئېگەللەپ ئېلىش خام خىيالىدا بولماقتا.

بىز كەسكىن ئېيتالايمىزكى، ئۇيغۇلار ئاللاھ نەسىب ئەتكەن بۇ توپراقلاردىن ئەسلا ۋە قەتئى ۋاز كەچمەيدۇ. بۇ مۇقەددەس زېمىننىڭ ھەر غېرىچ توپرىقىنى قوغداش ئۈچۈن مىللى مەۋجۇتلىگىنى ئەسلا ۋە قەتئى يوقاتمايدۇ . چوقۇم ئۆز ۋەتىنىنى ئازات قىلىپ مۇستەقىل ياشايدۇ .

شەرقى تۈركىستاندىكى ئىقتىسادى تالان

خىتاي كوممۇنىستلىرى ھۆكۈمرانلىرى 80 - يىللارغا قەدەر شەرقى تۈركىستاندىن ئاساسەن خام ئەشيا يۆتكەش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇيغۇرلار قوزغۇلۇپ مۇستەقىللىق كۆرىشىگە ئاتلانغاندا- پايدىسىز ۋەزىيەتتە دەرھال قېچىپ كېتىش ھازىرلىقىدا تۇرۇپ كەلدى. 80 - يىللاردىن كېيىن خەلقارا ۋەزىيەتتىكى ئۆزگۈشلۈق شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇ زېمىننى ئاخىرغىچە مۇستەملىكە قىلىۋېلىش پىلانىنى تۈزۈپ « شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش » ، « شەرقتىن كىرگۈزۈپ ، غەربتىن چىقىرىش » تەك سىياسى - ئىقتىسادى ئىجراسىنى باشلىدى. خىتاي كوممۇنىستلىرى مۇھىم نۇقتىنى كان - مىتاللورگىيە مەھسۇلاتلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈپ ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى كۆچى يەتكىنىچە پېششىقلاپ ئىلىپ كېتىش ، پەقەت بولمىسا خام ئەشيا پېتى توشۇپ ئىلىپ كېتىش قەدىمىنى ھەسسىلەپ تېزلەشتۈردى. بۇ يولدا ھىساپسىز تەبىئىي بايلىقلار، ئەمگەك كۆچى ئاجراتتى. ئەتراپتىكى خوشنا دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلدى. سەرمايىسى يېتىشمىگەنده چەتئەللەرنى جەلپ قىلىپ بىر قىسمىنى بولسىمۇ تېزراق ئىلگىرىلىتىش كويىدا ھەربىر

قىلدى. رايونلار، كەسپلەر، تۇرلەر بويىچە ئىلىپ بېرىلىۋاتقان تالان مۇمكىن قەدەر سانلىق مەلۇماتلار بويىچە مەخپى تۇتۇلدى.

شەرقى تۈركىستان زېمىنى ئىقتىسادى كۆرسەتكۈچ بويىچە ئىككىنگە ئايرىلغان. بۇنىڭ بىرى، يىمەك ـ ئىچمەك ، كىيىم ـ كېچەك مەسلىسى تېخى ھەل بولمىغان ، نامرات رايون دەپ ئاتالغان ، نوپوسىنىڭ % 85 نى ئۇيغۇرلار تەشكىل تاپقان جەنوپتىكى شەھەر، ناھىيە، يېزىلار . بۇ يەرلەردە دۆلەت مەمۇرى ئورگانلىرى، ئاز ساندىكى بولسىمۇ سانائەت، كان رايونلىرى، مۇنبەت تېرىلغۇ ، ئوتلاق يەرلىرى، سۇ مەنبەلىرى ھەممىسى خىتايلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان. قەشقەر ، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرى بۇ تەۋەگە كىرىدۇ. مەسىلەن : قەشقەر شەھىرىدە %90 ئاھالە ئۇيغۇرلار بولسىمۇ ۋىلايەت، شەھەر، ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرى ئورگانلارنىڭ %90 نى خىتايلار باشقۇرىدۇ. قەشقەر توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدا % 90 خىتايلار ئىشلەيدۇ.

ئاقسۇنىڭ توقسۇ ناھىيىسىگە پارتىيە كومىتېتى باشلىقى بولغان لى زىچىڭ بىر يىل ئىچىدە ناھىيىدىن تاكى بىزمۇ خىتاي بولمىغان مەھەللىلەرگە قەدەر مۇدىرلىكلەرگە، مەمۇرى ئورگانلارغا، مەكتەپ ، زاۋۇتلارغا ئىچكى خىتايدىكى ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنى ئىلىپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغان. ناھىيىنىڭ ساكىتام يېزىسىدا دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش باھانىسىدا 40 نەچچە ئۆيلۈك ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋىلىپ، ئۇلارنى مەجبۇرى ھەقسىز ھاشار ئەمگىكىگە سىلىپ ، باغ ۋە ئۆيلىرىنى چىقىپ تاشلاپ ، دۆلەتتىن 1 مىليون يېۇەن خىراجەت ئىلىپ ئىچكىرىدىكى ئۇرۇق ـ تۇققانلىرىنىڭ ھەر بىرىگە 5 مىڭ يېۇەندىن پۇل تارقىتىپ بۇ يەرگە ئىلىپ چىقىپ يەرلەشتۈرگەن. تارتىۋالغان بۇ يەرلەرنى تۇققىنى گۇچىڭ شاكىغا ئون يىللىق باج ئالماسلىق شەرتى بىلەن كۆتىرەگە بېرىۋەتكەن. ئۆي ـ يەرلىرىدىن ئايرىلىپ نارازىلىق بىلدۈرگەن ئۇيغۇر دېھقانلارنى بولسا « دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى پىلانىغا قارشى چىققان » ، «مىللى بۆلگۈنچى ، قاتىل » دېگەندەك بۆھتانلار بىلەن تۈرمىگە سولاپ قورقۇتقان. بۇ ناھىيىنىڭ مەركىزى بازىرىدا 32 مىڭ نوپوس بولۇپ، ھەممىسى ئۇيغۇلار ئىدى . ھوقوقنى ئالغان لى زىچىڭ بۇ

بازارلىق ھۆكۈمەتكە ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن تۇققىنى - ساتىراچ خىتاي شۇي جىڭ شەننى سېكرىتار قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ قارا قوساق ساتىراچ خىتاي ئاز كۈن ئىچىدە بازارغا قاراشلىق 5 يېزىدىكى ئۇيغۇر يېزا باشلىقلىرىنى يېشى توشمىسىمۇ مەجبۇرى دەم ئېلىشقا چىقىرىۋېتىپ خىتاي تۇققانلىرىنى بەلگىلىدى. ناھىيە ئىچىدىكى 500 مويەرنى ستىپ خەجلىدى. دۇكان، ھاراقخانا، تانسىخانىلارنى ئېچىپ پۇل توپلاشقا باشلىدى. 120 نەپەر تۇققىنىنى ئىچكى خىتايدىن يۆتكەپ چىقىپ ئۇيغۇر دېھقانلارنى « مېھمانلارنى ئەملى قارشى ئىلىش » قا زورلاپ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ خىتايلارغا بۆلۈپ بەردى. بىر مەھەللىدىلا 6 خىتاي تۇققىنىغا 86 مو يەرنى ئىلىپ بېرىپ ، ئىشسىز ئۇيغۇرلارنى خىتايلارغا ياللىنىپ ئىشلەشكە مەجبۇر ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان.

بۇ نامرات رايونلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق مەسىلىسىمۇ ھەل بولمىدى. خەلق قوناق ئۇنىدىن ياسالغان نان ياكى ئوماچنىمۇ تويغىدەك يېيەلمەي، مۇڭە- چۈنلەر بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. بۇ ھالدا ئۇچىسىغا كىيىم ستۇلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. كەڭ يېزىلاردا بىر ئۆيدىكى 5 ـ 6 جان قەھرىتان سوغۇقتا بىر يوتقانىنى يېپىنىپ ياتىدىغان ، بىر ئۆيدىن بىر پارچە كىگىز تېپىلمايدىغان ئەھۋاللار خىلىلا ئومۇملاشقان. 1994 ـ يىلى قەشقەردىكى خىتاي گىزىتىدە خوشخەۋەر سۈپىتىدە مەكتىت ناھىيىسىدە دېھقانلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمىنىڭ توققۇز يۈز يېڭەن بولغانلىقىنى ئېلان قىلغان . بۇ پۇل 100 دوللار ئەتراپىدا بولۇپ ، ناھىيىدىكى خىتاي ئەمەلدارنىڭ بىر ئايلىق مائاشىغا تەڭ كېلىدۇ. بۇ پۇل ئائىلىسىدە 5 ـ 6 جان بولغان دېھقاننىڭ كۈنىگە بىر نان ستۇلىشىغىمۇ يەتمەيدۇ. دېھقاننىڭ كىرىمىنىڭ 40% باجغا، 50% قەرزگە تۆتۈۋېلىنىدۇ.

ئىككىنچىسى ، ئاھالە نوپوسىنىڭ 80 % كۆپرەكىنى خىتايلار ئىگەللىگەن شىمالدىكى ئېچىلىۋاتقان شەھەرلەر ، كان ـ سانائەت رايونلىرى بولۇپ ، خىتايلار ئۇرۇمچى، شىخەنزە، كۇيىتۇن، مالەن (ئاتوم تەتقىقات شەھىرى) ، سانجى، قارىماي، بۆرىتالا، كورلا قاتارلىق شەھەرلەرگە مىليونلارچە خىتايلارنى يەرلەشتۈرۈپ ، ئىشلەپچىقىرىش، توشۇش بىلەن شوغۇللانماقتا.

نېفت ۋە نېفت گازى كانلىرىنىڭ كۆپلەپ ئېچىلىشى بىلەن قارىماي، ئاقبۇلاق، قىزىلتاغ، مايتاغ، ئۆچكىلىك، كۆكيار نېفتلىكلىرىگە 2 مىليوندىن ئارتۇق خىتايلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. « دۆلەت پىلانى » باھانىسىدا 600 گە يېقىن ئۇيغۇر يېزا - كەنتلىرىدىكى دېھقانلار يەرلىرىدىن، ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ ئىشسىزلارغا ئايلاندى. پىچاندىكى قىزىلتاغ نېفتلىگىنى ئېچىش ئۈچۈن ئېچكى خىتايدىن يۆتكەپ كەلگەن خىتاي قۇرۇلۇش تارماقلىرى ھەتتا قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىمۇ، خىشلارنىمۇ ئېچكىرىدىن ستۇدالدى. ئەترابتىكى ئۇيغۇر خىش زاۋۇدىنىڭ ئەرزان خىشلىرىنى ستۇدالمىغان قۇرۇلۇش مەسئولى قىلچە تەپ تارتماستىن : « بىر تىيىن پۇلنىمۇ يانلارغا كىرىم قىلغۇزماسلىق » ھەققىدە ئاشكارا سۆزلەپ يۈرگەن.

نېفت كانلىرى ئېچكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەتتا چەتئەللەرنىڭ نېفت شىركەتلىرىگە ئاشكارا ستېپ بېرىلدى. نېفت ئىگىسىدىن سوراپمۇ قويماستىن، ئۇچاق، پويىز، ماشىنا، تىروبىلاردا كېچە - كۈندۈز توختىماي ئېچكىرىگە توشۇلدى. يەرلىكلەرنىڭ كان بايلىقلىرىنى ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ئېچىشتەك ئاۋتونومىيە قانۇنلىرىمۇ چەتكە قايرىپ قويۇلدى.

ھەربىلەر، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى، مەركەزنىڭ مىنىستىرلىكلىرى، يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى، خىتاي شىركەتلىرى، ئىختىيارى كەلگۈندىلەر ھەممىسى ئۆز ئالدىغا كان ئېچىش بىلەن شوغۇللۇنۇپ، ھىساپسىز كان بايلىقلىرىنى ئېچىپ يۆتكىمەكتە. بولۇپمۇ ئالتۇن كانلىرىدىكى بۇلاڭچىلىق ۋە تالاش - تارتىش كىشىنى چۆچىتىدۇ. ئالتايدىكى تەبىئى ئالتۇن كانلىرىدا ئەللىكتىن ئارتۇق شىركەت، ئۆچ يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئېقىپ كەلگەن خىتاي ئالتۇن سۆزۈپ بىر - بىرى بىلەن قانلىق قىرغىنچىلىقلار ئېچىدە ئۇرۇشۇپ تۇرۇپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقتا. 40 يىلدىن بىرى غۇلجىنىڭ تالدى رايونىدىكى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىگە قاراشلىق 731 - پولك مەخپى قېزىۋاتقان ئۇرانىيۇم رودىلىرى ئوچۇق ھاۋادا ئۇرۇمچىگە توشۇلۇپ، « 115 - زاۋۇت » تا پولات چىلەكلەردە پىچەتلىنىپ ، زاۋۇت ئېچىدىلا پويىز ۋاكونلىرىغا قاچىلىنىپ ئېچكىرى خىتايغا توشۇلماقتا. ئېچىش نامىدا ئىلىپ بېرىلۋاتقان بۇلاڭچىلىقلارنىڭ ئېچىدە پەقەت يەرلىك ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ ناھايىتى

ئاز بىر قىسىم كانلىرىدىن ئالغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ ستاتىستكىسىنى ئېلان قىلسا قالغانلىرى پۈتۈنلەي مەخپى قالماقتا.

ئىچكى خىتايغا توشۇلىۋاتقان ھىساپسىز ئاشلىق، ياغ، چارۋا مال ، گۆش، مېۋە، تېرە، يۇڭ، دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ياغاچ، نېفىت، نېفىت گازى، ئالتۇن، ئۇرانىيوم، مىس، تۆمۈر، كۆمۈر، ئالىيومىن، ياقۇت، قاشتىشى، قوغۇشۇن، سىماپ، مانگان، خىرومىت قاتارلىق ئىقتىسادى بايلىقلارنىڭ كۆنلۈك، ئايلىق، يىللىق توشۇلۇش سانىنى ئىنقلاشقا ئۇرۇنغان سانسىز كىشىلەر خىتاي تۆرمىلىرىدە ياتماقتا.

چەتئەل گېزىتلىرىدە شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئۆز بايلىقلىرىدىن ئۆزى پايدىلانسا كىشى بېشىغا توغرى كېلىدىغان كىرىمنىڭ 28630 دوللارغا يېتىدىغانلىقى ئېلان قىلىنغان.

شەرقى تۈركىستان خەلقى خۇددى بىر خىتاي ئەمەلدارى ئېيتقاندەك : «ئالتۇن تاۋاق كۆتىرىۋالغان تىلەمچى » گە ئوخشاپ قالغان.

شەرقى تۈركىستانداىكى كۆچمەن سىياسىتى

خىتاينىڭ بىر كىچىك ئەمەلدارى ئۇيغۇرلارغا : « ئەگەر سىلەر كەلگۈسىدە كۆرەش قىلىش ئارقىلىق ياكى خەلقارانىڭ بىسىمى ئارقىلىق مۇستەقىللىققا ئېرىشسەڭلارمۇ ، دېموگراتىك سايلامدا بەربىر بىز ئۆستۈنلۈكنى ئىگەللەيمىز » دىگەن. بۇ سۆز خىتايلارنىڭ سىياسى مەقسەتلەر بىلەن ئاللىبۇرۇن كۆچمەن كۆچۈرۈش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

1950 - يىلىدىن بۇرۇن خىتايلارنىڭ شەرقى تۈركىستانداىكى كۆچمەنلىرى (خىتاي ، مانجۇ ، شۆە) 600 مىڭغا يەتمەن بولۇپ، ئاھالىنىڭ 6% نى تەشكىل قىلاتتى. بۇگۈن خىتايلار ئاھالىنىڭ % 47 نى تەشكىل قىلىدىغانلىقنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلدى. 40 نەچچە يىلدىن بېرى خىتايلار شەرقى تۈركىستانغا نۇرغۇن ئەسكىرى

قۇۋەتلىرىنى ۋە ئاشلىلىرىنى يۆتكەپ چىقتى. ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى نامىدا ئەسكەردىن قايتقان نۇرغۇن ياشلىرىنى يۆتكەپ چىقتى. بارلىق سىياسى ۋە ئىجتىمائى جىنايەتچىلىرىنى يۆتكەپ چىقتى. « چىگرا رايونغا ياردەم بېرىش » نامى بىلەن يەنە نۇرغۇن ئىشسىز ياشلىرىنى يۆتكەپ چىقتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەربى تەييارلىق ئۇچۇن بولۇپ، شەرقى تۇركىستان خەلقىنى باستۇرۇش ئۇچۇن ھازىرلىغان قۇراللىق قىسىملىرى ھىساپلىنىدۇ. يېقىنقى ئون يىلدىن بېرى ئاپەت رايونلىرىدىكى ئاچ - يالىڭاچ ئاھالىلىرىغا كىشى بېشىغا 5 مىڭ يۈەندىن پۇل بېرىپ پىلانلىق تۇرده شەرقى تۇركىستانغا يۆتكەش بىلەن بىرلىكته يەنە، پىلانسىز رەۋىشته زور ئېقىن كەلكۇنى پەيدا قىلىپ پويىز، ماشىنىلار يېتىشمەي، قول ھارۋىسى بىلەن پىيادەمىكىپ چىقىدىغان غايەت زور كۆچمەنلەر قوشونى بارلىققا كەلدى. كەلگۇندىلەرنى دەرھال ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، نوپوسقا تىزىملاش، يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش شەرقى تۇركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ مەجبۇرى ئىجرا سىياستىگە ئايلىنىپ قالدى. خىتاينىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان جاللات ۋاڭ جىن 1983 - يىلى ئاقسۇدىكى ھەربى ئەمەلدارلار يىغىندا: « مەن 1949 - يىلى بۇيەرگە ئۇلارنىڭ 30 مىڭ مۇنتىزىم ئەسكىرىدىن قورقماي 3 مىڭ ئەسكەر بىلەن كەلگەن، بۇگۈن ئۇنىڭدىن نەچچە يۈز مىڭ ھەسسە ئارتۇق ئەسكىرىمىز بار ، ئۇلارنىڭ ھىچنىمىسى يوق. نىمىدىن قورقىسىلەر ؟ » دەپ سۆزلىگەن. دىمەك خىتايلارنىڭ كۆچمەن يۆتكەش سىياسىتىدىكى تۇنجى مۇددىئاسى شەرقى تۇركىستان زېمىنىنى ئىگەللىۋىلىش خالاس.

خىتاي كۆچمەنلىرى ئۇرۇمچى، ئاقسۇ، كورلا، قومۇل، غۇلجا، بۆرىتالا، ئالتاي قاتارلىق شەھەرلەردە نوپوسنىڭ % 90 نى ئىگەللەپلا قالماي، شىخەنزە، قارامای، كۇيتۇن، سانجى، ئەرلەن (مەخپى ئاتوم شەھىرى) قاتارلىق نوپوسى بىر مىليوندىن ئاشقان خىتايلار شەھەرلىرىنى ۋە 5 مىڭدىن ئارتۇق كان رايونى شەھەرچىلىرىنى بەرپا قىلىپ خىتايلار ئۇچۇن ئالاھىدە سىياسى ۋە ئىقتىسادى ئىمتىيازلارنى تىكلەپ بەردى.

خىتايلار يېقىنقى يىللاردا شەرقى تۇركىستاننى تۇرك جۇمھۇرىيەتلىرىگە، روسىيەگە، ئاۋرۇپاغا كۆچمەن كۆچۈرۈش پىلانىنىڭ دەرۋازىسى سۆپىتىدە

قوللانماقتا. شەرقى تۈركستان ئارقىلىق چەتئەللەرگە چىقىدىغان خىتايلارغا ئىقتىسادى ياردەم ۋە دىپلوماتىك پاسپورت تارقىتىپ ، ئۇلارنىڭ ئىمكان قەدەر چىققان دۆلەتلەردە ماكانلىشىپ قىلىشغا ھەيدەكچىلىك قىلماقتا.

ئىچكى خىتايدىن ئېقىپ چىققان نەچچە يۈزمىڭلىغان ياغاچچى، كېيىم تىككۈچى، سەييارە ساتقۇچى، تامچى، موزدوز، كۆكتاتچى، ئەتكەسچىلەر شەرقى تۈركستانىنىڭ يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىگىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مىليونلىغان قول ھۈنەرۋەن كاسپىلىرى ئىشسىزلارغا ئايلاندى. ھەتتا ئەسرلەردىن بېرى داۋام قىلىۋاتقان ئەنئەنىۋى كاۋاپچىلىق، ئاشپەزلىك، ساتراچلىق ، سۈتچىلىك كەسپىلىرىمۇ خىتايلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

1989 - يىلى قەشقەردىكى يەرلىك جامائەتنىڭ دىنىڭ شىياۋپىڭغا يازغان بىر پارچە ئىمزاسىز خېتىدە : « پەقەت مەجبۇرلىرىمىزدە خىتايلار يوق بولغاچقا ، بۇ يەرگىمۇ بىردىن خىتاي سېكرېتار ئېۋەتىپ بېرىشلىرىنى سورايمىز » دەپ تەنە قىلغىنىدەك، ئىمام ، مەزىنلىكتىن باشقا بارلىق ساھالار تارتىۋىلىندى. ئەتراپقا قارىسىڭىز، دەريا بۇيىدا چوشقا بېقىۋاتقان، بېلىق تۇتىۋاتقان، تاغدا دورا كولاۋاتقان، ھايۋان ئوۋلاۋاتقان، ياغاچ كىسىۋاتقان، چۆلدە نېفىت ، كاندا ئىشلەۋاتقان خىتايلارنىڭ كۆپلىگەن كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئىلەشتۇرىدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. كەلگۈندىلەرنىڭ شەرقى تۈركستانغا ئىلىپ كەلگەن ئىجتىمائى بالايى - ئاپەتلىرى ئىچىدە قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق، پاراخورلۇق، ئالدامچىلىق، زەھەرلىك چېكىملىك قاتارلىق جىنايى قىلمىشلىرىدىن باشقا، مۇسۇلمانلارغا دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان پەس ئەخلاق، قارا نىيەتچىلىك، سۈيقەستچىلىك، پاسكىنىچىلىقلىرى مۇھىم سالماقنى ئىگەللەيدۇ. بەش مىليون خىتاينى كۆچۈرۈش سىياسىتى ئىجرا قىلىنىۋاتقان بۇ گۈنكى كۈندە، ئىشسىز قالغان يەرلىك ئۇنۇمىرسىت ئوقۇغۇچىلىرى، يېزا ياشلىرى، شەھەر ئاھالىلىرى تېخىمۇ كېڭىيىۋاتقان ئاچ - يالىڭاچلىق خەۋپىدىن ئەنسىرىمەكتە. كىشىلەر ئاغزىدىكى بىر لوقما يېمەكنىمۇ « ئاللاھقا ئامانەت » دەپ تۇرۇپ يەيدىغان ۋەھىمىگە چۈشمەكتە. ھەتتا يەرلىشىۋالغان خىتايلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ «يەر ئاز، سۇئاز، ئادەم كۆپ » دەپ كۆچمەن كۆچۈرۈشكە قارشى

چىقماقتا.

شەرقى تۈركستانغا كۆچمەن كۆچۈرۈش مەسلىسى يالغۇز ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادى مەسىلە بولۇپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى خەلقارالىق سىياسى مەسىلىدۇر. چۈنكى خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەرقى تۈركستانغا كۆچمەن كۆچۈرۈشتىكى مۇددىئاسى ئىچكى خىتايدىكى ئاچ قالغان پۇخرالىرىنىڭ تۇرمۇشىنى خاتىرجەم قىلىش، شەرقى تۈركستانىنىڭ ئىقتىسادى بايلىقلىرىنى تالان - تاراج قىلىش قەدىمىنى تىزلىتىش، شەرقى تۈركستانىنى بىر مىليارتتىن ئارتۇق خىتايلارنى باقىدىغان خام ئەشيا بازىسىغا ئايلاندۇرۇش، يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ نوپوس ئۆستۈنلۈكىنى يوق قىلىپ خىتايلاشتۇرۇش ، كەلگۈسىدىكى دېموكراتىك سايلامدا ئۆستۈنلۈكنى ئىگەللەش، ئەڭ ئاخىرىدا شەرقى تۈركستانىدىكى يەرلىك ئۇيغۇر ئاھالىسىنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ تۈگۈتۈپ، بۇ « گۈھەر زېمىن » نى تامامەن ئىگەللىۋىلىشتىن ئىبارەت .

بۇگۈن شەرقى تۈركستانغا كۆچۈرۈلگەن كۆچمەنلەر سانىنىڭ ئاللىقاچان يەرلىك ئاھالىنىڭ نوپوس سانىدىن ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتكەنلىگى مۇلچەرلەنمەكتە. ئەمما ئەسكەرتىشكە تېگىشلىك مۇھىم بىر مەسىلە شۇكى: قىساسكار، كۆرەشچان ئۇيغۇرلاردىن ئۈركىگەن نۈرغۈن خىتايلار ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ چىقمىغان، ئىچكى خىتايدىكى يۇرتىدا بانكا ھىساۋى ئېچىپ بايلىقىنى يۆتكەپ تۇرغان، ھەرزامان ئەنسىزلىك ئىچىدە قېچىشقا ھازىرلىنىپ تۇرغان .

شەرقى تۈركستانىدىكى تۇغۇت چەكلەش سىياسىتى

خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقى تۈركستاندا « ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇغۇتىنى چەكلەش قانۇنى » نى ئېلان قىلىپ ئۇنى تۈپ سىياسەت قىلىپ بەلگىلىدى. « ئاز سانلىق مىللەت » ئاتالغان مۇسۇلمانلار مەجبۇرى ھالدا « شەھەرلەردە ئىككىدىن، يېزىلاردا ئۈچتىن ئارتۇق بالا تاپماسلىق » قا زورلاندى، خىلاپلىق قىلغانلار ئىنتايىن ئېغىر مەمۇرى جازا، ئىقتىسادى جەرىمانە ۋە مەنسۇى زەربىلەرگە دۇچ كەلدى. بولۇپمۇ

بولۇپمۇ ھىچقانداق بىخەتەرلىك تەدبىرلىرى بولمىغان، تىببىي تەييارلىقسىز ھالدا كەڭ يېزىلاردىكى مۇسۇلمان ئاياللار (ھەتا 60 ياشقا كەلگەنلەرمۇ) مەجبۇرى كوللېكتىپ تۇغۇت ئوپېراتسىيىسى قىلىندى. ھەتتا قوساقتىكى بوۋاقلار ئىلىپ تاشلاندى. تىرىك تۇغۇلغانلار ئۆلتۈرۈلدى. « قانۇنسىز » تۇغۇلغان بوۋاقلار نوپوس، تەمىنلەش، ئىسىم ۋە ئىنسانى ھەقلىرىدىن مەھرۇم قىلىندى. ئىسلامى شەرىئەتلەر بويىچە بۇ خىل گۇناھلاردىن باش تارتقانلار تۈرمىلەرگە تاشلاندى.

1991 - يىلى پەقەت قارىقاش ناھىيىسىدە مەجبۇرى تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسىگە زورلانغان ئاياللار 18765 نەپەر بولۇپ، شۇ ناھىيەدىكى تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلغان. بۇ ناھىيىگە تۇغۇت چەكلەش سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈنلا 432 نەپەر مەمۇرى كادىر ئېۋەتكەن. 1992 - يىلى توقسۇ ناھىيىسىگە 300 دىن ئارتۇق مەمۇرى كادىر ئېۋەتىلگەن. توقسۇ ناھىيىسىدە شۇ يىلى 6 - ئايدىن 10 - ئايغىچە قوسقىنى يېرىپ بالىسى ئېلىنغان ئاياللارنىڭ سانى 160 نەچچەگە يەتكەن. بۇ ئاياللار تۇغۇت چەكلىمىسى دائىرىسىگە كىرمىگەنلەر بولۇپ ، پىلانلىق تۇغۇت شىتاتى بېرىلمىگەن ، «مۇددەتتىن بۇرۇن ھامىلدار بولۇۋالغان » دېگەن بەدنامىلار بىلەن ئەيىپلەنگەن. بۇ ناھىيىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خادىملىرى قۇراللىق ساقچىلارنىڭ ھەمراھىدا يېزىلاردا ئۆيمۇ - ئۆي ئاختۇرۇپ ھامىلدار ئاياللارنى تۇتۇپ توپلاپ ماشىنا بىلەن ناھىيەلىك دوختۇرخانىغا ئىلىپ بېرىپ زورلۇق بىلەن ئوپېراتسىيە قىلغان. ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا شۇ ۋاقىتتا 41 بوۋاق ۋاقتى توشۇپ تىرىك تۇغۇلغان. ناھىيىلىك كوممۇنىستىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ باشلىقى لى زىچكۈنىڭ يولىورىقى بىلەن خەلچەم مىراۋۇدۇن ئىسىملىك غالچا ئىت خوتۇن بوۋاقلارنى ئۆزقۇلى بىلەن بېشىنى سۇغا پاتۇرۇپ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرىۋەتكەن ۋە جەسەتلەرنى يۇندا ئازگىلىغا تاشلىۋەتكەن. ھەر كۈنى ئۆلتۈرۈلگەن بوۋاقلارنىڭ گۆشىنى يەپ ئادەتلىنىپ قالغان بىر توپ لالما ئىتلار كېچىسى تالىشىپ ئۇلارنىڭ ئۈيقۇسىنى قاچۇرغانلىقتىن ، ئۇلار ئالاھىدە لايىھەلەپ مەخسۇس بوۋاق كۆيدۈرىدىغان ئوچاق ياساپ چىققان. بۇ ئوچاقنىڭ تۈرخۇنىدىن چىققان قاڭقىق سىسىق پۇراق پۈتۈن ناھىيە ئاسمىنىنى قاپلاپ كەتكەن. خىزمەت

كۆرسەتكەن جاللات خوتۇن خەلچەم مىراۋۇدۇن خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان.

توقسۇ ناھىيىسىدىكى شۇ قېتىملىق قاتىللىقتا يۇشۇرۇنۇپ قالغان ئۇيغۇر كەنتىدىكى دېھقان ئايال نىياسەمنىڭ تەقدىرى ئۇلاردىنمۇ ئىچىنىشلىق بولغان. نىياسەم قانۇنلۇق ھالدا ئۈچۈنچى پەرزەندىگە ھامىلدار بولۇپ ئاي - كۈنى يېقىنلاشقاندا، ۋىجدانسىز يالاقچى خەلچەم مىراۋۇدۇن 4 نەپەر خىتاي مەمۇر- ساقچىسىنى باشلاپ كىلىپ ئۇنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كەلگەن ۋە « ھامىلدار بولۇش شتاتى بېرىلمىگەن، ھامىلدار بولۇش ۋاقتى بىكىتىلمىگەن » دەپ ئەيىپلەپ، ئېرى بىلەن بىللە ناھىيە دوختۇرخانىسىغا ئېلىپ ماڭغان. ئۇلار ناھىيىگە يېتىپ كەلگەندە چۈش مەزگىلى بولۇپ دوختۇرلار يەمەككە كەتكەن بولغاچقا خەلچەم ۋە خىتاي مەمۇرلار نىياسەمنىڭ ئېرىنى چۈشلۈك تاماق ئېلىپ بېرىشكە زورلىغان. تاماق يىگەن پۇرسەتتىن پايدىلانغان نىياسەم قېچىپ كەتكەن. ئەمما جىددىلىكلەر ئىچىدە تۆيۈقسىز تولغىقى تۇتۇپ بازار سىرتىدىكى مازارلىققا ئاران يېتىشۇالغان. كېچىدە مازاردا يوشۇرۇنۇپ ياتقان نىياسەم تاڭ ئاتقاندا كۆزى يورۇپ ، بوۋاق تۇغۇلغان. بۇۋاقنىڭ كىندىگىنى ئۈزى چىشى بىلەن چىشلەپ ئۈزگەن ! بوۋىقىنى كۆينىگىگە يۆگەپ قويۇپ، ئاچلىق ۋە سوغوقتا قان كۆپ ئېقىپ كەتكەچكە ھوشىدىن كەتكەن. ئەتىگەندە قەبرە يوڭلاپ كەلگەن بىر رەھىمدىل كىشى ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپ يوشۇرۇپ قالغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئىسسىق كىيىم، يىمەك بېرىپ ئەتىسى ھارۋا بىلەن يولغا سېلىپ قويغان. ئۇ ئۆيىگە كېلەر - كەلمەيلا جاللات خەلچەم يېتىپ كېلىپ : « ھۇي بۇزۇق جالاپ، ھارامدىن بولغان كۆچۈگۈڭ ناھىيىمىزنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ھىساۋىنى بۇزىۋەتتى. لى سېكرېتارىنىڭ يۈزى تۆكۈلدىغان بولدى، كىمنىڭ ئۆيىدە تۇغدۇڭ؟ » دەپ ۋاقىراپ سوراق قىلغان . « پىلانسىز تۇغدى، بىز بىلەن قارشىلاشتى» دىگەن شكايەتلەر بىلەن 10.000 يۈەن جەرىمانە قويغان. (ئەسلى بەلگىلىمىدىن ئون ھەسسە ئاشۇرغان) نەتىجىدە ئۆيىدىكى بىر كالا، ئىككى ئېشەك، ئون ئىككى قوينى مەجبۇرى سېتىۋۇزۇپ يەتتە مىڭ يۈەن ئۇندۇرۇپ ئالغان. قالغان ئۈچ مىڭ يۈەن ئۇچۇن ئۆينى بۇزۇپ لىم ياغاچلىرىنى سېتىشقا زورلىغان. قولىدىكى 18 مو تېرىلغۇ

يەرنى تارتىۋالغان. بۇ ئاھانەت، كەمستىش ۋە زورلۇقلارغا چىدىمىغان ئېرى بىر كىچىدىلا يوقاپ كىتىپ ھازىرغىچە ئىز- دېرىكى بولمىغان. ئۇچ بالا بىلەن ئىگە چاقسىز ۋە ئۆي - ماكانسىز قالغان نىياسەم يىغلاپ - قاقشاپ سەرسان بولۇپ چىقىپ كىتىپ ناھىيە بازىرىدا مۇسۇلمانلارنىڭ خەيرى - خاھلىقى بىلەن بىر گەمىدە بالىلىرىنى بېقىشقا مەجبۇر بولغان. خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنىڭ ۋاپاسىز يولسىزلىقىغا ئۇچرىغان بىچارە ئانا نىياسەم كەلگۈسىدە يەنە ئائىلە پۈتۈنلۈگىگە ئېرىشىش ئۈمىدىدە ھەمدە چوڭ بولسا قىساسمىزنى ئالار دىگەن ئارزۇدا تەلەيسىز تۇغۇلغان كىملىكسىز بوۋىقىغا ئۈمىت دەپ ئىسىم قويغان.

توقسۇ ناھىيىسىدە بىرىل ئىچىدە 846 نەپەر ئۇيغۇر ئايالنىڭ قوسقىنى يېرىپ بالىسىنى مەجبۇرى ئىلۇەتكەن بولۇپ، بۇ ئاياللارنىڭ % 90 دىن كۆپرەگى كىسەل بولۇپ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن ئايرىلغان ياكى نېرۋىسى ئىلىشىپ قالغان. ئوپراتسىيەدىن كىيىن 17 نەپەر ئايال ئۇچ ئاي ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن. بۇلار پەقەت سانى ئاز بولغان قوسقىغا پىچاق ئۇرۇلغانلار بولۇپ، بۇندىن باشقا مەجبۇرى چۈشۈرىتىش، بالىياتقۇنى بوغدۇرۇش، بالىياتقۇغا ئۇزۇك سىلىش، تۇغماسلىق ئوكۇلى سىلىش، ئوكۇل بىلەن ھامىلەنى ئۆلتۈرۈپ چۈشۈرىتىشتەك چارىلەرگە دۇچ كەلگەن ئاياللارنىڭ ھىساۋى يوق.

پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندا توقسۇ ناھىيىسىگە ئوخشاش تۇغۇت چەكلەش سىياسىتىنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇقلىرىغا ئۇچراۋاتقان ۋ نەچچە ناھىيە، 15 تەك شەھەردە بىچارە نىياسەمگە ئوخشاش تۇغۇت يېشىدىكى مۇسۇلمان ئاياللاردىن 10 مىليونغايېقىنى بار.

خىتايلارنىڭ مۇسۇلمان رايونلاردا ئىلىپ بېرىۋاتقان پىلانلىق تۇغۇت قانۇنى ۋە تۇغۇت چەكلەش سىياسىتىنىڭ ھەقىقى ماھىيىتى مۇسۇلمانلارنىڭ نوپوسىنى چەكلەش، ئۇلارنىڭ كۆكىنى قۇرىتىۋىتىش ئىكەنلىگى، قوللىنىۋاتقان ۋەھشىلىكلەرنىڭ فاشىست گېرمانىيەسىنىڭ پولشادىكى داھاۋ نەسىل قۇرۇتۇش لاگېرىدىنمۇ غالجىر ئىكەنلىگى دۇنيا مۇسۇلمانلىرىغا مەلۇم.

شەرقى تۈركستاندىكى ئاتوم يادرو سىنىقى تەھدىدى

بۈگۈن 40 مىڭغا يېقىن ئاتوم بومبىسىنى ساقلاۋاتقان دۇنيانىڭ ئۈزى ھىلىلا پارتلايدىغان ئاتوم بومبىسىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ قورقۇنچلۇق تەھدىتتىن قۇتۇلۇش پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىغا ئايلاندى. ھازىر ئاتوم يادرو قۇرالىغا ئىگە بولغان دۆلەتلەرنىڭ قۇرال سانى تۆۋەندىكىچە:

دۆلەت	ستراتېگىيىلىك	ئادەتتىكى	يەر ئاستى	يەر ئۈستى
ئامېرىكا	9170	1225	815	215
روسىيە	7622	5100	496	219
فرانسىيە	450	—	160	50
خىتاي	400	—	22	24
ئەنگلىيە	260	—	24	21

خىتاي كوممۇنىستلىرى 30 نەچچە يىل ئىچىدە شەرقى تۈركستاندا 46 قېتىم يەر ئۈستى ۋە يەرئاستى ئاتوم يادروبومبىسى پارتلىتىپ سىناق قىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 1964 ـ يىلى 16 ـ ئۆكتەبىر كۈنى ھېچقانداق مۇداپىئە تەدبىرى ئىلىنماستىن تۇيۇقسىز ئېتىلغان 5 كىلوتونلۇق بىرىنچى قېتىملىق ئاتوم بومبىسى سىناق قىلىنغاندىن بۇيان تەركىۋىدە ئەڭ يوقىرىسى 300 كىلوتون (ت. ن. ت) غا تەڭ پارتلاتقۇچ ماددا بولغان 11 قېتىمى يەر ئاستىدا قالغىنى يەرئۈستىدە پارتلىتىلغان ئاتوم يادرو بومبىلىرىنىڭ شىددىتى 6 بال دەرىجىگە قەدەر چىقتى !

خىتايلار نەتىجىلىك دەپ ئېلان قىلغان بۇ 46 قېتىمدىن باشقا يەنە نەتىجىسىز بولغان ۋە ئېلان قىلىنمىغان ئاتوم يادرو سىناقلىرىنىڭ سانى نامەلۇم. ھازىرغا قەدەر ئېنىقلىغانلىرىمىز تۆۋەندىكىچە :

1964 ـ يىلى 16 ـ ئۆكتەبىر 5 كىلوتون

1965 ـ يىلى ماي	20 كىلوتون
1966 ـ يىلى ماي	20 كىلوتون
1966 ـ يىلى ئۆكتەبىر	20 كىلوتون
1966 ـ يىلى دېكابىر	300 كىلوتون (ئاتموسفېرا بۇلغاندى)
1967 ـ يىلى ئىيون	2 ـ 3 مېگاتون (تېرمو نۇكلەر)
1967 ـ يىلى دېكابىر	20 كىلوتون
1968 ـ يىلى 28 ـ دېكابىر	2 ـ 3 مېگاتون (تېرمونۇكلەر)
1969 ـ يىلى سىنتەبىر	2 ـ 3 مېگاتون (تېرمو نۇكلەر)
1970 ـ يىلى ئۆكتەبىر	بەك كۆچلۈك (تېرمو نۇكلەر)
1972 ـ يىلى يانۋار	20 كىلوتون
1972 ـ يىلى مارت	200 كىلوتون
1973 ـ يىلى ئىيون	3 مېگاتون (تېرمو نۇكلەر)
1974 ـ يىلى ئىيون	3 مېگاتون (تېرمونۇكلەر)
1975 ـ يىلى نويابىر	3 مېگاتون (تېرمونۇكلەر)
1976 ـ يىلى يانۋار	يەر ئاستى
1976 ـ يىلى سىنتەبىر	20 كىلوتون
1976 ـ يىلى ئۆكتەبىر	4 مېگاتون (يەر ئاستى ـ تېرمو نۇكلەر)
1977 ـ يىلى سىنتەبىر	يەر ئاستى (تېرمو نۇكلەر)
1978 ـ يىلى مارت	
1978 ـ يىلى ئۆكتەبىر	
1978 ـ يىلى دېكابىر	
1981 ـ يىلى ماي	
1984 ـ يىلى	150 كىلوتون
1986 ـ يىلى ماي	ئاتموسفېرا بەك بۇلغاندى
1992 ـ يىلى 23 ـ ماي	150 كىلوتون
1992 ـ يىلى ئۆكتەبىر	70 ـ 90 كىلوتون

1993 ـ يىلى ماي 60 كىلوتون

1993 ـ يىلى ئۆكتەبىر 30 ـ 40 كىلوتون

1994 ـ يىلى ماي 40 كىلوتون

1994 ـ يىلى ئۆكتەبىر 70 كىلوتون

1995 ـ يىلى ماي 70 كىلوتون

1995 ـ يىلى 17 ـ ئاۋغۇست 80 كىلوتون

1996 ـ يىلى 8 ـ ئىيون

1996 ـ يىلى 22 ـ ئىيول

(يەنە 10 نەچچە قېتىملىق پارتلىتىش يەر ئاستىدا ئىلىپ بېرىلدى)

ئاتوم پارتلىتىلغان رايونلارنىڭ ئەتراپىدا بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر، يەكەن ، ئاقسۇ ، تۇرپان، توقسۇن قاتارلىق جايلاردا ئاتوم پارتلاپ 15 ـ 20 كۈن ئىچىدە بىنورمال يامغۇر ياغدى، ئاق توزان چۈشتى. كىشىلەرنىڭ ئىشتىهاسى تۇتۇلۇپ، دىمىي سقىلغان، كۆزلىرى ئىچىشقان.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ بايىنغولىن رايونىدىكى ئۇششاقتال، كۈمۈشلەرنىڭ غەربىي شىمالىدا، بالغۇنتاينىڭ شەرقىدە ھازىرغىچە ھېچقانداق خەرىتىلەرگە چۈشۈرۈلمىگەن مالەن ئىسىملىك بىر شەھەر بار. ئاھالىسى ھەربىلەر ۋە ئائىلىلىكلىرى بولۇپ 1 مىليونغا يېقىن. پەۋقۇلئاددە ئامانلىق تەدبىرلىرى بىلەن چەكلەنگەن بۇ شەھەرنىڭ سانائەت، ئىلىكتىرلىشىش، ئىنشائات، بازار تەمىناتى ئالاھىدە بولۇپ، بۇ شەھەردە خىتاينىڭ ئاتوم يادرو بومبىسى مۇتەخەسسىلىرى، ھەربىي ئەمەلدارلار، ھەربىي ئاتوم خىزمەتچىلىرى ۋە مۇداپىئە قىسمىلىرى ئائىلىسى بىلەن بىللە ، سىرتتىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن ھالدا ياشايدۇ. 1960 ـ يىللاردا قۇرۇلۇشقا باشلىغان بۇ شەھەر 1964 ـ يىلىدىن باشلاپ پارتلىتىلغان 46 قېتىملىق ئاتوم بومبىسىنىڭ جاللاتلىرىنىڭ قارا ئۇگىسىدۇر. خىتايلارنىڭ ئاتوم تەتقىقات مەركىزى، ئاتوم قويۇپ بېرىش پونكىتى ۋە ئاتوم سىناق قوماندانلىق شتابى جايلاشقان بۇ شەھەردە ھەربىي ئۇچاق مەيدانى، ھەربىي تاشيولى ۋە لوپنۇر سىناق مەيدانىغا بارىدىغان يەر ئاستى زامانىۋى ئاسفالت تاش يولى بار.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەكلىماكان چۆللىگىنىڭ شەرقى شىمال تەرىپىدە، تۇرپان، توقسۇن، پىچان ناھىيىلىرىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدە، قومۇلنىڭ غەربى جەنۇپ تەرىپىدە، كورلا، قاراشەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدە، لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالى تەرىپىدە لوپنۇر چۆل رايونى بولۇپ، 33 ـ ، 34 ـ ۋە 733 ـ پولىكلار تەرىپىدىن قورشالغان ئاتوم سىناق مەيدانى بۇ يەرگە جايلاشقان. خىتايلارنىڭ نۇرغۇن قېتىملىق ئۈزۈن مۇساپىلىق ئاتوم بومبىسى بۇ يەرگە چۈشكەن. نۇرغۇن قېتىملىق يەر ئاستى ئاتوم بومبىلىرى بۇ زېمىنلارنى ئوكتەي ـ توكتەي قىلىۋەتكەن. نۇرغۇن قېتىملىق يەر ئۈستى ئاتوم بومبىلىرى بۇ يەرنىڭ ئاسمىنىنى قاپلاپ ئەتراپقا تارقالغان.

شەرقى تۇركىستاندىكى بۇ ئىككى پارچە رايون ھازىرغىچە زېمىن ئىگىلىرى بولغان يەرلىك خەلقلەر دەسسەپمۇ باقمىغان چەكلەنگەن رايون بولۇپ، ھەتتا شەرقى تۇركىستاننىڭ قورچاق رەئىسلىرىمۇ بۇ يەرلەرگە ئىختىيارى كىرەلمەيدۇ. يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ سۈرۈشتۈرۈش ھەققىمۇ يوق.

ئاتوم رايونىدىن 300 كىلومېتر يىراقلىقتىن ئېلىنغان بىر دەرەخ ياپرىقىنى ئانالىز قىلغان چەتئەللىكلەر ئاتوم زەررىچىلىرىنىڭ زەھەرلىشى بار دەپ ھۆكۈم قىلغان، شەرقى تۇركىستان قۇرۇق ئۈزۈملىرىنى شياڭ گاڭ بازارلىرىدا ئاتوم زەھىرى بار دەپ دېگىزغا تۆكۈۋاتقان، ئۆز ھاۋا تەۋەسىدىن ئاتوم زەررىچىلىرىنى يىغىۋالغان ياپونىيە لوپنۇر ئاتوم سىنىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدە نارازىلىق بىلدۈرىۋاتقان بۇگۈنكى كۈنلەردە شەرقى تۇركىستاندىكى خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇئاۋىن سېكرېتارى جانابىل 1985 ـ يىلى شەرقى تۇركىستاندىكى ئاتوم سىناقلىرىغا قارشى نامايىشقا چىققان ئوقۇغۇچىلارغا : « بىز ئاتوم بومبىسىنى غەرپتىن شەرققە شامال چىققاندا ئاتىمىز. شىنجاڭغا ھېچقانداق تەسىرى بولمايدۇ » دەپ ئاخماقانە جاۋاپ بېرىپ كۈلكىگە قالغان ئىدى. نۇر ھەققىدىكى ئېتىدائى بىلىمگىمۇ ئىگە بولمىغان بۇ ئەمەلدارنىڭ جاۋابىدىن بىز خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاتوم بومبىسى پارتلىتىشتا يەرلىك خەلقنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ئويلۇشۇپمۇ قويمىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. ئۇلار ھەتتا بۇ ھەقتە يوقىرى دەرىجىلىك يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا ئاددى ساۋاق بېرىپ قويۇشنىمۇ ئويلاپ قويمىغان.

بۇگۈنكى كۈندە شەرقى تۈركىستاننىڭ پۈتۈن تىرىتورىيەسىدە مۇھىت مۇلچەرلىگۈسىز دەرىجىدە بىنورماللاشتى. قىشتا يامغۇر، يازدا قار ياغدى. كەلكۈن پەسلىدە قۇرغاقچىلىق، قىش پەسلىدە كەلكۈن كىلىشكە باشلىدى. ئاسماندىن ئاق توزان ياغدىغان بولدى. دەل - دەرەخلەر مەزگىلسىز ياپراق تاشلىدى. ئۇرۇق - دان تۈتمىدى، مۇنبلەر ئەتىيازدا چېچەكلىمىدى. بۇغداي، قوناق، شال، پۇرچاق، مۇھەككىتاتلارنىڭ يەرلىك ئالاھىدە سورتلىرى يوقالدى. شىپالىق بۇلاق سۇلىرى جانلىقلارنى زەھەرلەشكە باشلىدى.

قىسقىغىنا 40 يىل ئىچىدە، يەرلىك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئىرسىيەتلىك ئۆسۈپ يېتىلىشىدە قورقۇنچلۇق پەرقلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ زىھنى، ئۆسۈشى، ئېغىرلىقى كېمىيىپ كەتتى، تېرىگە داغ چۈشۈش، رەڭگى ساغىرىپ كېتىش، چاچ چۈشۈش، دېمى سىقىلىش قاتارلىق كۆرۈلمىگەن ياكى ئاز كۆرۈلۈدىغان كېسەللەر ئومۇملىشىشقا باشلىدى. ئاسىيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رايونى بولغان خوتەن رايونىدا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش نىسپىتى 20 ياش تۆۋەنلەپ كەتتى. كېيىنكى 25 يىل ئىچىدە شەرقى تۈركىستاندا ئەسلا كۆرۈلۈپ باقمىغان، ھەتتا دۇنيادا تېخى بايقالمىغان غەيرى كېسەللەر تارقىلىپ نۇرغۇن ئاھالىلار قىرىلىپ كەتتى. يېقىنقى 10 يىل ئىچىدە خىتايلار تەرىپىدىن «1- نومۇرلۇق كېسەل»، «2 - نومۇرلۇق كېسەل»، «3 - نومۇرلۇق كېسەل» دەپ ئىسىم قويۇلغان قورقۇنچلۇق جىگەر كېسەللىرى شەرقى تۈركىستاننىڭ جەنوبىدىكى ئاتوم سىناق رايونىنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قانچە ناھىيەدە ۋە تۈرپاندا ئۇدا بىر قانچە قېتىم تەكرار تارقالدى. خىتايلار يوشۇرۇنچە مىكلارچە دوختۇر ئېۋەتىپ، قورشاپ يوقۇتۇش، يىلتىزىدىن كۆيدۈرۈپ تۈگىتىشتەك چارىلەرنى قوللىنىپ بۇ كېسەلنى دۇنيادىن، خەلقتىن يوشۇرۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، كېسەل مىكروپلىرىنى تۈتۈپ قالالمىدى. بۇ كېسەللىك ھەققىدە دوختۇرلارنىڭ «ھاۋادىن، سۇدىن، ئوزۇقلۇقتىن زەھەرلەنگەن» دېگەن ئېنىق دىئاگنوزى تۇرسىمۇ خىتاي ھۆكۈمىتى قىلچە تەپ تارتماستىن نەچچە يۈز كىلومېتر يىراقلىقتىكى چۆللىمۇ ئۆتەلمەيدىغان ھىندىستان، پاكىستان، روسىيەدىن تارقالغان كېسەللەر دەپ ئېغىز تارقىتىپ ئاتوم يادرو سىنىقىنىڭ

زەھەرلىشنى يوشۇرۇپ كەلمەكتە.

جەنوپتىكى تەجرىبىلىك ھاۋارايىشوناس دېھقانلار ھاۋادىكى ئاق توزان، زىرائەتلەردىكى تۈيۇقسىز ياپراق ، چېچەك تاشلاش، ئادەملەردىكى نورمالسىز ئۆزگىرىشلەرنى بايقاپ لوپنۇر رايونىدا پارتلىتىلغان ئاتوم يادرو سىنىقىنى خىتاي ھۆكۈمىتىدىنمۇ بۇرۇن ئېلان قىلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇگۈن شەرقى تۈركىستاندا ياشاۋاتقان خىتايلار جەنوپ رايونلىرىدىن چىقىدىغان ئاشلىق، گۆش، مېۋە كىلكىلرىنى يېيىشتىن دەققەت قىلىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

پۈتۈن شەرقى تۈركىستانغا ۋە ئەتراپتىكى خوشنا دۆلەتلەرگە ئېغىر ھەربىي تەھدىت ۋە ئىكولوگىيىلىك بۈزغۇنچىلىق ئېلىپ كىلىۋاتقان بۇ خىل ئاتوم سىناقلىرى يوشۇرۇنچە ئىزچىل داۋاملاشماقتا . شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ ئاتوم سىناقلىرىغا قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان قانۇنى ، دېموكراتىك ۋە بۈزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى كۆرەشلىرى دۇنيا جامائىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان ۋە قوللىشىغا ئېرىشىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلدى. ئەگەر ئەمدى يەنە سۈكۈت قىلىنسا يەر شارى خاراكتېرلىق بۇ ئاپەت تەھدىدى دۇنيا خەلقىگە تۆلەتكۈسز بالايى - قازالارنى ئېلىپ كېلىدۇ.

1984 - يىلى شەرقى تۈركىستاندا پارتلىتىلغان ئاتوم بومبىسىنىڭ 150 كىلوتون بولۇپ، شىددىتىنىڭ 8 . 6 بال دەرىجىدە يەر تەۋرەشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقى، بۇ بومبىنىڭ ياپونىيەنىڭ خىروشىما ئاتىلىدىكى بومبىدىن 6 - 8 ھەسسە كۈچلۈك ئىكەنلىگى شۇنتسارىيە ئاتوم مۇتەخەسسىسلىرى تەرىپىدىن دۇنياغا ئېلان قىلىنغان. شۇ قېتىمقى سىناقتىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە 1000 غا يېقىن ياش - ئۆسمۈرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا قارغۇ ياكى پالەچ بولۇپ قالغانلىقى مەلۇم بولغان. 50 يىل ئۆتكىنىگە قارىماي ھەر يىلى خاتىرە يىغىنى ئۆتكۈزۈپ خىروشىمادىكى ۋەھشىلىكلەرنى ئەيىپلەۋاتقان دۇنيا جامائىتىنىڭ كۆز ئالدىدا ھەرىلى يۈز بېرىۋاتقان شەرقى تۈركىستانىدىكى پاجىئەلەرنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەسلىگى ئەجەپلىنەرلىك ؟ !

خۇلاسه

ئومۇمەن خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقى تۈركىستان زېمىنلىرىنى ئىگەللەپ ئالغاندىن كېيىن، دۇنيادىكى ھەرقانداق مۇستەملىكىچىدىنمۇ ۋەھشى يوللار بىلەن يالغان قانۇن ۋە دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈپ، ھەتتا شەرقى تۈركىستان خەلقىگە زېمىن داۋاسى تەشۋىقاتى ئىلىپ بېرىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن كۆچمەنلىرىنى يۆتكەپ، ئىقتىسادى بۇلاڭچىلىق بىلەن شوغۇللۇنۇپ، ھەربى مانېۋىر ۋە ئاتوم سىناقلىرىنى ئىلىپ بېرىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ تۇغۇتىنى چەكلەپ، نوپوسىنى ئازايتىپ، بۇ زېمىنلارغا ئىگە بولۇۋلىش غەرىزىدە ھەرىكەت قىلماقتا.

خىتايلار چوڭ شەھەرلەردىكى مەمۇرى ئورگانلار، سانائەت بازىلىرى، زاۋۇت، كان، فابرىكىلار، سودا - تىجارەت ئورۇنلىرى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق مەيدانلىرى قاتارلىق بارلىق بايلىق مەنبەئىلىرىنى پۈتۈنلەي ئىگەللىۋىلىپلا قالماستىن، خەلقنىڭ قولىدىكى ئاشلىق، پاختا، ياغ، يۇڭ، سۈت، مۈڭە، ئوسۇملۇق دورىلىرىنىمۇ يىغۋىلىش، يۆتكەش، توشۇش ھوقوقلىرىنىمۇ كونترول قىلدى. نەتىجىدە شەرقى تۈركىستان خەلقنىڭ ئىقتىسادى كىرىمى ئەڭ تۆۋەن، ئىشسىزلىق نىسپىتى ئەڭ يوقىرى، ئالى مەكتەپكە كىرىش نىسپىتى ئەڭ تۆۋەن، تۇرمىگە كىرىش نىسپىتى ئەڭ يوقىرى بولۇپ قالدى. ساقلىق ساقلاش خىزمەتلىرى مەخسۇس خىتايلار ئۈچۈن بولۇپ % 90 خىتاي دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالانسا، % 98 يەرلىك خەلق ئۆز خىراجىتى بىلەن داۋالىنىدىغان، خەتتا داۋالىنالماي ئۆلۈپ كېتىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. خىتايلارنىڭ سۈمۈرگۈچىلىك سىياسىتى ئاشكارىلانغانسىرى، خەلقنىڭ ۋە قىساسكار ھەرىكىتى شۇنچە كۈچەيدى.

شەرقى تۈركىستان خەلقى جۈملىدىن ئۇيغۇرلار كۆرەش قىلىپ ۋەتەننىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا ئالمىغۇنچە، خىتايلارنىڭ زۇلمىدىن - كوممۇنىزىمنىڭ پاجىئەسىدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى.

8 - باپ شەرقى تۈركستاندىكى قۇراللىق تەشكىلاتلار

شەرقى تۈركستاننىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا نەزەر سالساق، خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئەسكىرى كۈچلىرىنى تەشكىللەش، قۇراللاندۇرۇش ۋە ئۇرۇش ماھارىتى ئىگىلەش ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. جاھانگىر غوجىنىڭ 300 مىڭ كىشىلىك قۇدرەتلىك قوشۇنى، بەدەۋلەت ياقۇپ بەگنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى، ئىبراھىم شاھ بىلەن مەمتىلى قوماندانلىقىدىكى كۈچار خەلق قوشۇنى، ئاكا- ئۈكا تورپاقلار، غوجامنىيازلارنىڭ قوشۇنى، تۆمۈر خەلىپىنىڭ غازاتچىلىرى، غوجىنىيازنىڭ جەڭگىۋار ئەسكەرلىرى، مەمتىمىن بۇغرانىڭ خوتەن قوشۇنى، ساۋۇت دامۇللا، ماھمۇت مۇھىدىلارنىڭ دۆلەت ئارمىيىسى، مارشال ئېلىخان تۆرە قوماندانلىقىدىكى شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم دۆلەت ئارمىيىسى ، ئوسمان باتۇرنىڭ ئاتلىق پەھلىۋانلىرى قاتارلىق قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى خەلقىمىز تەرىپىدىن تەشكىللىنىپ ھەر قايسى تارىخى دەۋرلەردە دۈشمەنلەرگە قارشى قانلىق ئۇرۇش قىلغان ۋە ئانا ۋەتىنى شەرقى تۈركستاننى جان تىكىپ قوغداپ كەلگەن ئىدى.

1949 - يىلى 10 - ئايدا ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭنىڭ نازارىتىدە، شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ گېنىرال لېتنانت سەيپىدىن، گېنىرال پولكوۋنىك مەمتىمىن ئىمىنوپ قوماندانلىقىدىكى 40 كىشىلىك ئارمىيىسى، گومىنداڭنىڭ گېنىرال تاۋسيۇ قوماندانلىقىدىكى تار - مار ۋە تەسلىم بولغان 100 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىسى ۋە كوممۇنىست خىتاي تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ گېنىرال ۋاڭ جىن قوماندانلىقىدىكى 9 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىسى ئۈرۈمچىدە ئۇچراشتى.

گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز گەرتىپ تەشكىللەش شەكلى بىلەن ئۆز ئارمىيىسىگە قوشۇۋالغان خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسى ، ئۆز نۆۋىتىدە شەرقى تۈركستان دۆلەت ئارمىيىسىنىمۇ تەركىۋىگە قوشۇۋلىپ ، دەسلەپ ئۇلارنىڭ بەش نەپەر

يىتەكچى ـ قوماندانلىرىنى « ئايروپىلان ۋەقەسى » دە ئۇلتۇرگەندىن كېيىن، يەرلىك ھەربىي قوماندانلارنى ئورنىدىن يۆتكەش، ئالماشتۇرۇش، ئەسلىنى ئۇستۇرۇش، ئۇگۇنىشكە تەشكىللەش، جىنايەتلىرىنى تەكشۈرۈش، جازالاش، سۈرگۈن قىلىش، تارقىتىۋېتىش، تۈرمىگە ئېلىش ۋە ئىتنىڭ ئۇلتۇرۇشتەك ۋاستىلارنى قوللىنىپ تامامەن يوق قىلدى. ئارقىدىنلا شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى قانلىق باستۇرۇشقا ھەر زامان تەييار تۇرىدىغان قۇراللىق جاللاتلار قوشۇنىنى تەشكىللىدى.

بۇگۈن شەرقىي تۈركىستاندا مەركەزدىكى خىتاي ھۆكۈمىتى ، ھەربىي ئىشلار كومىتېتى، دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتى ، جامائەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىگى، بىخەتەرلىك مىنىستىرلىگى قاتارلىقلارغا بىۋاسىتە قارايدىغان تۆۋەندىكىدەك ھەربىي تەشكىلاتلار بار:

1 ـ « شىنجاڭ ھەربىي رايونى » قوماندانلىق شتابى

« شىنجاڭ ھەربىي رايونى » ـ خىتاي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ قوماندانلىقىدىكى ۋە قورچاق ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت بىلەن تەڭ دەرىجىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ئەسكىرى ئەڭ كۆپ قۇراللىق ھەربىي تەشكىلات. ئۇنىڭ قوماندانلىق ئورگىنى ئۈرۈمچىدە بولۇپ، تەشكىلى ئاپاراتى لەنجۇ ھەربىي رايونىغا بويسۇنۇدۇ.

باش قوماندانى : فۇبىڭياۋ (خىتاي، گېنېرال لېتنانت ، لەنجۇ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى)

ج ك پ ك باش سېكرېتارى : سۇڭ خەنلياڭ (خىتاي، پارتكوم باش سېكرېتارى)

سىياسى كومىسسارى : پەن جاۋ مىن (خىتاي، گېنېرال لېتنانت، لەنجۇ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىياسى كومىسسارى)

مۇئاۋىن قوماندانلار : فاڭ دېڭخۇا (خىتاي، گېنېرال مايور)

دىۋەن شىكاڭ (خىتاي، گېنېرال مايور)

قۇربان ئەرشىدىن (ئۇيغۇر ، گېنېرال مايور)

مۇئاۋىن سىياسى كومىسسارلار: جۇيۇ كۆشۈن (خىتاي، گېنىرال مايور)
روزى ھوشۇر(ئۇيغۇر، گېنىرال مايور)
لى شكېپك (خىتاي ، گېنىرال مايور)

« شىنجاڭ ھەربى رايون » نىڭ ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە شۆبە ھەربى رايونلىرى، ناھىيىلەردە قۇراللىق قىسىملىرى بار. 1986 - يىلى 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى ، دۆلەت ئىشلىرى كومىتېتى ۋە ھەربى ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن شەرقى تۈركىستاندىكى 62 ناھىيە دەرىجىلىك قۇراللىق قىسىملار يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ئىدى. 1995 - يىلى يەنە ھەربى رايونغا قايتۇرۇپ ئېلىندى.

1995 - يىلى ، ئەسلىدىكى « شىنجاڭ كوممۇنىستىك پارتىيىسى كومىتېتى قۇراللىق خىزمەت كومىتېتى » بىلەن بىرلىكتە ئىشلەيدىغان « شىنجاڭ دۆلەت مۇداپىئە سەپەرۋەرلىك كومىتېتى » قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ۋىلايەت، شەھەرلەردە شۆبىلىرى بار.

« شىنجاڭ ھەربى رايونى » نىڭ ئەسكەر ۋە ئوفتسېرلىرىنىڭ سانى مەخپى ، ئەمما مەتبۇئاتلاردا تۆۋەندىكىدەك مۇناسىۋەتلىك ماتېرىئاللار ئېلان قىلىنغان:

1. 1995 - يىلى شەرقى تۈركىستان بويىچە 37 مىڭ 638 كىشى يېڭى ئەسكەرلىككە تىزىملاتقان ۋە 13 مىڭ 513 كىشى سىياسىي تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلگەن.
2. شۇيىلى پولك، دىۋىزىيە دەرىجىلىك 500 ئوفتسېر تەربىيەلەنگەن.
3. شۇ يىلى ئالى مەكتەپلەردە ئوقۇشقا 2000 جەڭچى ئېۋەتىلگەن.
4. شۇ يىلى 64 مىڭ 892 نەپەر جەڭچى كوچىلاردا قىيابەت تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلگەن. 29 مىڭ 62 ھەربى ئاپتوموبىل يوللاردا تەكشۈرۈلگەن.
5. 1986 - يىلى چوڭ مانېۋىرغا 20 دىۋىزىيە ئەسكەر قاتناشقان.
6. 1995 - يىلى 696 نەپەر ئوفتسېر، 8400 نەپەر ئەسكەر كەسىپ ئالماشتۇرغان.
7. خەلق ئەسكەرلىرى ئومۇمى خەلق سانىنىڭ % 6.5 نى تەشكىل قىلىدۇ (دىمەك شەرقى تۈركىستاندىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 975 مىڭ نەپەر).
8. ئاز سانلىق مىللەتلەردىن 5 نەپەر گېنىرال، 12 نەپەر ستارشى پولكوۋنىك بار.

9. 1995 - يىلى 16 مىڭ 81 نەپەر جەڭچى مۇنەۋۋەر تەقدىرنامىسى ئالغان.
10. شەرقى تۈركستاندىكى ھەرخىل پائالىيەتلىرى سەۋەبىدىن مەتبۇئاتلاردا ئىسمى ئېلان قىلىنغان دىنىزبىيەلەرنىڭ نومۇرلىرى :36007 ، 36012 ، 36014 ، 36018 ، 36020 ، 36021 ، 36027 ، 36032 ، 36040 (بىرونزىلىك) ، 36042 (ئاتوم) ، 36044 (تىلىگراف) ، 36046 ، 36052 ، 36054، 36101 (ئاقسۇدا) ، 36103 ، 36105 ، 36106 ، 36107 ، 36108 (قومۇلدا) ، 36109 (زەمبىرەك)، 36110 (ئالاقە) ، 36113 ، 36123 ، 36127 (ئۇيغۇر دىنىزبىيەسى)، 36129 (قەشقەردە)، 36131 (كۇنەستە)، 36135 (كۇنەستە)، 36139 ، 36141 (بۆرىتالادا)، 36145 ، 36146 (تانكا) ، 36148، 36149 ، 36171 ، 36173 ، 36178 (بىرونزىلىك)، 36179 ، 36210 (ئۇرۇمچى)، 36211 ، 36220 ، 36221 ، 36222 ، 36226 ، 36229 ، 36234 ، 36243 ، 36312، 36313 ، 36316 ، 36317 ، 36318 ، 36330 (قۇرۇلۇش)، 36335 ، 36336 ، 36337 ، 36429 ، 36430 ، 36432 ، 36911 ، 36912 ، 36916 ، 36917 ، 36918 ، 36920 ، 36921 ، 36922 ، 36939 ، 36984 ، 36996

پۈتۈن ھەربى رايون بويىچە 34 پىروفىسسور، 199 دوتسېنت ئۇنۋانى ئالغانلار بار، بىلگىسىيار سېستىمىسى ئومۇمىيۈزلۈك ۋىندوۋس تىكى فويپرو تىلىدا ئىشلەيدۇ. 1984 - يىلى شىخەنزىدە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى مۇستەقىل (زاپاس) ئارمىيە دىنىزبىيەسى قۇرولغان. قەشقەر رايونىدا جىددى ئەھۋالغا تاقابىل تۇرىدىغان ھەربى قۇرال - ئوق بازىسى قۇرۇلۇپ، يەرلىك ئورۇنلارنىڭ قولىدىكى 1500 ئاپتوموبىل ئوق - دورا، 26 تونىا ئوق، 1800 دىن ئارتۇق « 56 » تىپلىق يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىق يىغىۋىلىنىپ ئىسكىلاتتا پىچەتلەنگەن.

« شىنجاڭ ھەربى رايونى » باشقۇرۇشىدا 15 مىڭ 700 گېكتار تېرىلغۇ يەر، 48 مىڭ چوشقا، 7 مىڭ ئات، 113 مىڭ 700 تۈياق كالا- قوي، 282 مىڭ توخوبار. ئۇلار 1995 - يىلى يېزا ئىگىلىگىدىن 5 مىليون 748 مىڭ ئامېرىكا دوللار پايدا ئالغان. ھەربى رايونىنىڭ مەخسۇس باشقۇرۇشىدا ئۇرۇمچى زاۋۇت باشقۇرۇش ئىدارىسى، موڭغۇلكۇرە ھەربى ئات فېرمىسى، تىكەس ھەربى ئات فېرمىسى ، شىياۋزىگەي

تۇزچىلىق مەيدانى، قىزىل تاغ تۇمشۇقى ھەربى كانى، پەقەت ئۇرۇمچىدىلا 38 ئالى مېھمانخانىسى بار بولۇپ، 1995 - يىلى تۇز كانى 1 مىليون ئامېرىكا دوللارپايدا ئالغان، ھەربى ئات سېتىشتىن 31 مىليون 734 مىڭ ئامېرىكا دوللار قىممەت يارانقان. قىزىل تاغ ھەربى كانى 1مىليون ئامېرىكا دوللار پايدا ئالغان. مەتبۇئاتلاردا مەلۇم بولغان بىر قىسىم ھەربى زاۋۇتلار:

5217 (پارقازان) ، 5223 (قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى) ، 7220 (مەتبەچىلىك) ، 7438 (ستانوك) ، 7555 (كىيىم لايىھە) ، 9921 (ماشىنىسازلىق) ، 9924 (ماشىنسازلىق)، 979 (ماشىنسازلىق) ، 992 (ۋېلسپىت) ، 886 (ماشىنسازلىق)

« شىنجاڭ ھەربى رايونى » ئۇرۇمچىدە ۋە خىتاينىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە 15 ئورۇندا شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ بايلىقى بىلەن بەش يولتۇزلۇق ئالى دەرىجىلىك ھەربى ساناتورىيەلەرنى ياساپ، 1110 نەپەر دەم ئىلىشقا چىققان پولكتىن يوقىرى دەرىجىلىك ئالى قوماندانلىرىنى ئائىللىرى بىلەن بىللە باقماقتا.

ئۇرۇمچىدە 6 ساناتورىيەدە 590 ئائىلە

شىھەندە 3 ساناتورىيەدە 210 ئائىلە

شىجاجۇاڭدا 1 ساناتورىيەدە 98 ئائىلە

تەييۇەندە 1 ساناتورىيەدە 48 ئائىلە

لوياڭدا 1 ساناتورىيەدە 46 ئائىلە

جىنەندە 1 ساناتورىيەدە 48 ئائىلە

يەنتەيدە 1 ساناتورىيەدە 38 ئائىلە

ياڭجۇدا 1 ساناتورىيەدە 32 ئائىلە

يوقىرىدىكىلەرنىڭ زور كۆپچىلىگى گېنېراللار بولۇپ ، شەرقى تۈركىستانغا كىلىپمۇ باقمىغان ، ئەمما شەرقى تۈركىستان ھەربى رايونىدىن شتات ئىگەللەپ ئەڭ يۇكسەك تەمىناتلاردىن بەھرىمەن بولماقتا. ئەپسۇسكى، شەرقى تۈركىستان خەلقىنىڭ مىللى ئازاتلىق كۆرەشلىرىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن ئوفىتسېرلىرى، جەڭچىلىرى تۈرمىلەردە ياتماقتا ياكى كوچىلاردا تىلەمچىلىك قىلماقتا !

2 . « شنجاڭ هاۋا ئارمىيسى » قوماندانلىق شتابى

خىتاي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ هاۋا ئارمىيسى قوماندانلىقىغا تەۋە بولغان «شنجاڭ هاۋا ئارمىيسى » قوماندانلىق شتابى ئۈرۈمچى ئۇلانبايدا بولۇپ، بارلىق ھەربىي ئۇچاق، ئۇچاق مەيدانى، زاۋۇتلار، شۇنىڭدەك ئۇچاق قاتناش لېنىيىسىنىڭ ئاساسلىق كونترول قوماندانلىقى شۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا. رازۋېتكا ئۇچاقلىرى، بومبارداىمانچى ئۇچاقلىرى ۋە باشقا ئۇرۇش ئۇچاقلىرىنىڭ سانى ، ئۇچاق مەيدانى ۋە

قىسىم قوماندانى : ساۋيۇچىن (خىتاي، گېنىرال مايور)

سىياسى كومىسسارى : دېڭ چاڭيۇ (خىتاي، گېنىرال مايور)

مۇئاۋىن قوماندان : گوشىنخۇا (خىتاي ، گېنىرال مايور)

جېڭ شىكاڭ (خىتاي، گېنىرال بىرىگادىر)

مۇئاۋىن كومىسسار : رېن چىڭشىن (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

هاۋا ئارمىيسىنىڭ قىسىملىرى ۋە ئۇچاق مەيدانلىرى مۇتلەق مەخپى بولۇپ، 1995 - يىلى 8 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن « غەرپ - 95 » ناملىق مانېۋىردا هاۋا ئارمىيسىنىڭ 612 ئۇچىقى ئۇچقانلىقى ، پولك دەرىجىلىك ئالتە ئورۇننىڭ مۇكاپاتلانغانلىقى، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشتىن 1995 - يىلى 2 مىليون 345 مىڭ ئامېرىكا دوللار كىرىم قىلغانلىقى قاتارلىقلار مەتبۇئاتتىكى خەۋەرلەردە خاتىرىلەنگەن. هاۋا ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ مەلۇم بولغانلىرى :

86108 (قومۇلدا) ، 86673 (ئۈرۈمچىدە) ، 86141 (ئۈرۈمچىدە) ،

86903 (ئۈرومچىدە) ، 39991 (كورلىدا) ، 7555 - زاۋۇت

3 . « شىنجاڭ ژاندارما قىسملىرى »

« شىنجاڭ باش ئەترىدى »

« شىنجاڭ باش ئەترىدى » نىڭ قوماندانلىق ئورنى ئۈرۈمچىدە. مەمۇرى دەرىجىسى ئەسلىدىكى دىۋىزىيە دەرىجىسىدىن مۇئاۋىن ئارمىيە (جۇن) دەرىجىسىگە كۆتۈرىلدى.

باشلىقى : خۇيى (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

سىياسى كومىسسارى : چىن جىنچى (خىتاي)

جاڭ ۋۇ (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

مۇئاۋىن باشلىقلار : ئابدۇل غەنى (ئۇيغۇر، ستارشى پولكوۋنىك)

جاڭ خۇيسۈن (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

مۇئاۋىن كومىسسارلار : جاڭ يۈكخۇي (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

ئەزىز ھېيت (ئۇيغۇر، ستارشى پولكوۋنىك)

ژاندارما باش ئەترىدى تەركىۋىدە باش ئەترەت، 8 شۆبە ئەترەت ۋە زاپاس قىسىم قاتارلىقلار بولۇپ، شەرقى تۈركىستاننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان. 1995 - يىلىدىكى 40 يىللىق خاتىرلەش پائالىيىتىگە ژاندارمىدىن 26 مىڭ قۇراللىق ساقچى ۋە 500 ئاپتوموبىل قاتناشقانلىقى خاتىرلەنگەن. شۇ يىلى ئۈنكۈزۈلگەن «956 » ناملىق ئۇيغۇقسىز يۈز بەرگەن توپۇلاڭنى بېسىقتۇرۇش مانىۋىرىغا 2 مىڭ قۇراللىق ساقچى قاتناشقان.

ژاندارما باش ئەترىدىنىڭ ئۈرۈمچى، قەشقەر، كۇيىتۈڭلەردە پەۋقۇلئاددە چوڭ بېنزىن ئامبىرى، 21 ئورۇندا ئادەتتىكى بېنزىن ئامبىرى بار. باش ئەترەتنىڭ 100 گىكتار دېھقانچىلىق يېرى بولۇپ، يىلىدا 800 مىڭ ئامېرىكا دوللار كىرىم قىلىدۇ. 4 - ئەترىدى ئاقسۇ، قىزىلسۇ، قەشقەر، خوتەندىكى 100 دىن ئارتۇق تۈرمە ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىنى نازارەت قىلىدۇ.

قاتناش 2 ـ باش ئەترىدى

قاتناش 2 ـ باش ئەترىدىنىڭ قوماندانلىق مەركىزى ئۈرۈمچىدە بولۇپ، 16 ئۆلكىنىڭ ھەربى قاتناش ـ تاشيول ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان.

باشلىقى : جۇدىباۋ (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

سىياسى كومىسسارى: ۋاڭ جىگۈاڭ (خىتاي ، ستارشى پولكوۋنىك)

مۇئاۋىن باشلىقلىرى : گو ، لى، شلار (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

قاتناش 2 ـ باش ئەترىدىنىڭ تەركىۋىدە باش ئەترەت، 6 تارماق ئەترەت، قوماندانلىق ئەترىدى قاتارلىقلار بار.

4 ـ تارماق ئەترەت 217 ـ لېنىيە (ئالتاي ـ بۈرچىن) ، 312 ـ لېنىيە (كەكساي ـ چىكسخوزا) ، داخۇاكشەن ـ ئۈرۈمچى ـ تۇرپان ئالى يولى 9 ـ بۆلىگى، ئۈرۈمچى دىيوپۇ خەلقارا ئۇچاق مەيدانى قاتارلىقلارنى ياسىماقتا.

5 ـ تارماق ئەترەت 314 ـ لېنىيە (مائەن ـ ساكشويۇەن)، كورلا يولىنى ياسىماقتا.

6 ـ تارماق ئەترەت 312 ـ لېنىيە (ساقا ـ قومۇل) ، قومۇل ـ بارىكۆل، تۇرپان ئۈرۈمچى، داخۇاكشەن يولى 4 ـ بۆلىكىنى ياسىماقتا.

7 ـ تارماق ئەترەت مەخپى دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشى، قوماندانلىق ئورنى چىگرا پونكىتى، شىنجاڭ ـ شزاڭ قوماندانلىق ئورنى 219 ـ لېنىيە (قارغىلىق ـ شزاڭ) يوللىرىنى ياسىماقتا.

قاتناش 2 ـ باش ئەترىدىنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 40 مىليون دوللار ، كىشى بېشىغا توغرى كېلىدىغان تېخنىكىلىق قۇراللىنىش نىسپىتى 3600 ئامرىكا دوللار، ئېنېرگىيە ئەسلىھە نىسپىتى 26.6 كىلوۋات. 1995 ـ يىلى 62 مىليون 557 مىڭ ئامرىكا دوللار مەھسۇلات قىممىتى يارانقان .

چگرا مۇداپىشە باش ئەتىرىدى - چگرا مۇداپىشە ئىدارىسى نامىدا شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىگى نازارىتى قول ئاستىدا ئىشلەيدۇ. قوماندانلىق مەركىزى ئۈرۈمچىدە.

باشلىقى : سۇن چۈەنلىيۇ (خىتاي ، ستارشى پولكوۋنىك)

سىياسى كومىسسارى : بوش

مۇئاۋىن باشلىقى : قادىر ئاۋۇت (ئۇيغۇر ، ستارشى پولكوۋنىك)

شىن گوباۋ (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

مۇئاۋىن كومىسارى ، لى چاڭشۇي (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

شەرقى تۈركىستاننىڭ 6 مىڭ 400 كىلومىترلىق چگرىسىدا قونجىراپ، تورغات، باقتۇ، قورغاس، ئالاتاۋ قاتارلىق چگرا ئېغىزلىرىدا ۋەزىپە ئۆتەيدىغان 300 دىن ئارتۇق ساقچى پونكتى ۋە ناھىيە، يېزا ، كەنتلەردە تەشكىلاتلىرى بولغان چگرا مۇداپىشە باش ئەتىرىدى يەرلىك ھۆكۈمەتتىن ۋە خەلقتىن مۇتلەق مەخپى ھالدا چگرا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. خىتاي مەتبۇئاتلىرىدا 1995 - يىلى 22 مىڭ چگرا مۇداپىشە ئەسكىرىنىڭ خەلقە ياردەم بەرگەنلىگى، چگرىدىن كىرمەكچى بولغان 10 مىڭ ئادەمنىڭ قايتۇرۇلغانلىقى، ھەجگە ماڭغان 3140 ھاجىنىڭ توسۇۋىلىنغانلىقى، چگرىدىن بىر يىلدا 562 مىڭ 480 ئادەم ۋە 124 مىڭ 401 ئاپتوموبىلنىڭ كىرىپ - چىققانلىقى، چگرىدىن قاچماقچى بولغان 4640 كىشىنىڭ، كىرمەكچى بولغان 112 كىشىنىڭ تۇتۇلغانلىقى، خوشنا دۆلەتلەرنىڭ بىر يىلدا 116 كىشىنى قايتۇرۇپ بەرگەنلىگى، چگرىدا 796 قېتىم جىنايى ئىشلار يۈز بەرگەنلىگى، 85 دانە ھەرخىل قۇرال، 2448 پاي ئوق، 276 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى، 29 تال كاپسول قاتارلىقلار مۇسادىرە قىلىنغانلىقى، 8 ئادەمنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى قاتارلىقلار ئېلان قىلىنغان.

ژاندارمىنىڭ بىكتۇەن قوماندانلىق شتابى « شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى » دىن ئەسكەر ، يەرلىك مالىيەدىن خىراجەت ئالىدىغان ، شەرقى تۈركىستاندىكى تۈرمىلەرنى باشقۇرۇش، مەھبۇسلارنى يۆتكەش خىزمىتىگە مەسئول تەشكىلاتتۇر . قوماندانلىق ئورنى ئۈرۈمچىدە .

مۇدىرى : لى جىڭتاڭ (خىتاي ، ستارشى پولكوۋنىك)

سىياسى كومىسسارى: سۇن شاۋلەن (خىتاي، ستارشى پولكوۋنىك)

بىكتۇەن قوماندانلىق شتابىنىڭ 6 چوڭ ئەتىرىدى بولۇپ، تۈيۈقسىز يۈز بېرىدىغان قۇرالسىز قوزغۇلاڭلارنى باستۇرۇش، مەھبۇسلارنى يۆتكەش ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن. 5 - ئەتىرىدى كۈيتۇڭدە ۋەزىپە ئورۇنلايدۇ . 1995 - يىلى 1500 ئەسكەر ۋە 20 ئاپتوموبىل بىلەن 4 مىڭ كىلومېتىرلىق مەھبۇس يۆتكەش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغانلىقى، « 956 » نامىلىق مانىۋىردا ئىككى قېتىم رەسمىي مەھبۇس يۆتكىگەنلىگى، 1995 - يىلى 200 مىڭ ئامېرىكا دوللار كىرىم قىلغانلىقى قاتارلىقلار مەتبۇئاتلاردا خەۋەر قىلىنغان.

4 - ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى

1990 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى خىتاي دۆلەت ئىشلىرى كومىتېتى « شىنجاڭ بىكتۇەننى تەرتىپكەسلىش ۋە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش » نى تارقىتىپ، ئەسلىدىكى ئاپتونوم رايون ۋە ھەربىي رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بىكتۇەننى ئايرىپ ، تەڭ دەرىجىلىك ئايرىم ھۆكۈمەت تەشكىل قىلدى. 8 تۈرده مەركەزگە بىۋاسته باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت تورى شەكىللەندۈرۈپ، تاشقى سودا، ئاشلىق، يەر ، ئوتلاق ۋە كان ئېچىش جەھەتلەردە مۇستەقىل ھوقوق، چىگرا

بويلىرىدىكى پولكلىرىغا بولسا پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلار بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ ، كوممۇنىستلار كىلىشتىن ئەۋۋەلقى گومىنداڭ قوشۇنىمۇ مۇستەقىل بىر ھۆكۈمەتكە ئىگە بولىۋالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك ئاھالىنى باستۇرۇشنىڭ مۇكاپاتى سۈپىتىدە ئالاھىدە تەكتلەندى. تەشكىلى ئاپاراتى تۆۋەندىكىچە :

1ـ سېكرېتار : ۋاڭ لىچۈەن (خىتاي ، پارتكومنىڭ سېكرېتارى)

سېكرېتار : ۋاڭ چۈەنيۈ (خىتاي ، پارتكوم دائىمى ھەيئىتى)

مۇئاۋىنى : جىن يۈكۈي (خىتاي، پارتكوم مۇئاۋىنى)

باش قوماندان : جىن يۈكۈي

سىياسى كومىسسار : ۋاڭ لىچۈەن

مۇئاۋىنلىرى : 12 كىشى (ئىچىدە 2 ئۇيغۇر ، 1 قازاق بار)

سوت مەھكىمە باشلىقى : 3 خىتاي

تەپتىش مەھكىمە باشلىقى: 3 خىتاي

دائىمى كومىتىت ھەيئەتلىرى 17 كىشى (ئىچىدە 2 ئۇيغۇر ، 1 قازاق بار)

شەرقى تۈركىستاندا يەر ئىگەللەپ پۇل تاپقىنىغان ئەسكەرلەر نامىنى ئالغان بىكتۆۋەن 14 دىۋىزىيە دەرىجىلىك ئورگاندىن تەشكىللەنگەن. ئۇنىڭ :

10 يېزا ئىگىلىك دىۋىزىيىسى

1 قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق دىۋىزىيىسى

3 دېھقانچىلىق مەيدان باشقۇرۇش دىۋىزىيىسى بار .

بىكتۆۋەننىڭ ھۆكۈمەت ئېلان قىلغان نوپوسى 2 مىليون 250 مىڭ ، كۆپىيىش نىسپىتى % 6.3 . ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمى قىممىتى 1 مىليارت 500 مىليون ئامېرىكا دوللار بولۇپ، ئېشچى ـ خىزمەتچىسى 925 مىڭ 100 نەپەر .

تېرىلغۇ كۆلىمى : 813 مىڭ گېكتار

ئورمانچىلىغى : 7370 گېكتار

چارۋىچىلىقى : 3 مىليون 278 مىڭ 400 تۈياق

بىلىقچىلىقى : يىللىق مەھسولاتى 10 مىڭ 500 تونا

يېزا ئىگىلىگى ئومۇمى مەھسولات قىممىتى 1 مىليارت 302 مىليون 625 مىڭ دوللار
سانائەت ئومۇمى مەھسولات قىممىتى 1 مىليارت 635 مىليون 625 مىڭ دوللار
چەتئەل تىجارىتى مەھسولات قىممىتى 201 مىليون دوللار
ئومۇمى مەبلىغى 452 مىليون دوللار
جىنايەتچىلەرنىڭ يىللىق كىرىمى ئاشلىق 16مىڭ 200 تونىنا، پاختا 1600 تونىنا، ياغلىق دان 300 تونىنا، چارۋا مال 45 مىڭ 300 تۈياق.
يېزا ئىگىلىگىدە 12 مىڭ چوڭ، 17 مىڭ كىچىك تراكتورى، 29 ئۇچاقى بار. يۈك ئاپتوموبىلى 2307 دانە، ئىنىرگىيە قۇۋىتى 1 مىليون 402 مىڭ كىلوۋات سائەت. سەپ قىلغان ئىلكتىر توكى 737 مىليون كىلوۋات.

بىكىتۈەندە 3 ئالى مەكتەپ، 6 چوڭلار ئالى مەكتىۋى، 36 ئورتا تېخنىكوم، 35 تولۇق ئورتا، 2346 ئوتتۇرا ، باشلانغۇچ مەكتەپ، 4 تېخنىك ئىشچىلار مەكتىۋى بار. ئوقۇغۇچى سانى 672 مىڭ 800 نەپەر.

بىكىتۈەندە 45 تىلۋىزىيە ئىستانسىسى، 271 كىنوخانا، 215 دوختۇرخانا بار.

يېزا ئىگىلىك 1 ـ دىۋىزىيىسى (ئاقسۇدا)

18 پولك دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق مەيدانى، 12 پولك سانائەت فابرىكىسى ، 1 پولك بىناكارلىق ، 1 پولك قاتناش ـ تىرانسپورت، 2 پولك سودا ـ تىجارەت باش شىركەتلىرى بار. جەمئى 34 پولك ئەسكىرى بىلەن ئاقسۇ ئوبلاستلىك ناھىيىسىنى قوراشاپ تۇرىدۇ.

يېزا ئىگىلىك 2 ـ دىۋىزىيىسى (كورلىدا)

16 پولك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى، 10 پولك سانائەت فابرىكىسى، 5 پولك بىناكارلىق، 1 پولك قاتناش ـ تىرانسپورت، 3 پولك سودا ـ تىجارەت باش

شهرکەتلری بار . جەمی 34 پولك ئەسکری بىلەن بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ ناھىيىسىنى قورشاپ تۇرىدۇ .

يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيىسى (قەشقەردە)

18 پولك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانى، 12 پولك سانائەت، بىناكارلىق، سودا باش شهرکەتلری بار . جەمی 30 پولك ئەسکری بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ناھىيىسىنى قورشاپ تۇرىدۇ .

يېزا ئىگىلىك 4 ـ دىۋىزىيىسى (غۇلجىدا)

19 پولك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانى، 3 پولك سانائەت ـ كان شهرکىتى، 3 پولك بىناكارلىق شهرکىتى، 1 پولك قاتناش ـ تىرانسپورت شهرکىتى بار . جەمی 26 پولك ئەسکری بىلەن ئىلى ۋىلايىتىنى قورشاپ تۇرىدۇ .

يېزا ئىگىلىك 5 ـ دىۋىزىيىسى (بۇرىتالادا)

11 پولك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانى، 6 پولك سانائەت فابرىكىسى، 1 پولك بىناكارلىق، 2 پولك قاتناش، 5 پولك سودا ـ تىجارەت باش شهرکىتى بار . جەمی 25 پولك ئەسکری بىلەن بۇرىتالا ئوبلاستىنى قورشاپ تۇرىدۇ .

يېزا ئىگىلىك 6 ـ دىۋىزىيىسى (ئۈرۈمچى ناھىيىسىدە)

19 پولك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانى، 14 پولك سانائەت ـ قاتناش ، سودا باش شهرکىتى بار . 33 پولك ئەسکری بىلەن سانجى ئوبلاستىنى قورشاپ تۇرىدۇ .

يېزا ئىگىلىك 7 - دېۋىزىيىسى (كۆيتۆكدە)

10 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى، 10 پولك سانائەت قابرىكىسى، 4 پولك بىناكارلىق، 2 پولك قاتناش، 6 پولك سودا - تىجارەت باش شېركىتى بار. جەمى 32 پولك ئەسكىرى بىلەن شىخو رايونىنى قوراشاپ تۇرىدۇ.

يېزا ئىگىلىك 8 - دېۋىزىيىسى (شىخەنزىدە)

18 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى، 8 پولك چوڭ فابرىكا، 283 فېرمابار. جەمى 24 پولك ئەسكىرى بىلەن شىخەنزە شەھرىنى ئىگەللەپ ۋە ماناس رايونىنى قوراشاپ تۇرىدۇ.

يېزا ئىگىلىك 9 - دېۋىزىيىسى (چۆچەكتە)

11 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى، 7 پولك سانائەت - كان فابرىكىسى، 2 پولك قاتناش، 2 پولك بىناكارلىق، 8 پولك سودا - تىجارەت باش شېركىتى بار. جەمى 30 پولك ئەسكىرى بىلەن دۆربىلجىن ۋىلايىتىنى قوراشاپ تۇرىدۇ.

يېزا ئىگىلىك 10 - دېۋىزىيىسى (ئالتايدا)

10 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى، 15 پولك سانائەت فابرىكىسى، 1 پولك بىناكارلىق، 1 پولك قاتناش، 7 پولك سودا - تىجارەت باش شېركىتى بار. جەمى 34 پولك ئەسكىرى بىلەن تارباغاتاي ۋىلايىتىنى قوراشاپ تۇرىدۇ.

بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 1 - دىۋىزىيىسى (ئۈرۈمچىدە)

7 پولك بىناكارلىق، 1 پولك ماشىنىسازلىق، 1 پولك قاتناش - تىرانسپورت باش شىركەتلىرى 714 قۇرۇلۇش نۇقتىسى، 46 سانائەت فابرىكىسى، 554 يۇك ماشىنىسى ئارقىلىق پۈتۈن شەرقى تۈركىستاندىكى تاش يول، تۆمۈر يول، ئىلىكتىر ئىستانسىسى قاتارلىقلارنى باشقۇرىدۇ. جەمئى 9 پولك ۋە مۇستەقىل قۇرالىق پولكلىرى بىلەن ئۈرۈمچى شەھىرىنى قورشاپ تۇرىدۇ.

ئۈرۈمچى دېھقانچىلىق مەيدان باشقۇرۇش ئىدارىسى

6 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى ئەسكەرلىرى (50 مىڭ نوپوسى بار) ئۈرۈمچىنى قورشاپ تۇرىدۇ.

قومۇل دېھقانچىلىق مەيدان باشقۇرۇش ئىدارىسى

7 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى ئەسكەرلىرى (58 مىڭ 781 نوپوسى بار) قومۇل ۋىلايىتىنى قورشاپ تۇرىدۇ.

خوتەن دېھقانچىلىق مەيدان باشقۇرۇش ئىدارىسى

3 پولك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى ئەسكەرلىرى (19 مىڭ نوپوسى بار) خوتەن ۋىلايىتىنى قورشاپ تۇرىدۇ.

5. « ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتى »

« ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋسىزلىك نازارىتى » - ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئورگان بولۇپ، ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە پولك دەرىجىلىك ، ناھىيەلەردە باتالىيون دەرىجىلىك شۆبىلىرى بار. بۇ شۆبىلەرگە قاراشلىق بىرنەچچە يۈز ساقچى پونكتى ، يىغۇلىش پونكتلىرى ، تۇرمىلىرى ۋە قاتناش باشقۇرۇش تارماقلىرى بار. نازارەتنىڭ باشلىقى چىن جىنچى (خىتاي) .

جامائەت خەۋپسىزلىگى نازارىتى ئاھالىلارنىڭ سالاھىيەت ھوقوقىنى نازارەت قىلىدىغان دىكتاتورا ئورگىنى بولۇپ، مەتبۇئاتلاردا 1995 - يىلى تۆۋەندىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن :

« 1995 - يىلى 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش ھەرىكىتى ئىلىپ بېرىپ، جىنايى ئىشلار دېلوسىدىن 5616 نى پاش قىلغان. 6916 جىنايەتچى قولغا ئېلىنغان. 2120 كىشىلىك 537 جىنايەتچىلەر گۇروھى تار - مار قىلىنغان ».

« 1995 - يىلى 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئامانلىقنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى ئىلىپ بېرىپ، 8636 جىنايەتچى، 401 قاچقۇن جىنايەتچى قولغا چۈشۈرۈلگەن. 24 مىڭ 297 گىرام خىروئىن، 113 مىڭ 371 گىرام نەشە ، 116 تال قۇرال، 5821 پاي ئوق، 4979 كىلوگرام پارتلاتقۇچ دورا ۋە زور تۆركۈمدىكى خەتەرلىك، پارتلاتقۇچ بويۇملار يىغۇلىنىدى » .

« 1995 - يىلى 11 - ئايدىن 12 - ئايغىچە قىش پەسلىلىك قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتى ئىلىپ بېرىپ، 5617 جىنايى ئىشلار دېلوسى پاش قىلىندى. 5443 جىنايەتچى قولغا ئېلىندى. 1523 ئەزاسى بار 382 گۇروھ تار - مار قىلىندى. 4794 گىرام خىروئىن ، 416 گىرام ئەفيون، 31 كىلوگرام نەشە ، 10 مىڭغا يېقىن سىنتالغۇ ، ئۇنتالغۇ لېنتىلىرى ۋە كىتاپلار قولغا چۈشۈرۈلدى » .

« 1995 - يىلى جەمئىي 4724 قېتىم قاتناش ۋەقەسى يۈز بەردى، 1826 ئادەم ئۆلدى، 3086 ئادەم يارىدار بولدى، 3 مىليون دوللارلىق بۇيۇم زىيان بولدى » .

9 ـ باپ شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ مىللىي

مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى

مەخپىيەتلىك نۇقتىسىدىن پەقەت خىتاي ئەدلىيە تارماقلىرىغا مەلۇم بولغان دائىرە ئىچىدە مەلۇمات بېرىش بىلەن چەكلەندۇق . بۇ باپتىكى ئازاتلىق ئۇرۇشى ۋە ۋاقەلەرنىڭ تەپسىلاتى ئايرىم كىتاپ بولۇپ نەشر قىلىندۇ.

1 ـ تىركىشىش باسقۇچى (1949 ـ 1960)

1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى

شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرىدە شەرقى تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ شۆبىسى رەسمى ۋە مەخپى قۇرۇلدى. شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت رەھبەرلىرى، ھەربىي قوماندانلار، زىيالىلار، جەڭچى ـ ئوفىتسىرلەر، كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ، شەھەر ئاھالىلىرى، دېھقان ـ چارۋىچىلاردىن تەركىپ تاپقان پارتىيە قوشۇنى تىزلىكتە كېڭىيىپ، ھاكىمىيەتنىڭ سىياسەت بەلگىلەش ۋە ستراتىگىيىلىك پىلان تۈزۈش ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكىدەك يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە بولدى.

شەرقى تۈركستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ بويونتورۇقىدىن قۇتۇلۇش، مىللى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئالدىنقىلرىنىڭ يولىنى كېينكىلىرى بېسىپ، 40 نەچچە يىلدىن بېرى 200 قېتىمدىن ئارتۇق قۇرالليق، قۇرالسىز كۈرەش قىلىپ كەلدى. شۇنداق قىلىپ بۈگۈنكى كۈندە ، خىتاي كوممۇنىستلىرىغا قارشى پروگراممىسى ئەڭ ئېنىق بولغان، تەشكىللىك، ئىنتىزامچان ۋە سىستېمىلىق كۈرەش ئىلىپ بارالايدىغان، ستراتىگىيىلىك پىلانلىرى

مۇكەممەل بولغان ، ئەزالىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن شەرقى تۈركستانىنىڭ ھەممە جايلىرىغچە تەكشى تارقالغان، مەخپىيەتلىك پىرىنسىپى تېخىمۇ چىڭ بولغان، ئىككى مىليونغا يېقىن خەلقنى تەشكىللەپ ، 78 ئاساسى قاتلام تەشكىلاتىدا ئاتمىش مىڭدىن ئارتۇق پىشقەدەم ، ئىسسىق ـ سوغوقنى بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە ئېغىر سىناقلاردىن ئۆتكەن ئەزاسى بولغان ، ئاممىۋى ئاساسى كۈچلۈك، يېتەكچىلىك رولى چوڭ، جەڭگىۋار سىياسى ۋە تارىخى پارتىيىگە ئايلاندى. بىر قاتار قۇراللىق ئۇرۇشلار، سىياسى كۈرەشلەر ۋە مەدەنىيەت تالاشلىرىغا رەھبەرلىك قىلغان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى شەرقى تۈركستانىنىڭ ئۈزۈل ـ كېسىل ئازاتلىقنى نىشان قىلىپ ، خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى جېنىدىن ئەزىز كۆرۈپ شەرقى تۈركستان خەلقىنىڭ ئۈمىت مەشئىلىگە ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ كۆزىگە قادالغان خەنجەرگە ئايلاندى.

1950 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى

قومۇل ۋىلايىتىنىڭ ستراتېگىيىلىك جايى ئاراتۈرك ناھىيىسىنىڭ بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە ناسىر ۋە ئابدۇللا باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قۇراللىق پارتىزانلىرىدىن 500 دەك پالۋان بىرلىكسەپ قۇرۇپ، خىتاي كوممۇنىست ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بەردى. 4 ـ ئايدا ئالتايدىكى ئوسمان باتۇر قىسىملىرى كىلىپ قوشۇلدى. ئىككى يىل ئىچىدە 150 قېتىمدىن ئارتۇق غەلىبىلىك ئۇرۇش ئىلىپ باردى. ئوق ـ قۇرال يېتىشمىگەنلىكتىن مەغلۇپ بولغان بۇ ئازاتلىق ئۇرۇشىدا نۇرغۇن پىدائىلىرىمىز شېھىت بولدى. قەھرىمان ئوسمان باتۇر 1951 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە خىتاي ئارمىيىسى تەرىپىدىن شېھىت قىلىندى. بىرقىسىم پىدايىلار چەتئەللەرگە چىكىنىپ چىقىپ كەتتى.

1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا

ئۇرۇمچىنىڭ جەنوبى تېغىدا توپلانغان 2 مىڭدەك ئاتلىق قۇراللىق پارتىزانلار قالىبىك يېتەكچىلىگىدە قومۇلدىكى جەڭگە ماسلىشىپ خىتاي ئەسكەرلىرىگە

توسۇپ زەربە بېرىپ ئوت ئاچتى.

1951 - يىلى 4 - ئايدا

شەرقى تۈركستاننىڭ ئاخىرقى جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرىگە توپلانغان 51 نەپەر ئالىي مەلۇماتلىق زىيالىلار، يازغۇچىلار خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، جىددى قۇرۇلتاي چاقىرىپ، خىتاي مۇستەملىكىچىلىرىدىن دېموگراتىك ئۇسۇلدا مۇستەقىللىق تەلەپ قىلدى.

1952 - يىلىدىن باشلاپ

پۈتۈن شەرقى تۈركىستان يېزىلىرىدا دېھقانلار قوزغۇلىڭى باشلىدى. دېھقانلار دەسلەپ باج - سالىق يېغىش كادىرلىرىنى قوغلۇۋەتتى. ئاشلىق - پاختا توشۇشقا كەلگەن ماشىنىلارنى كۆيدۈرىۋەتتى. قارشىلىق قىلغان خىتاي مەمۇرلىرىنى ئۇردى، ئۆلتۈردى. بۇ جاغدا جالالات ۋاڭ جىن گىزىت - ژورنالدا «زومىگەرلەرنى بىسىقتۇرۇش» تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ، شەرقى تۈركىستان يېزىلىرىدا بىر - بىرىگە تۈيدۈرماستىن قانلىق قىرغىنچىلىق ئېلىپ باردى. بەزى يېزىلار تانكا بىلەن پۈتۈنلەي ئوققا تۇتۇلدى. خەلقلەر ئات - چاپ قىلىندى. بەزى يېزىلاردا يۇرت مۇتەۋەرلىرى، ئاقساقاللىرى، زىيالىلىرى، مىللى ئارمىيىدىن قايتقان ئەسكەرلەر خەلق ئالدىدا ئاشكارا ئېتىپ تاشلاندى. ئۆلتۈرۈلگەنلەر 300 مىڭغا يەتتى. خىتاي كوممۇنىستلىرى ئارقىدىنلا «3 كەقارشى، 5 كە قارشى» دېگەندەك سىياسى ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ بىر قىسىم رەھبەرلىرى، مىللى ئارمىيىنىڭ ئوفىتسىرلىرى ۋە يەرلىك زىيالىلاردىن بولۇپ 120 مىڭدەك كىشىنى قولغا ئالدى. بىر قىسمىنى تۈرمىلەردە قىيناپ ئۆلتۈردى. خەلقىمىز ئۆزىنىڭ مەمتىمىن چىڭگىز دامۇللام، ئەسھەددۇللاھ دامۇللام، ئابدۇرىشىت مەۋلىۋى، قۇربان قودايى، ئابدۇل ئەزىز مەخسۇم قاتارلىق مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

1955 - يىلى 8 - ئايدا

خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ ئاتۇش، ئۇلۇغچات شۆبە بىيورولىرى مەركەزنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، پۈتۈن خەلقنى قوزغۇلاڭ كۆتۈرۈشكە تەشكىللىگەن ئىدى. شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئىستىقلال ئارمىيىسىنىڭ سابىق زەمبىرەكچى پولىك كوماندىرى جانايۇپ بىلەن ئۆمەرۇپ يوشۇرۇن ھالدا 300 دىن ئارتۇق قۇراللىق، ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ، 8 - ئايدا قۇراللىق قوزغۇلاڭ كۆتۈرۈپ ئۇلۇغچات تەۋەسىدىكى خىتاي ئەسكەرلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىنى ئازات قىلدى.

1955 - يىلى 6 - ئايدا

خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ يېڭسار شۆبە بىيورىسىنىڭ رەھبىرى مۇتەللىپ بىلەن جېلىل قارى قاتارلىقلار ساغان كەنتىدە مەخپى تەشكىللىنىپ، پۈتۈن يېڭسار خەلقىنى يازلىق يېغىم پەيتىدە قوزغۇلاڭ كۆتىرىشكە يىتەكلىدى.

1955 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى

خوتەندىكى ئاتاغلىق ئىسلام ئولىمالىرىدىن ئابلىمىت دامۇللام، پەتىھىدىن مەخسۇم قاتارلىقلار ئىسلامى غازات قىلىپ ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنى ھايداپ چىقىرىپ، شەرقى تۈركىستان مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرۇش چاقىرىقىنى چىقاردى.

1956 - يىلى 3 - ئايدا

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئىسلام ئولىمالىرىدىن باقى دامۇللام، مۇھەممەت دامۇللام باشچىلىقىدىكى مىڭغا يېقىن قۇراللىق دېھقانلار غازات ئېلان قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئۇلار قارىقاشنى پەتھ قىلغاندىن كېيىن، دەرھال تارىم ۋادىسىغا قاراپ ئاتلىنىپ، مۇنبەت زېمىنلارغا روخسەتسىز كىلىپ ئورۇنلىشۋالغان ۋە قارىقاش خەلقىنىڭ يايلاقلىرىنى ئىگەللەپ ئالغان ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسىنىڭ ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى.

1956 - يىلى 5 - ئايدا

ئابدۇلقادىر داموللام باشچىلىقىدىكى قوزغۇلاڭچىلار خىتاي ئىستىلاسىغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. لوپ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خىتاي ئەسكەر ۋە ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئىدارە ، ئورگانلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى.

1956 - يىلى 2 - ئايدا

شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى قارىمايدىكى 2000 نەپەر، قەشقەر كانسۇدىكى 1000 نەپەر، قەشقەردىكى 500 نەپەر ئەسلىدىكى مىللى ئارمىيە ئەسكەرلىرىنى (ھەربىدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ئەسكەرلەرنى) مەجبۇرى زاھىدى باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئىقتىسات ئاجرىتىپ ئۇرۇمچىگە توپلىدى. ئۇلانباي ئاتلىق پولكى رەسمى قۇراللىق قوزغۇلاڭغا ھازىرلاندى. قوماندانلار ئوفىتسېرلارغا، ئوفىتسېرلار جەڭچىلەرگە ئەسلى ئەھۋالنى ئېنىق سۆزلەپ چۈشەندۈردى. ئەپسۇسكى خائىننىڭ سانقىنلىقى تۈپەيلىدىن ئەتىسى قوزغۇلىدىغان كۈنى كېچىسى تۈيۇقسىز بىر پولك ئاتلىق ئەسكەر قۇرالسىزلاندۇرۇلدى. كۈتۈلمىگەن پەيتتە قىلىنغان دەھشەتلىك قىرغىن ھۇجۇمىدا پولك قوماندانلىرى ۋە ئوفىتسېرلار ، شۇنىڭدەك خېلى ئەزالىرى قولغا ئېلىندى، جەڭچىلەر تارقىتىۋېتىلدى. قوزغۇلاڭ يېتەكچىلىرى تۈرمىلەردە ئۇزاق مۇددەت قىينىلىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1957 - يىلى 3 - ئايدا

خىتاي ھۆكۈمىتى « ھەممە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش » سىياسى ھەربىكتىنى ئىلىپ باردى. زىيالىلار خىتايلارنىڭ ھەربىكەتتىن كېيىنكى مەقسىدىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ، قىلچە ئىككىلەنمەي، قانلىق جىنايى پاكىتلارنى، ئالدامچىلىقلارنى، سۈيىقەستلىك ھىلە - مىكىرلەرنى ئېچىپ تاشلاپ، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانىدىكى زوراۋانلىقلىرىنى پاش قىلدى. پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان شىكايەت مۇنبىرىگە

ئايلاندى. زىيالىلار يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ ، مۇستەقىللىق داۋاسىنى ئوتتۇرىغا قويدى . شۇ قېتىملىق سىياسى ھەرىكەتتە 150 مىڭ نەپەر شەرقى تۈركىستان زىيالىسى ۋە دىنى زاتلىرى « يەرلىك مىللەتچى » ، « ئوڭچى » قالپىقىنى كىيىپ خىزمەتتىن ھايدالدى، قولغا ئېلىندى، ئۆلتۈرۈلدى. خەلقنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر يېتەكچىلىرى ، رەھبەرلىرى يېزىلارغا سۈرگۈن قىلىندى.

1958 - يىلى

كۆكتۇقايدا جەمئىيەتچىلىك ۋە دەلىللەن باشلىق چارۋىچىلارنىڭ مۇتىئەرلىرى ئەسلىدىكى شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىدىدە چارۋىچىلارنى قۇرالاندۇرۇپ، تەشكىللەپ قوزغۇلاڭ كۆتەردى.

1958 - يىلى 10 - ئايدا

تۆمۈر خەلىپە، خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ئەۋلاتلىرى بولغان قومۇل دېھقان - چارۋىچىلىرى يەتتە مىڭ پەلۋاننى يىغىپ قوزغۇلاڭ كۆتەردى. قوزغۇلاڭ يېتەكچىلىرى خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر جەڭچىلىرىدىن سۇلتان ماھمۇت، ئىلى قۇربان ۋە سېيىت باتۇرلار ئىدى.

2 - يوشۇرۇن كۆرەش باسقۇچى (1960 - 1979)

1961 - يىلى

شەرقى تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى غەربىي تاغ كۆمۈر كانىدا 18 كىشىدىن تەركىپ تاپقان «شەرقى تۈركىستان ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى » شۆبە بىيوروسى قۇرۇلدى.

1963 - يىلى يازدا

غەربى تاغ كان رايوندا يېڭىدىن ياسالغان 5 دانە مۇددەتلىك پارتلايدىغان بومبا سناق قىلىنىۋاتقاندا نەق مەيداندا 8 نەپەر ئۇيغۇر ياش خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇرۇمچىدىكى 50 مىڭغا يېقىن ئىشچى قۇراللىنىپ قوزغۇلاڭغا تەييارلىنىپ بولغان ئىدى.

1962 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى

خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى روسلارنىڭ خىتايلارغا قارشى قۇراللىق تەھدىت سىلىۋاتقانلىقىدەك پايدىلىق ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ ، ئاممىۋى قوزغۇلاڭ كۆتۈرۈپ ، چېگرىنى ئىچىۋېتىپ ئەسكەر ۋە قۇرال مەسلىسىنى ھەل قىلىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى - ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى ۋە شەھەر ئاھالىلىرى كوچىغا چىقىپ ھۆكۈمەتكە قارشى نامايىش قىلدى. يوشۇرۇن قۇراللىق ئەترەتلەر جىددى بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. 29 - كۈنى نامايىشچىلار ئوبلاستلىق كوممۇنىست پارتىيە كومىتېتى بىناسى ئالدىغا كەلگەندە، نەچچە مىڭ خىتاي ئەسكىرى دەھشەتلىك ئوق چىقىرىپ نامايىشچى خەلقنى ئوق يامغۇرىغا تۇتتى. بىر ھەپتىگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە خەلق ئۆزلىرى ئىگەللىۋالغان قورغاس، چۆچەك چېگرىلىرىدىن سۆۋېت قازاقستان تەۋەسىگە قاراپ قېچىشقا باشلىدى.

1962 - يىلى

غۇلجا، چۆچەك قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن ھىندىستان - خىتاي چېگرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى، شەرقى تۈركىستان چېگرا بويلىرىدا « ۋەتەن قوتقۇزۇش رادىئوسى » تەشۋىقاتى ئىلىپ بېرىلىپ پايدىلىق ۋەزىيەت شەكىللەندى. خىتايلار سوراق ئىقرارى بويىچە ئىسمىلىك تۇرغۇزۇپ، تىزىملىككە قاراپ ئادەم تۇتۇپ قامىدى. خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ نامىنى ئاشكارا ئاتاشنى چەكلىگەن خىتايلار «

زەنجىرسىمان تەشكىلات » نامى ئاستىدا 30 مىڭدەك ئۇيغۇر ياشلىرىنى ۋە زىيالىلىرىنى تۈتۈپ سولاپ قىيناپ يوق قىلدى.

1962 - يىلى 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ ئاقسۇ شۆبە بىيورۇسى قۇراللىق كۆرەشكە ماسلىشىش ئۈچۈن تەشكىلى قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىپ، 10 نەچچە ناھىيە ۋە رايوندا مەخپى قۇراللىق تەييارلىقىنى باشلىغان ئىدى. پۈتۈن ئاقسۇ رايونىدا ئومۇمىيۈزلۈك چوشقا ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى چىقىپ بىرلا ۋاقىتتا خىتايلارنىڭ ھىساپسىز چوشقىلىرى زەھەرلىنىپ ياكى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

1965 - يىلى 8 - ئايدا

قادىر ساۋۇتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بۇيىچە پالتا مەمتىمىن پەيلو تۈرمىسىدىكى مەسئول خىزمەتچىدىن پايدىلىنىپ يوشۇرۇن يۆتكەپ كېلىنگەن 300 قۇرالنى تۈرمىدىكى « شەرقى تۈركىستان بورانلىرى » نامىدىكى خىپ ئەزالىرىغا تارقىتىپ بەردى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تۈرمە خىتاي ئەسكەرلىرىدىن تازىلىنىپ ئازات قىلىندى.

1966 - يىلى 5 - ئايدا

پۈتۈن خىتاي مىقياسىدا ھوقوق تارتىۋېلىش كۆرىشى باشلىنىپ، ئىككى تەرەپ قۇراللىق توقۇنۇش ئۇرۇشلىرى دېگۈدەك غەرق بولدى. شەرقى تۈركىستاندا جاللات ۋاڭ ئىنماۋ بۇ كۆرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى ئاشكارا ھالدا ئەنئەنىۋى مىللى مەدەنىيەتكە، ئىسلام ئولىمالىرىغا، شەرقى تۈركىستانچىلارغا قارىتتى ۋە يەرلىك خەلقنى تۈتقۇن قىلدى، سازايى قىلدى، ئۇرۇپ ئۆلتەردى. قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى، غۇلجا ، بۆرىتالا قاتارلىق شەھەرلەردە قۇرۇلغان ئاممىۋى تەشكىلاتلار نامىدىكى يەر ئاستى گۇرۇپپىلار ئۆزلىرى ئىگەللىۋالغان دائىرىلەردە قۇراللىق توقۇنۇشلار

ئارقىلىق ئۆچ ئېلىش، تەشۋىقات ئارقىلىق خەلقنى ئويغۇتۇش، قۇرال ، ئوق - دورا توپلاپ كەلگۈسى ئومۇمىيۈزلۈك قوزغۇلاڭ ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. بۇ چاغدا يىتەكچىلىك رولىنى ئويناۋاتقان زىيالىلار، شەھەرلەردىكى ئىشچىلار ۋە ئاھالىلار، يېزىلاردىكى دېھقان ، چارۋىچىلار شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ ئاساسى قوشۇنى بۇلۇپ شەكىللەندى. ئاممىۋى ئاساسى خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسىدىن نەچچە يۈز ھەسسە كۆچلۈك بولغان بۇ پارتىيىنىڭ نامىنى ئىزچىل يۇشۇرۇپ كىلىۋاتقان خىتايلار 50 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان ، ئەڭ ئاساسى دۈشمىنى ھىساپلانغان بۇ پارتىيىنى يوق قىلىش ئۈچۈن قوللانمىغان قەبىھ ۋاستىسى، يۇشۇرۇن زىيانكەشلىگى، ھىلە- تەزھىمەتلىرى قالمىدى.

1969 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك قۇراللىق قوزغۇلاڭ كۆتىرىش قارارىنى ئالدى. چەتئەللىك قۇرال ياردىمىگە ئېرىشىش مەقسىتىدە، شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى پەۋقۇلئادده ھوقوقلۇق ئالاقىچىسى ئايىتەن، ئابىت ..... لارنى چەتئەللىگە ئالاقىلىشىشقا يۇشۇرۇن ئەۋەتتى. قوزغۇلاڭغا 3 كۈن قالغاندا ، تارىختىن بويان بىر نەچچە قېتىم شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئازاتلىق مەنپەئەتىنى خىتايلارغا سېتىپ ئادەتلەنگەن « چەتئەل » نىڭ يەنە ساتقىنلىق قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كىچىدە خىتاي دائىرىلىرى بېيجىڭنىڭ بۇاستە قوماندانلىقىدا 2 مىليوندەك ئەسكەر، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى ۋە ساقچىسىنى ئىشقا سىلىپ بىرلا ۋاقىتتا شەرقىي تۈركىستاننىڭ 15 شەھىرىدە تۈيۇقسىز تۈتقۇن قىلدى. پۈتۈن قاتناش لىنىيىلىرى قامال قىلىندى. يېزىلار قورشالدى. « نوپوس تەكشۈرۈش » نىقاۋىدا ئىلىپ بېرىلۇاتقان تۈتقۇندا زىيالىلار، پىشقەدەم كادىرلار، ئوقۇتقۇچىلار، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يىتەكچىلىرى تىزىملىك بويىچە تۈتقۇن قىلىندى. شەھەر ئاھالىلىرى قارا قويۇق تۈتۈلدى. ئىداره - ئورگانلار، كىنو- تىياتىرخانىلار، مەكتەپ ، ئامبارلارغا تۈتۈلغان كىشىلەر سولاندى. قاتتىق تەكشۈرۈش ۋە قىيىن -

قىستاقلاردىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسىنىڭ 32 مىڭ ئەزاسىدىن باشقا 30 مىڭدەك كىشى نازارەتكە قويۇپ بېرىلدى. پۈتۈن ئالى مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپلىرىدىن كوللېكتىپ هالدا يوشۇرۇن تۈرمە لاگېرلىرىغا يۆتكەپ كېتىلدى. شەھەرلەردە بىرئايغا يېقىن جىددى ھەربىي ھالەت يۈرگۈزۈلدى.

1970 - يىلى 3 - ئايدا

شەرقىي تۈركىستان خەلق پارتىيىسىنىڭ 60 مىڭغا يېقىن ئەزاسى دەھشەتلىك تۈتقۇن قىلىندى. نەچچە مىڭ خەلق پەرزەندى ئىتىپ تاشلاندى. زاۋۇتلار، ئاشلىق ئامبارلىرى تۈرمىلەرگە ئۆزگەرتىلدى. ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلىرى لاگېرلارغا سولاندى.

3 - ئاشكارا دېموكراتىك كۈرەش باسقۇچى

(1980 — 1990)

1980 - يىللاردا

1970 - يىلدىكى قانلىق باستۇرۇشتىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى ۋەھىمە ئىچىدە 10 يىلنى ئۆتكەزدى. بۇ 10 يىل ئىزلىنىش، تىركىشىش ھالىتىدە ئۆتتى. خەلق ئىدىيىۋى تەشۋىقاتنى كۆچەيتىشنىڭ مۇھىملىقىنى، ماۋارىپنى چىڭ تۇتۇش، پەرزەنتلىرىنى ياخشى تەربىيەلەش، كەلگۈسىنىڭ ئۇمىت ئۇرۇقلىرىنى يېتىشتۈرۈشنىڭ ۋە ۋەتەن ئازاتلىقى ئۈچۈن پەيت كۈتۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ھىس قىلدى. خەلق ئىنقىلاۋى پارتىيىسى « سۇغا چۆكۈپلىش » تاكتىكىسىنى داۋاملاشتۇردى. 1980 - يىللاردا پارتىيە تەشكىلاتى تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە مەخپىيەتلىككە قەدەم قويدى. قانۇنى كۈرەش، دېموكراتىك كۈرەش ۋە ئاممىۋى

كۆرەش شەكلى ئارقىلىق شەرقى تۈركىستاننىڭ ئازاتلىقى ئۈچۈن ھازىرلىقلار باشلاندى. زىيالىلاردا تارىخ تەتقىقاتى ئەۋج ئالدى. شەرقى تۈركىستان خەلقى شەھەر ، يېزىلاردا تەڭلا مىللى ئويغۇنۇش كۆرىشىنى قانات يايدۇردى. خىتاي ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاساسقانۇنىدىكى « نامايىش قىلىش ئەركىنلىگى » دېمو كراتىك كۆرەشنىڭ قانۇنى شەكلىدە چوڭ رول ئويناندى.

1979 - يىلى قىشتا

بۈرىتالا چىگىرا بويلىرىدا ئورمان ئىچىدە ئوۋ قىلغان ئوۋچىلارنىڭ مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلىغان خىتاي چىگىرا ئەسكەرلىرى قورقۇپ كېتىپ چىگىرا ئىچىدە روس ئەسكەرلىرىنىڭ ئوق ئاتقانلىقىنى يوقىرىغا دوكلات قىلدى . بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان خىتاي ئەسكەرلىرى ۋە مەمۇرلىرى قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشتى. ھەربى قوماندانلار ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلار ئالدىراشلىق بىلەن ئائىلىلىرىنى ۋە بالىلىرىنى مەكتەپتىن توختىتىپ ئىچكى خىتايغا يۆتكەشكە باشلىدى. بۇنى كۆرگەن خىتايلار بەس - بەس بىلەن قېچىشقا باشلىدى.

1980 - يىلى 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى

قارغىلىق ناھىيىسىدە قاراقچىلىق قىلىپ يۈرگەن خىتاي ئەسكەرلىرى مەھەللىلەرنى ئارىلاپ بىر ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىنىڭ 7 ياشلىق بالىسىنى ماشىنىدا دەسسەپ ئۆلتۈرىۋېتىپ قېچىپ كەتتى. مىڭلىغان خىتاي ئەسكىرى قارغىلىققا باستۇرۇپ كىرىپ بىگۇنا خەلقنى تۇتقۇن قىلدى.

1980 - يىلى 12 - ئايدا

ئۇرۇمچىدە خىتايلار تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن كۈچىدا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن مۇجاھىد يازغۇچى ئابلىمىت مەسئۇدىنىڭ قانلىق جەسىدىنى كۆتەرگەن ئۇرۇمچى توقۇمچىلىق فابرىكىسى ئىشچىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى كومىتىتى بىناسىغا بېسىپ كەلدى .

1980 - يىلى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى

قەشقەردە ھەددىدىن ئاشقان خىتايلار بىر ئۇيغۇر ياشنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىۋەتتى. شۇ كۈنى ئۇيغۇر ياشنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈشكە كەلگەن خەلق غەزەپلىنىپ جەسەتنى كۆتىرىپ نامايىشقا چىقتى. بىرقانچە سائەتتىن كىيىنلا نامايىشچىلار 30 مىڭدىن ئىشىپ كەتتى ۋە خىتايلار قەتئى كونترول قىلالمايدىغان ھالغا كەلدى. پۈتۈن قەشقەردە كۆرگەنلا يەردە خىتاي ئەسكەر ياكى مەمۇرلىرىنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ماشىنا، ئىدارە ئورگانلارنى بۇزۇپ، چىقىپ ئىنتىقام ئالىدىغان قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى.

1981 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

قارغىلىقتا يوشۇرۇن تەشكىللەنگەن بىر نەچچە يۈز ياش تەييارلىق بىلەن ئىسلامى غازات ئېلان قىلىپ تەۋەسىدىكى خىتاي ئەسكەر، ساقچىلىرىغا ئوت ئاچتى. ئەتراپتىكى يېزىلارنى ئازات قىلغان مۇجاھىدلار ناھىيىگە تەھدىت سالدى.

1981 - يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

پەيزىۋات ناھىيىسىدە يوشۇرۇن تەشكىللەنگەن 200 دىن ئارتۇق غازاتچى ياش خىتايلارنىڭ ناھىيىلىك قۇراللىق ساقچى قىسمىنىڭ قوماندانلىق شتابىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، نۇرغۇن قۇرال، ئوق - دورا غەنىمەت ئولجا ئالدى. غازاتچىلار ستراتىگىيىلىك ئورمانلىق تاققا چىقىۋىلىپ خىتاي ئەسكەرلىرىنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى.

1981 - يىلى مايغا قەدەر

شەرقى تۈركىستاننىڭ 77 رايونىدا ئارقا-ئارقىدىن يەرلىك خەلق بىلەن خىتاي تەرەپ ئارىسىدا سۇ تالىشىش ماجرالىرى، يايلاق تالىشىش ئۇرۇشلىرى

يۇزبەردى. دېھقانلار ھەممە يەردەكەتمەن، ئورغاقلىنى كۆتىرىپ چىقىپ سۇ تالىشىپ سوقۇشتى. ئىككى تەرەپتىن سانسىز ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. ئۇرۇشلار مەيدانغا كەلدى.

1981 - يىلى 4 - ئايدا

بۆرىتالادىكى ئىشلەپچىقىرىش ئارمىيىسىنىڭ 5 - دېۋىزىيىسىنىڭ 4 - ئەترىتىدىكى ئۇيغۇرلارغا سۇ بېشىنى ئىگەللىۋالغان خىتايلار سۇ بەرمىدى. ئۇيغۇرلار قانۇنى داۋا قىلسا ئاقمىغاندىن كېيىن ، 200 گە يېقىن ئۇيغۇر قۇراللىنىپ چىقىپ ئۇرۇشتى، خىتايلار ھەر تەرەپتىن قۇراللىق قىسملىرى بىلەن قورشاپ باستۇردى.

1983 - يىلى 6 - ئايدا

قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ كۆكيار يېزىسىدىكى كۆزە مەھەللىسىگە يەرلىشىۋالغان خىتاي دۆلەت مۇداپىئە ئەسكەرلىرى ناشىيول ئىشچىلىرىنىڭ بېقىۋاتقان كالا، قويلىرىنى ئوۋ ئوۋلاپ، بىرقوتازنى ئىتىپ ئۆلتەردى. نەق مەيداندا قارشىلىق قىلغان بىر ئۇيغۇر ئىشچىنى ئىتىپ تاشلاپ ھەربى باربگاھىغا قىچىپ كىرىۋالدى. ئىشچىلار ۋە دېھقانلار غەزەپلىنىپ قوغلاپ كىلىپ قاتىلنى تەلەپ قىلغاندا، خىتايلار يەنە ئوق چىقىرىپ قارشىلىق قىلدى. ئاخىرىدا قاتىلنى قەستەن قاچۇرىۋىتىپ « ئۆزى قىچىپ كەتتى » دەپ خەلقنى ئالداپ زور نامايىشقا سەۋەپ بولدى.

1983 - يىلدا

قەشقەر رايونى نوپۇس ئۇستۈنلىگى بىلەن خىتايلار كونترول قىلالمايدىغان ھالغا كەلگەن ئىدى. قەشقەر « ياش ئۇچقۇنلار » تەشكىلاتى ئاشكارا پائالىيىتىنى باشلۇۋەتتى. مەسچىت ۋە جامائەت سورۇنلىرىدا نوتۇق سۆزلەش، ئاشكارا تەشۋىق ۋاربقى تارقىتىش، مەخپى خەت يېزىش شەكىللىرى ئارقىلىق بۇ تەشكىلات خەلققە مەدەنى مائارىپنى چىڭ تۇتۇش، قانۇنى ھەقلىرىنى قوغداش، ئىسلامىيەتنى ھۆكۈمران

قىلىش، جاھادقا ھازىرلىنىش تەشۋىقاتى ئىلىپ باردى.

1985 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى بارلىق ئۇيغۇر ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى مەخپى تەشكىللىنىپ كوچىغا نامايىشقا چىقتى. بىرلا ۋاقىتتا قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، بۆرىتالا قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارمۇ قوشۇلۇپ نامايىشچىلار قوشونى 15 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى.

1986 - يىلى 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى

ئەتتىگەنده شەرقى تۈركستاندىكى سوۋېت مىنىستىرلىگى بىناسى ئالدىدا، بۇ مىنىستىرلىكىنىڭ بىرىنچى باشلىقى ئۇيغۇر مىنوپىنىڭ مەخسۇس ئاپتوموبىلى پارتلىدى. ئۇيغۇر مىنوپىنىڭ قىزى، ئاتاغلىق كىنو ئارتىسى شاتگۈل ئۇيغۇر نەق مەيداندا ئۆلدى. ئۆيدىن كېچىكىپ چىققان ئۇيغۇر مىنوپ ھايات قالدى.

1988 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى

ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇر ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن 5 مىڭدىن ئارتۇق كىشى شەرقى تۈركستان ئۇنۇبرسىتېتىدا «مىللى كەمسىتىشكە نارازىلىق بىلدۈرۈش يىغىنى» ئاچتى. ئوقۇغۇچىلار ئىككى كۈنگىچە دەرس تاشلاپ كۆچىلارغا چىقىپ نارازىلىق نامايىشى قىلدى. ئوقۇغۇچىلار مىللى باراۋەرلىك شۇئارلىرىنى توۋلاپ، مىللى كەمسىتىش، تەڭسىزلىك، ناھەقچىلىك قىلمىشلىرىنى پاش قىلدى.

1989 - يىلى 4 - ، 5 - ئايلاردا

بېيجىڭدە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى ئۆركەش باشچىلىقىدا خىتاي ياشلىرىنىڭ دېموگراتىيە تەلەپ قىلىش نامايىشى كۆرىشى باشلاندى. خەلقتىن مەدەت ئالغان ئوقۇغۇچىلار ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزىۋىلىش ھازىرلىقىنى قىلۋاتقاندا ، تۇيۇقسىز قانلىق باستۇرۇلدى. بۇ ھەربىكەتكە بېيجىڭ، شاڭخەي، نەنجىڭ، لەنجۇ قاتارلىق

خىتاي شەھەرلىرىدە ئوقۇۋاتقان 300 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارمۇ قاتناشتى.

پەيتنى چىكۈ تۈتقان شەرقى تۈركىستاندىكى يەرلىك ئوقۇغۇچىلارمۇ ئۇرۇمچىدە « ئالى مەكتەپلەردە ھەربىكەت قىلىش ھەيئىتى » قۇرۇپ بارلىق ئوقۇغۇچىلارنى يىتەكلەپ، نامايىشقا چىقتى.

1989 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى

ئۇرۇمچى ئىسلام ئۇنۇۋېرسىتېتىدىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار خىتايلار يېزىپ تارقاتقان « جىنسىيەت ۋە ئەنئەنە » ناملىق قۇرئانى كەرىمگە ھاقارەت كەلتۈرگەن كىتابقا قارشى ئۇرۇمچى كوچىلىرىدا نارازىلىق نامايىشى قىلدى. ئەتىسى پۈتۈن ئۇرۇمچى ئاھالىسى قوشۇلۇپ نامايىشچىلار قوشۇنىنىڭ سانى كۈپەيىپ 10 مىڭدىن ئىشىپ كەتتى.

1990 ـ يىللاردا

خىتايلار يازغۇچى ئابلىمىت مەسئۇدنى، غازى يازار تۇردى سامساقنى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈردى. يازار ھاجى قۇمارنى تۇرمىگە سولىدى. تارىخشوناس، يازار تۇرغۇن ئالماسنى دۆلەت دەرىجىلىك يىغىن ئېچىپ كۆرەش قىلدى ۋە تەقىپ ئاستىغا ئالدى. ئارخىئولوگ، قەدىمى ئەسەرلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى قۇربان ۋەلىنى، پىروفىسسور، ئەدەبىياتچى تۇرسۇن قۇربانىنى ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، ياشلار نەشرىياتى، خەلق نەشرىياتى، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش نەشرىياتى قاتارلىقلارنىڭ باشلىقلرىنى خىزمەت ۋەزىپىسىدىن ئىلىپ تاشلىدى. بىرمۇنچە يازارلارنىڭ، ئالىملارنىڭ مەتبۇئات ھوقوقىنى يوشۇرۇنچە مەنسى قىلدى. نەشرىيات، گىزىت، ژورناللارنى قاتتىق تەقىپ ئاستىغا ئالدى. مەسئوللارنى ۋە يازارلارنى دىكتاتورا ئورگانلىرى چاقىرتىپ يوشۇرۇن تەھدىت سالدى ۋە قارا تىزىملىك تۈرغۇزۇپ نازارەت قىلىپ تۇردى.

4 ـ قىساس ـ ئىنتىقام باسقۇچى (1990 ـ)

1990 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى

شەرقىي تۈركىستان قەشقەرنىڭ بارىن يېزىسىدىكى دېھقانلار شەرقىي تۈركىستان پارتىيىسىنىڭ بارىن شۆبىسىنىڭ قۇرغۇچىسى زەينىدىن يۈسۈپ باشچىلىقىدا ئۇزاق مۇددەت تەييارلىق كۆرۈپ، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىپ كۆلىمى بىر قەدەر زور بولغان قوراللىق قوزغۇلاڭ كۆتەردى. قوزغۇلاڭچىلار قۇرال ، بومبا ياساپ، ھەربىي ئات ستۇدىلىپ، باشقا ۋىلايەتلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، شۇ كۈنى 10 مىڭدەك ئادەم بىردەك ھەرىكەتلىنىپ قولىدا مىلتىق، بومبا، كەتمەن، ئورغاق پىچاقلارنى كۆتىرىپ ھۆكۈمەت ئىدارىسىنى بىسىۋالدى. خىتاي ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. تۈرت كىچە ـ كۈندۈز گىچە شىددەتلىك جەڭ داۋام قىلدى. ئاي يولتۇزلۇق كۆك بايراق كۆتەرگەن مۇجاھىدلارنىڭ قەھرىمانلىقى شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە زور مەدەت بولدى. قانلىق باشتۇرۇشلار نەتىجىسىدە 2000 دىن ئارتۇق كىشى قولغا ئېلىندى، 200 گە يېقىن مۇجاھىد ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ شېھىت بولدى.

1990 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا

شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتىدىكى قورغاس ناھىيىسىنىڭ بازىرىدا ئون نەچچە نەپەر ئاققۇن خىتاي بىر ئۇيغۇر ياشنى قەستەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قېچىپ كەتتى. ئەتىسى سەھەردە بازاردىكى ياشلار توپلۇشۇپ، قاتىلنى ئىزدىدى. چۈشكە يېقىن ياشلار پۈتۈن ناھىيە بازىرىنى ئىگىلەپ ئاختۇرۇشقا باشلىدى. ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قاتىل خىتايلارنى يوشۇرۇپ قاچىرىۋەتكەنلىگىنى ئاڭلىغان خەلق توپى 10 مىڭدىن ئىشىپ كەتتى. ناھىيىدە بىرمۇ خىتاي قالمىدى. بۇ جەريانداا مىڭغا يېقىن خىتاي تاياق يىدى، 200 دەك خىتاي مەمۇرلىرى ئېغىر يارىدار بولدى. تاشيول بويىدا 2 مىڭغا يېقىن ئاپتوموبىل مۇسادىرە قىلىندى ياكى چېقىپ تاشلاندى.

1992 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

« شەرقى تۈركىستان ئىسلام ئىسلاھاتچىلار پارتىيىسى » نىڭ ئەزالىرى ئۈرۈمچىدىكى خىتايلار زىچ توپلاشقان رايونلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئىككى ئاپتوۇزۇنى پارتلىتىۋىتىپ، نۇرغۇن خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋە يارىدار قىلىپ، ئۈرۈمچىدىن چىكىنىپ چىقىپ كەتتى.

1992 - يىلى 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى

قارغىلىق ناھىيىسىنىڭ مازار رايونىدا چەتئەل جىگىرىسىغا قاراپ چىكىنگەن « شەرقى تۈركىستان ئىسلام ئىسلاھاتچىلار پارتىيىسى » نىڭ قۇراللىق مۇجاھىدلىرى بىلەن خىتاي ئەسكەرلىرى ئۇرۇشتى. خىتاي ئەسكەرلىرى ھەربىي ئۈچاقلىرى بىلەن شىددەتلىك بومباردىمان قىلىپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن توپقا تۇتۇپ، ئۇچ نەپەر مۇجاھىدنى شېھىت قىلدى، يارىدار بولغان بىر مۇنچە مۇجاھىدنى تۇتۇپ كەتتى.

1992 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى

ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق كۇچار ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدە چوڭ پارتلاش يۈز بەردى. كىم تەرىپىدىن ئىلىپ بېرىلغانلىقى ۋە قانچىلىك زىيان كەلتۈرگەنلىكى مەلۇم ئەمەس .

1992 - يىلى 7 - ئاي

قەشقەر ، خوتەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن قولغا ئېلىنغان 500 دىن ئارتۇق مەخپى تەشكىلات ئەزالىرى - ئۇيغۇر ياشلار يوشۇرۇنلۇقچە ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىلەرگە يۆتكەپ كىلىنىپ، سوراق قىلىنىشقا باشلىدى.

1992 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

بىلىنمىگەن مەخپى تەشكىلات ئەزالىرى قومۇل رايونىدا ئىچكى خىتايغا قاتنايدىغان تۆمۈر يول لىنىيىسىنى پارتلىتىۋەتتى. بىر نەچچە ھەپتىگىچە قاتناش توختاپ قىلىشىغا سەۋەپ بولدى.

1993 - يىلى 2 - ئاي

گۈما ناھىيىسىدىكى خىتاي ھەربىي قىسىملىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر ئۇيغۇر ئەسكەر جۈمە نامىزىغا بارغانلىقى ئۈچۈن خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەسخىرە قىلىنىپ ئۇرۇلدى. ئۆزىنىڭ ئىنسانى ھەققىنى ۋە نامۇسىنى قوغدىغان ئەسكەر خىتاي ئەسكەرلىرىگە قۇرالىق قارشىلىق كۆرسىتىپ ئوق چىقاردى. ئەمما خىتاي ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە ئېتىپ تاشلاندى.

1993 - يىلى 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

قەشقەر شەھىرىدىكى بوستان مېھمانخانىسىنىڭ ئالدىدا دەھشەتلىك بىر بومبا پارتلىدى. قاتىلنى تاپالمىغان خىتاي ساقچىلىرى نۇرغۇن ئۇيغۇر ياشلىرىنى گۇمان بىلەن قولغا ئېلىپ تۆتۈپ كەتتى.

1993 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن ئابدۇلھېكىم مەخسۇمنىڭ تالىپلىرى نامىدا بىر كۈن ئىچىدە 300 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشلىرى تۆتۈلغان بولۇپ، ھەرقايسى جايلارغا قامالغان.

1993 - يىلى 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قەشقەر شەھەر ئىچىدىكى يىزا ئىگىلىك باشقارمىسى بىناسى نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن پارتلىتىۋېتىلدى.

1993 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى

قەشقەر شەھىرىدە ئالىمجان باشلىق 5 نەپەر ئۇيغۇر يىگىتى خىتايلارنىڭ قەشقەردىكى ئەدلىيە باشقارمىسىغا كىرىپ تاپانچا ۋە ئوق ئوغرىلاپ چىقىپ خىتايلارنىڭ 5 نەپەر دەم ئىلىشقا چىققان قېرى ئوفىتسېرلىرىنى ئېتىپ تاشلاپ قولغا ئىلىندى ۋە ئالىمجان شۇ كۈنى شېھىت بولدى.

1993 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ... كۈنى

خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى ئالدىدا پائالىيەت قىلىۋاتقان خىتايلار نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن ئىلىپ بېرىلغان پارتلاشقا دۇچ كەلدى.

1993 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى

قومۇلنىڭ مەلۇم قىسىمچى ئەترىدى يەنە تۆمۈر يولنى پارتلىتىۋەتتى .

1993 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى

تۇرپان شەھەر ئىچىدە ماگىزىننىڭ ئالدىدىكى ۋېلىسىپىتلەر پارتلىتىۋېتىلدى.

1993 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ... كۈنلىرى

كورلىدا ھۆكۈمەت تارماقلىرى خەلقنىڭ ئىكسپورت نەشپۈتلىرىنى ساتقۇزماي قامال قىلىۋىلىپ، نۇرغۇن نەشپۈت سىسىپ كەتتى. پۈتۈن باغلار كونترول قىلىنىپ تاشقى سودا ئىدارىسىدىن باشقا يەرگە نەشپۈت ستىش چەكلەندى. تاشقى سودا ئىدارىسى قىشقا قەدەر كىلىپ ستۇالالمىدى. نەتىجىدە كۆپ زىيان بولدى. غەزەپلەنگەن باغۋەنلەر بارلىق نەشپۈت دەرەخلىرىنى كىسىۋېتىپ ، خىتايلارغا نارازىلىقىنى بىلدۈردى.

1994 - يىلى 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى

ئۇرۇمچى لىيۇداۋان تۇرمىسىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرمە 1 - كورپۇس 7 - كامىردىكى ئوبۇلقاسىم قاتارلىق 4 نەپەر مۇجاھىدنى ئىسيان قىلدى دىگەن باھانە بىلەن ئاپتوماتلىق ئوق يامغۇرىغا تۇتۇپ ئۆلتۈرىۋىتىپ كامىر تاملىرىنى قىپ - قىزىل قانغا بويىدى. تۇرمىدىكى مەھبۇسلار ھەممىسى كۆردى.

1994 - يىلى 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى

يېرىم كىچىدە ئاقسۇ شەھىرىدە ۋىلايەتلىك تەپتىش مەھكىمە بىناسى، توقسۇ ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت ئىدارىسى، ئۇچ ئۆستەڭ كۆۋرۈگى قاتارلىق ئۈچ جاي بىرلا ۋاقىتتا دەھشەتلىك پارتلىدى. ئاقسۇ بانكا بىناسىغا قويۇلغان بومبا پارتلىماي قالدى. ھۆكۈمەت گۇمان بىلەن 1084 نەپەر ئۇيغۇ ياشنى قولغا ئالدى.

1994 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

توقسۇ ناھىيىسىنىڭ تۇرمىسى نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن پارتلىتىلدى.

1995 - يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى

خىتاي دائىرىلىرى ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئوچۇق سوت ئېچىپ، « شەرقى تۈركىستان ئىسلام ئىسلاھاتچىلار پارتىيىسى » نىڭ ئاساسلىق يىتەكچىلىرىنىڭ ھەممىسگە ھۆكۈم ئېلان قىلدى. ئابلىمىت تالىپ، ئىدرىسخان ئۈمەر، مەمەتئىمىن سىيىت، خېلىل ئالتۇن، ئابدۇللا مەمەت قاتارلىق بەش نەپەر قۇرغۇچى يىتەكچىلىرىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىپ خەلق ئالدىدا ئاشكارا ئېتىپ دەرھال ئىجرا قىلدى.

1995 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل تاغنىڭ ئۈستىدە شەرقى تۈركىستاننىڭ جۇمھۇرىيەت بايرىقى - ئاي يولتۇزلۇق كۆك بايراق لەپىلدىدى.

1995 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى

خوتەن شەھەر ئىچىدىكى بەيتۇللاھ مەچىتىنىڭ ئىمام خەتىبى ئابدۇقەيۇم ئابدۇمىجىت ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ۋەزىپىسىدىن ئىلىپ تاشلىنىپ ئورنىغا مەتقۇربان دامولا ھاجىم بەلگىلەندى ۋە شۇ كۈنى ئىمام كەلمەي جۈمە نامىزى كىچىكىشكە باشلىدى. ئىمامنى ھۆكۈمەت تۇتۇپ كىتىپتۇ دەپ ئاڭلىغان خەلق قوزغۇلۇپ، ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسى ۋە ساقچى ئىدارىسى بىنالىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ ، دىنى ئەركىنلىگىنى تەلەپ قىلدى. بۇ جەريانداا 2 سائەتكە قەدەر ساقچىلار بىلەن ئېلىشتى. ئەتراپنى قۇراللىق قورشۇۋالغان خىتاي ئەسكەر ، ساقچىلىرى بومبا ئېتىپ ئوق چىقىرىپ تۇتقۇن قىلدى . شۇ كۈنى ھەر تەرەپتىن بولۇپ جەمى 3000 دىن ئارتۇق موسۇلمان ياش قولغا ئېلىندى. تۇرمىلەردە ئېغىر بىسىم ۋە ھاقارەتلەر بىلەن سوراق قىلىندى.

1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى

غۇلجىدا كېڭىيىپ ئومۇملىشىۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەشرەپ ئويونلىرىدىن چۆچىگەن خىتايلار ئاممىۋى فوتبول مۇسابىقىسىگە روخسەت بەرمەي ، نارازىلىق بىلدۈرگەنلەرنى تۇتقۇن قىلىش باھانىسىدا مەشرەپ باشچىلىرى ۋە قاتناشچىلىرى بولۇپ بىرنەچچە مىڭ مۇسۇلمان ياشنى قولغا ئېلىپ خەلقنىڭ غەزىۋىنى تاشۇردى.

1995 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

خىتاي ھۆكۈمرانلىرى قەشقەر شەھىرىدە ئوچۇق سوت يىغىنى ئېچىپ ، سىياسى قارىشى ئوخشىمىغان بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلدى . ناھەقچىلىككە چىدىمىغان خەلق سوت يىغىنىدا قوزغۇلۇپ نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈزدى. خىتاي ئەسكەر ، ساقچىلىرى بىرنەچچە كۈنگە قەدەر كىچىلەپ ئۆي ئاختۇرۇپ،ئادەم تۇتۇپ، بىر قانچە مىڭ ياشنى قولغا ئېلىپ خەلقنىڭ غەزىۋىنى

ئۆرلەتتى.

1996 - يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى 3 - دېۋىزىيە 6 - پولكىنى زىيارەت قىلىۋاتقان قوماندان جاڭ بىلەن رەئىس ئابدىرىشىتنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بىر گۇرۇپپا چوڭ ئۇستەڭ كۆرىكىگە مۇددەتلىك پارتلايدىغان بومبا ئورۇنلاشتۇرغان. يېرىم سائەت بالدۇر پارتلىغان كۆۋرۈكتە بىر خىتاي ئۆلگەن.

1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ كىرىيە ناھىيىسىدىكى ھۆكۈمەت پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن ئوت قۇيۇپ كۆيدۈرىۋېتىلگەن.

1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى.

« يۈز كۈنلۈك باستۇرۇش پىلانى » تۈزگەن خىتاي دىكتاتورا ئورگانلىرى شەرقىي تۈركىستاندا ئەتكەسچى، خىرۇشچى، بۆلگۈنچى، فانتۇركىست، فانئىسلامىست دېگەندەك قارىلاشلار بىلەن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشلىرىنى قولغا ئالدى. پەقەت قارىقاش ناھىيىسىدىلا بىر ئاي ئىچىدە 114 نەپەر بىگۇنا ياش قولغا ئېلىنغان . بۇ تۈتقۇن داۋام قىلماقتا.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىسىدىكى بازار ئىچىدە تاملارغا « خىتايلار شەرقىي تۈركىستاندىن چىقىپ كەتسۇن ! » ، « يوقالسۇن كوممۇنىست دىكتاتورىسى ! » ، « ياشىسۇن چېچەنىستان ئىنقىلاۋى ! » قاتارلىق شۇئارلارنى چاپلاۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرى ، ئۆزلىرىنى تۇتقىلى كەلگەن ئىككى ساقچىنى ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇرۇپ قويۇپ قېچىپ كەتكەن.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

ئۈرۈمچى جەنوبى ئازاتلىق يولىدىكى يىمەك - ئىچمەك شىركىتى ئۈدۈلىدىكى كوچىدا بىر ئۇيغۇر يوشۇرۇنغان قۇرالىق ئۇيغۇر ياشلار بىلەن خىتاي ساقچىلىرى ئوتتۇرىسىدا چىققان شىددەتلىك ئېتىشىش نەتىجىسىدە 2 خىتاي ئەسكىرى ئۆلگەن، 2 قىساسچى ياش شېھىد بولغان. كوچىدىكى بىر ئۇيغۇر ئايال يارىلانغان. ياشلارنىڭ ئابدۇرېھىم ئىسھاقنىڭ يىتەكچىسى ئۈرۈمچى شەھەرلىك خىمىيە سانائەت زاۋۇدى ئائىلىلىكلەر بىناسىدا قورشاپ قولغا ئېلىنغان.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى

قەشقەر كېرەمباغ بازىرىدىكى بىر قاسساپ ھۆكۈمەت بازار باشقۇرۇش ئەمەلدارلىرىنىڭ پاراخورلۇق بىلەن بوزەك قىلىشىغا چىدىماي، پارا بېرىشكە زورلىغان بىر خىتاي مەمۇرنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرىۋەتكەن.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى

سەھەردە قەشقەر ھېيتگاھ جامىسىغا ماكىغان ئىمام ھارۇنخان ھاجى ۋە ئوغلى مەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن پىچاقلىنىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئوغلى ئۆلگەن. بۇ ۋەقە ، خىتاي غالچىلىرىدىن ئۆچ ئېلىش ۋەقەسى ھىساپلىنىپ نۇرغۇن ئۇيغۇر ياشلار گۇمان بىلەن قولغا ئېلىنغان.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى

بىر نەچچە كۈن ئىلگىرى تەكلىماكان چۆللىگىگە چىكىنگەن قۇرالىق تەشكىلاتىدىكى ئۇيغۇر ياشلارنى تۇتۇش ئۈچۈن 4 تىك ئۇچار ئايروپىلان، 5 ئاپتوموبىل، 30 تۆگە بىلەن تەكلىماكانغا كىرگەن 40 نەچچە نەپەر خىتاي ئەسكىرى شۇ كۈنى 5 ئەسكىرىنىڭ ئۆلۈگىنى كۆتىرىپ چىكىنىپ چىققان.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

ئاقسۇنىڭ كۈچار، توقسۇ، كەلپىن قاتارلىق ناھىيىلىرىدىن تەشكىللەنگەن بىر قانچە گۇرۇپپا قىساسچى ياشلار ئەترەتلىرى ئېغىر ۋە زامانىۋى قۇرالالار بىلەن قۇراللىنىپ، خىتاي ئەسكەرلىرىگە قارشى ئوت ئاچقان ۋە ئىككى كۈن داۋام قىلغان ئۇرۇشتا يۈزلەرچە ئەسكىرى ئۆلگەن خىتايلار غالجىرلىشىپ زەمبىرەك بىلەن توپقا تۇتۇپ، ئىككى نەپەر مۇجاھىدنى شېھىد قىلغان. ئالتە نەپەر مۇجاھىد قەھرىمانلارچە سوقۇشۇپ قۇربان بولغان. بىر قانچىسى يارىدار بولۇپ دۈشمەن قولىغا چۈشكەن. قالغانلىرى چېكىنىپ كەتكەن.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى

ئۈرۈمچى دۆڭ كۆۋرۈك ئەتراپىدا 7 ياشلىق ئۇيغۇر بالىسىنى ماشىنىسىدا دەسسەپ ئۆلتۈرۈپ قاچماقچى بولغان خىتاي شوفىر ۋە ئۇنى قوتۇلدۇرۇپ قاچماقچى بولغان ساقچىلار بىلەن ئۇيغۇر ياشلار ئوتتۇرىسىدا چىققان ئۇرۇش 4سائەت داۋاملاشقان ھەربىي ھالەتتىن كېيىن توختىغان. خىتاي ساقچىلىرى يەنە 12 نەپەر ئۇيغۇر ياشنى قولغا ئالغان.

1996 - يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

ئۈرۈمچى شەھىرى ئىتتىپاق تىياتىرى ئارقىسىدىكى دۆلەت مۇداپىئە مېھمانخانىسىدىن چىققان قىساسچى تەشكىلات ئەزالىرى ئىككى چوڭ سومكىغا قاچىلانغان قۇرال ۋە پارتلىتىش دورىلىرى بىلەن تۇتۇلۇپ قالغان.

1997 - يىلى 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىلى ۋىلايىتىدىكى غۇلجا شەھىرىدە ئىسلامىيەتكە قارشى ئىلىپ بېرىلىۋاتقان قىرغىنچىلىقلارغا قارشى 400 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان ياشلار نامايىش قىلدى. خىتاي ئەسكەر ۋە ساقچىلىرى نامايىشچىلارغا ئوق ئېتىپ، بومبا تاشلاپ نۇرغۇن كىشىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى. خىتايلار 300 گە

يېقېن ئۇيغۇر ياشنى سۇ چىچىپ توڭلۇتۇپ، ئوق ئېتىپ، ئىتقا تالىتىپ ۋە سوراقتا ئۇرۇپ قىيناپ ئۆلتۈرىۋەتتى. 3000 دىن ئارتۇق ياشنى قولغا ئالدى. نەچچە ئاي ھەربى ھالەت يۈرگۈزۈپ بىگۇنا خەلقنى ئۇردى، قىينىدى ، سوراق قىلدى ، ئۆيلەرنى ئاختۇردى، ياشلارنى تۇتۇپ كەتتى. ھازىرغىچە تۇتۇپ كىتىپ ئىزدىرىگى بولمىغانلارنىڭ سانى 1600 گەيەتتى. بۇ گۇنگە قەدەر بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قولغا ئېلىنغان شەرقى تۈركىستانلىقلارنىڭ سانى 65 مىڭغا يەتتى. ھازىرغىچە ھەرئايدا بىرقېتىم دىگىدەك ئوچۇق سوت ئېچىلىپ ئۇيغۇر ياشلىرى 20 ـ 30 كىشىلىك گۇرۇپپا ھالىدا ئۆلۈمگە ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك تۈرمىلەرگە ھۆكۈم قىلىنىپ ئىجرا قىلىنماقتا.

10 ـ باپ خەلقارادىكى ۋەتەن داۋاسى

شەرقى تۈركستان خەلقى دۆلتىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بىر ئەسىردىن بىرى خەلقارا پائالىيەت ئېلىپ بارماقتا. 1870 ـ يىللاردا ياقۇپ بەگ بەدۆۋلەت قۇرغان شەرقى تۈركستان دۆلىتى تۈركىيە، روسىيە ، ئەنگلىيە، ھىندىستانلارغا ئەلچى ئېۋەتتى. ئۇ دۆلەتلەر شەرقى تۈركستانىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە ئەسكىرى دىپلوماتىيەلەردە بولدى. 1933 ـ يىلى قۇرۇلغان شەرقى تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە، ئىلگىرى ۋە كېيىن بولۇپ، ساۋۇت دامولللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى، مەمتىلى تەۋپىق قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر ئەرەبىستان، تۈركىيە، مىسىر، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەردە ھەج، زىيارەت مۇناسىۋىتى بىلەن تەشۋىقات ئېلىپ باردى. ئاكا ـ ئۇكا ھۆسەن بايلار گېرمانىيە، روسىيە، ئەنگلىيەلەر بىلەن سودا مۇناسىۋىتى قىلدى. بۇ چاغدا شەرقى تۈركستاندىن نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار تۈركىيە، مىسىر، روسىيە، ھىندىستان ئۆزبەكستانلارغا ئوقۇشقا چىقتى. 1944 ـ يىلى شەرقى تۈركستان جۇمھۇرىيىتى روسىيە، خىتاي، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن رەسمى ۋە غەيرى رەسمى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەردە بولدى. 1949 ـ يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى شەرقى تۈركستانغا بېسىپ كىرگەندە نۇرغۇن شەرقى تۈركستانلىقلار كەشمىر، ھىندىستانلارغا چىقىپ كەتتى. 1950 ـ يىللاردا نۇرغۇن كىشىلەر روسىيە پاسپورتى ئېلىپ قازاقىستان، ئۆزبەكستان، قىرغىزىستانلارغا كۆچۈپ چىقىپ كەتتى. 1960 ـ يىللاردا يەنە نۇرغۇن كىشىلەر ئاۋغانستانغا چىقىپ كەتتى. 1962 ـ يىلى ناھايىتى نۇرغۇن كىشى قازاقىستانغا قېچىپ چىقىپ كەتتى. 1984 ـ يىلدىن كېيىن ، چىگىرا سودىسى يولغا قويۇلۇپ يەنە نۇرغۇن كىشى تىجارەت ئۈچۈن چەتئەللەرگە چىقىپ كەتتى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشقا چىقتى.

ھازىر دۇنيادىكى 2 مىليوندىن ئارتۇق شەرقى تۈركستانلىق مۇھاجىرلار20 دىن

ئارتۇق دۆلەتتە ئولتۇراقلىشىپ ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتلەردە شەرقى تۈركىستانلىك مۇبتەدىللىقى ئۈچۈن ھەرخىل تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ سىياسى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ كۆرەش قىلماقتا.

1992 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگە قەدەر تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە 14 دۆلەتتىكى شەرقى تۈركىستان داۋاسى تەشكىلاتلىرىنىڭ رەسمى ۋەكىللىرى توپلىنىپ ۋەتەننى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ نۆۋەتتىكى سىياسى پروگراممىسى ۋە تەشكىلى ئاپاراتنى تۈزۈپ چىقتى.

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىدە

1952 - يىلى مەھمەت ئىمىن بۇغرا، ئىسا ئالپتېكىن باشچىلىقىدىكى شەرقى تۈركىستانلىقلاردىن 1850 نەپەر كىشى كەشمىردىن، 1965 - يىلى 237 نەپەر كىشى ئاۋغانىستاندىن، 1967 - يىلى 90 نەچچە نەپەر كىشى ئاۋغانىستاندىن، 1969 - يىلى 100 نەچچە نەپەر كىشى كەشمىردىن ، 1982 - يىلى 2 مىڭغا يېقىن كىشى ئاۋغانىستاندىن كوللېكتىپ ھالدا تۈركىيەگە كېلىپ پانالىق تىلىدى. ئۇندىن باشقا ھەج مۇناسىۋىتى ، تۇققان يوقلاش ۋە تىجارەت، زىيارەتلەر بىلەن تۈركىيەگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار 5 مىڭ كىشىدىن ئاشىدۇ. بۇگۈن 25 مىڭدىن ئارتۇق شەرقى تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل، ئەنقەرە، ئىزمىر، قەيسەرى، قەھرىمان ماراچ، كونىيا، نىيدە، سالىھلى، ۋان قاتارلىق شەھەرلىرىدە ياشىماقتا . ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن گېنىرالار، پروفېسسورلار، مىليونېرلار، مەمۇرى ، كەسپى كادىرلار، تىجارەتچىلەر يېتىشىپ چىقتى ھەمدە ۋەتەن داۋاسى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

مەھمەت ئىمىن بۇغرا، ئىسا ئالپتېكىن قاتارلىق يېتەكچىلەر ھەرخىل سىياسى ۋە ئىجتىمائى تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ ، گىزىت، ژورنال چىقىرىپ ، شۇنىڭدەك دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلىپ ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر

تەشكىلاتى، خەلقارا ئىسلام بىرلىگى تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقارا تەشكىلاتلارغا باياناتلار ئېلان قىلىپ ، شەرقى تۈركىستانىنىڭ مۇستەقىللىق داۋاسىنى خەلقاراغا ئاڭلاتتى . بۇگۈن تۈركىيىدىكى قېرىنداشلىرىمىز گېنىرال مەھمەت رىزا بەكنىڭ باشچىلىقىدىكى شەرقى تۈركىستان مىللى مەركىزىنىڭ ئەترapىغا زىچ ئويۇشۇپ، ۋەتەن داۋاسى كۆرىشىنى خەلقارالاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلماقتا.

ھازىر تۈركىيىدە « شەرقى تۈركىستان ئاۋازى » ، « شەرقى تۈركىستان » ، « كۆك بايراق » قاتارلىق ژورناللار ، « شەرقى تۈركىستان ياشلىرى » ، « شەرقى تۈركىستان » قاتارلىق گىزىتلەر شۇنىڭدەك بىرمۇنچە كىتاپ، كالېندارلار نەشر قىلىنىپ تارقىتىلماقتا.

سەئۇدى ئەرەبىستاندا

ئەسرلەردىن بېرى ، بولۇپمۇ يېقىنقى ئەللىك يىلدىن بېرى شەرقى تۈركىستاندىن ھەج قىلىش ئۈچۈن سەئۇدى ئەرەبىستانغا كېلىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان شەرقى تۈركىستانلىقلار 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. ئۇلار مەككە، مەدىنە، رىياز، جىددە، تايىپ قاتارلىق شەھەرلەردە بولۇپ، ئارىسىدىن ئاتاغلىق مىليونېرلار، زىيالىلار، مەمۇرى ئەمەلدارلار، ئۇچقۇچىلار ، تىجارەتچىلەر يېتىشىپ چىقتى. سەئۇدى ئەرەبىستانىدىكى شەرقى تۈركىستانلىق ئۇيغۇرلار 10 نەچچە يەردە رابات ـ ھەقسىز مېھمانخانا ئېچىپ، ھەجگە كەلگەن قېرىنداشلىرى ئۈچۈن زور يارەمليەرنى قىلماقتا. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى داۋا تەشكىلاتلىرىغا، ئوقۇغۇچىلارغا ۋە ۋەتەنىدىكى قېرىنداشلىرىغا ئىقتىسادى جەھەتتە زور يارەمليەرنى بېرىپ ۋەتەن داۋاسى ئۈچۈن مۇھىم رول ئوينىماقتا.

سەئۇدى ئەرەبىستاندا خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن مەھمەت شاھ ھەببۇللا، ئىلى ھاجىم روزى، ئىبراھىم ۋاسلى، ئابدۇغۇپۇر ئىمىن ، ھۆسەين قارى ئىسلامى، رەھمىتۇللاھ تۈركىستانى، ئابابەكرى ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇزاھىر دامۇللام، تۈرسۇن

هاجم يېڭسارى، ئابدۇساتتار مەۋلەۋى قاتارلىق زاتلار سەئۇدى ئەرەبستاندىكى ئۇيغۇرلارنى ئويۇشتۇرۇش، يىتەكلەش يولىدا ئەجىر سىڭدۈردى.

قازاقستاندا

قازاقستاندا ئەسلىدىكى يەتتەسۇ تارانچى ئۇيغۇرلىرى ۋە كېيىن كۆچۈپ چىققانلار بولۇپ 1 مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. ئۇلار ئالماتا، ياركەنت، چىمكەنت، چونجا، ئۇيغۇر رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دۆلەت ئادەملىرى، ھەربىي قوماندانلار، زىيالىلار، يازارلار، مەمۇرى كادىرلار، فابرىكانتلار، تىجارەتچىلەر يېتىشىپ چىقتى.

ھازىر قازاقستاندا ئۇيغۇرلار ئۆچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىككى گېزىت، رادىئو، تېلېۋىزىيە، نەشرىيات، ئۇيغۇر ئىنىستىتوتى، تىياتىرخانا، سەنئەت ئۆمەكلىرى ۋە شېركەتلەر بار. ۋەتەننىڭ ئازاتلىق كۆرەشلىرىدە زور خىزمەت كۆرسەتكەن ئابدۇرەئۇف مەخسۇم، زۇنۇن تېيىپوف، زىيا سەمەدى، ھىزمەت ئابدۇللىن قاتارلىقلار قازاقستاندا ياشىغان. بۇگۈن قازاقستاندىكى ۋەتەن داۋاسى تەشكىلاتلىرى ئورتاق كېڭىشىپ چىگىرا بويىدىكى قولايلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، ۋەتەن ، مىللەتنىڭ ئازاتلىقى ئۆچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشماقتا.

ئۆزبېكستاندا

ئۆزبېكستاندا ئەزەلدىن ياشاۋاتقان ۋە كېيىن كۆچۈپ چىققانلار بولۇپ ، 60 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. ئۇلار تاشكەنت، ئەنجان، بوخارا، يانگى يول قاتارلىق شەھەرلەرگە جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ۋەتەن ئۆچۈن كۆرەشكەن پىشقەدەم ھەربىلەر، زىيالىلار، يازارلار، تىجارەتچىلەر، ھۆنەرۋەنلەر بار. ئۆزبېكستاندىكى قېرىنداشلىرىمىز ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ ئەتراپىغا

ئويۇشۇپ وەتەن داۋاسى يولىدا كۆرەشمەكتە.

قىرغىزىستاندا

قىرغىزىستاندا 50 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ياشايدۇ. ئۇلار بېشكەك قاتارلىق شەھەرلەرگە يەرلەشكەن بولۇپ، ئارىسىدا مىللەت ۋەكىللىرى، دۆلەت مەمۇرلىرى، زىيالىلار، تىجارەتچىلەر بار. قىرغىزىستاندىكى قېرىنداشلىرىمىز ۋەتەنگە چىگىرىداش بۇلۇشتەك ئەۋزەللىگىدىن پايدىلىنىپ، قىرغىزىستانىنىڭ قانۇنلىرى دائىرىسىدە مىللىتىنىڭ ھۆرىيىتى ئۈچۈن تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇپ، ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۆرەش قىلماقتا.

ئامېرىكىدا

ئامېرىكادا ياشاۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلار 2 مىڭغا يېقىن بولۇپ، ئاساسەن نيۇيورك، ۋاشىنگتون، لوس ئانجىلىسلارغا يەرلەشكەن. پروفىسور، تەتقىقاتچى، مەمۇرى كادىر، ئوقۇغۇچى، تىجارەتچىلەر زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ۋەتەن داۋاسى يولىدا ئىلمىي كۆرەشلەرنى قانات يايدۇرماقتا.

ئامېرىكىدا ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلغان ۋەتەن داۋاسى تەشكىلاتلىرى يېڭى كۆرەش سەپلىرىنى ئاچماقتا.

گېرمانىيەدە

گېرمانىيەدە 300 گە يېقىن ئۇيغۇرلار ياشايدۇ. كۆپ قىسمى مىيونىخ شەھىرىدە بولۇپ، تۈركىيەدىن ئىش بىلەن كەلگەنلەر ۋە شەرقى تۈركىستاندىن كىلىپ پانالانغانلار بولۇپ ئاساسەن ئىشچىلىقتا ئىشلەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەركىن ئالپىتكىن

باشچىلىقىدىكى مىيونخېندا قۇرۇلغان تەشكىلاتى ۋەتەن داۋاسىنى ياۋرۇپادا ئاكلىتىشتا چوڭ رول ئويندى. 1996 - يىلى دۇنيا ئۇيغۇرياشلىرى قۇرۇلتىيىنىڭ مىيونخېندا ئېچىلىشى گېرمانىيەدىكى ۋەتەن داۋاسى كۆرىشىنى يەنمۇ بىر بالداق يوقىرى سەۋىيىگە كۆتەردى.

ئاۋستىرالىيەدە

ئاۋستىرالىيەگە 1980 - يىللاردا بىر تۈركۈم شەرقى تۈركىستانلىقلار كۆچۈپ بارغان . ھازىرقى نوپوسى مىڭدىن ئاشىدۇ. ئەخمەت ئىگەمبەردى يېتەكچىلىگىدىكى تۈركىستان جەمىيىتى ئاۋستىرالىيەدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، قىرغىزلارنى زىچ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، ۋەتەن داۋاسىنى دۆلىتى ئېچى ۋە سىرتىدا ئاكلاتماقتا.

ياپونىيەدە

ياپونىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە ئوقۇۋاتقان، ئىشلەۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلار مىڭدىن ئاشىدۇ. ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شوغۇللىنىۋاتقان، ئىشلەۋاتقان ۋە ئوقۇۋاتقان شەرقى تۈركىستانلىقلار گېزىت، ژورنال، رادىئولاردا ماقالىلار يېزىپ ئېلان قىلىپ ، كىتابلار يېزىپ ۋە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىپ شەرقى تۈركىستاننىڭ تارىخى، مەدەنى، سىياسى ۋەزىيىتىنى دۇنياغا تونۇشتۇرۇپ ۋەتەن داۋاسىغا ھەسسە قوشماقتا.

باشقا دۆلەتلەردە

يوقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە، تۈركمەنستان، مىسىر، پاكستان، ئاۋغانستان، ھىندىستان، كەشمىر، روسىيە، شۋېتسارىيە، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، كانادا،

بولغارىستان، قىبرىس، كۆۋەيت قاتارلىق دۆلەتلەردە ياشاۋاتقان ۋە ئوقۇۋاتقان 10 مىڭدىن ئارتۇق شەرقى تۈركستانلىق ئۇيغۇرلار شەرقى تۈركستاننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ھۆرىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئۆز تىرىشچانلىقلىرىنى كۆرسەتمەكتە.

روس كوممۇنىستلىرى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ، دۇنيادا يېگانە قالغان كوممۇنىست خىتايلارنىڭ ساختا سىياسىتى ۋە چىكىدىن ئاشقان تاجاۋۇزچىلىق ماھىيىتىنى تونۇپ يەتكەن ، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا خىتايلارنىڭ مۇسۇلمان تۈركلەرگە قارشى ئىلىپ بېرىۋاتقان قانلىق باستۇرۇشلىرىنى كۆرگەن دۇنيا جامائىتى بارلىق دۆلەتلەردە ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، پائالىيەت ئىلىپ بېرىشى ئۈچۈن رەسمى ۋە غەيرى رەسمى يوللار بىلەن كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرمەكتە.

خەلقارادىكى داۋا تەشكىلاتلىرىمىز

1 ـ « شەرقى تۈركستان مىللى مەركىزى » ـ

ئورنى تۈركىيەدە ، كوردىناتورى گېنىرال مەھمەت رىزا بەكىن ، ئادرىسى:

Damat İbrahim Paşa medresesi Eminönü Şahzade
Başi Dede Efendi Caddesi No 4 İstanbul - TÜRKİYE

تېلىفون: 0212 ـ 5216002 ، 0212 ـ 5263576

يانچۇق تېلىفون : 0532 ـ 2516593

فاكس : 0212 ـ 5348067

2 ـ « شەرقى تۈركستان ۋاقپى » ـ

ئورنى تۈركىيەدە ، باشلىقى گېنىرال مەھمەت رىزا بەكىن ، ئادرىسى :

Küçüksaray Apt. No: 26 - 3 Millet Cad. Aksaray
P.K. 34270 İstanbul - TÜRKİYE

تېلىفون : فاكس : 0212 ـ 5348067 فاكس : 0212 ـ 5216002

3 ـ « شەرقى تۈركستان ھەمكارلىق جەمئىيتى » ـ

ئورنى تۈركىيەدە ، باشلىقى سېيىت تارانچى ، ئادرىسى :

Küçüksaray Apt. No: 26 - 3 Millet Cad. Aksaray
P.K. 34270 İstanbul - TÜRKİYE

تېلىفون : 0212 ـ 5263576

4 ـ « شەرقى تۈركستان كۆچمەنلەر جەمئىيتى » ـ

ئورنى تۈركىيەدە ، باشلىقى ئابدۇۋەلىجان ، ئادرىسى :

58- Bulvar Cad. 1- 130 P.K. 34760 Zeytinburnu
İstanbul - TÜRKİYE

تېلىفون : 0212 ـ 5586963

5 ـ « شەرقى تۈركستان كۈلتۈر ھەمكارلىق جەمىيتى » ـ

ئورنى تۈركىيەدە، باشلىقى مەھمەت ئىمىن باتۇر، ئادرىسى :

Hoca Ahmet Yesevi Mah.Türkistan Evleri 44.Sokak
A - 28 P.K. 38090 Hocasinan- kayseri . TÜRKİYE

تېلىفون : 0352 ـ 3393965

6 ـ « ئا ق ش ـ ئۇيغۇر جەمىيەتلىرى بىرلەشمىسى » ـ

ئورنى ئامرىكىدا، باشلىقى دولقۇن قەمبىرى ، ئادرىسى :

Dr. Erkin Sidiek 3897 Aragon Lane
San Ramon CA 94583 U.S.A
Tel : 925 - 867 - 1718 , 925 - 294 - 7751
Fax : 925 - 294 - 7747

7ـ « ئا . ق . ش شەرقى تۈركستان مىللى تەتقىقات مەركىزى »

ئە . ئا . ئامرىكادا، باشلىقى غولامىددىن پاختا ، ئادرىسى :

G. Pahta P. O . Box 178 - East Meadow
New York 11554 U .S. A

تېلىفون ، فاكس : 0516 ـ 5 4 2 4 6 6 9 ، 4898279 ـ 201 ـ 001

8 ـ « تەكرىتاغ ئوقۇغۇچى ۋە ئالىملار جەمىيتى » ـ

ئورنى ئامرىكادا، باشلىقى تۇغلۇق ئابدولرازاق ، ئادرىسى :

Tughluk Abdulrazak 5301 Yardley
Terrace, Durham NC 27707 U.S.A
Tel - Fax : 919 - 489 - 6413

9 ـ « شەرقى تۈركستان ئازاتلىق مىللى مەركىزى » ـ

ئورنى ئامرىكادا، باشلىقى ئەنۋەر يۈسۈپ، ئادرىسى :

1015 Tulip Tree Bloomington in 47406 USA

تېلېفون : 001-812-8574522

10 - « تەكلىماكان ئىنسان ھەقلىرى كومىتتى » -

ئورنى ئامېرىكادا، باشلىقى ئابلاجان لەيلى نامان، ئادرېسى :

Pobox 3320 Grnad Central Station Newyork NY 10163 USA

تېلېفون : 001-202-4882763

11 - « ئاۋسترالىيە تۈركستان جەمىيتى » -

ئورنى ئاۋسترالىيەدە، باشلىقى ئەخمەت ئىگەمبەردى ، ئادرېسى :

Australian Turkistan Assocition 52- 56 Wandana Ave GLS . PLS.SA 5086 Australia

تېلېفون : 083591674 (08) ، فاكس : 083591674 (08)

12 - « بىرلەشكەن ئورتا ئاسىيا ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرى سىياسى كېڭىشى » -

ئورنى قازاقستاندا، قوش رەئىسى : يۈسۈپ مۇخلىسى، سابىت ئابدۇراخمانوۋ، قەھرىمان خوجامبەردى ، ئادرېسى :

Kazakistan Almata P.K 480021
Kurmangazi 29

تېلېفون: 0073-272-695051

13 - « خەلقارا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى » -

ئورنى قازاقستاندا، باشلىقى قەھرىمان خوجامبەردى ، ئادرېسى :

Kazakistan. Almaata P.K. 480021 Kurmangazi 29
İnterinbest Bank P- O 760690I Kod 704 P –NN

تېلېفون : 0073 (272) - 280670 ، فاكس: 0073 (272) 695051

14 - « شەرقى تۈركستان ئازاتلىق مىللى بىرلىك سېپى » -

ئورنى قازاقستاندا، باشلىقى يۈسۈپ مۇخلىسى، ئادرىسى :

Kazakistan Almaata

تېلىفون :

15 ـ « ئۇيغۇرستان ئازاتلىق تەشكىلاتى » ـ

ئورنى قازاقستاندا، باشلىقى سابىت ئابدۇراخمانوۋ، ئادرىسى :

Kazakistan Almaata Dirojba mahellesi G. Sedivakkasov Koçasi 21. Öy

تېلىفون : 280948 ـ (272) 0073 ، فاكس: 639204 (272) 0073

16 ـ « قازاقستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى » ـ

ئورنى قازاقستاندا، باشلىقى پەرھات ھاسانوۋ، ئادرىسى :

Parhat Hasanov . Kazakistan Almata
Yol: Riskulova 39
Tel: 3272 - 380276 , 3272 - 380320

17 ـ « ئۇيغۇر ئاۋازى گېزىتى » ـ

ئورنى قازاقستاندا، باشلىقى يولداش ئازماتوۋ، ئادرىسى :

Kazakistan Almaata Yipek Yolu koçasi 50 - Bina 8- kat

Tel : 3272 - 338459 , 3272 - 338455

18 ـ « نازۇگۈم ئۇيغۇر ئاياللىرى تەشكىلاتى » ـ

ئورنى قازاقستاندا ، باشلىقى دىلبەر سامساقوۋا ، ئادرىسى :

Dilbirim Samsakova - Kazakistan Almata
Yol : Karasay Batira D. 85 KOM - 403
Tel : 3272- 631433, 3272 - 368461

19 ـ « قازاقستان ئسلام فوندى جەمىيتى » ـ

ئورنى قازاقستاندا، باشلىقى زەيندىن بوساقوۋ، ئادرىسى:

Kazakistan Almaata İslam Fondi teşkilati

تېلىفون:

20 ـ « يادرولۇق ئاپەتكە قارشى لوپنور بۆلۈمى » ـ

ئورنى قازاقستاندا ، باشلىقى ھۆركىز ئەلىيۇا، ئادرىسى:

Hörkiz Eliyiva - Kazakistan Almata
Yol : Vinogradova 85
Tel : 3272 - 633900 , 3272 - 292507

21 ـ « قىرغىزستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ جۇمھۇرىيەتلىك ئىتتىپاقى » ـ

ئورنى قىرغىزستاندا، باشلىقى نىغمەت ئابدۇقادىر ، ئادرىسى :

Kirgizistan Beşkek Şehir

009_96312_297818

تېلىفون : 009_96312_432133

22 ـ « ئىنسان ھەقلىرىنى ھىمايە قىلىش، دېموكراتىيە تەشكىلاتى » ـ

ئورنى قىرغىزستاندا، باشلىقى تۇرسۇن ئسلام ، ئادرىسى:

Kirgizistan Beşkek Şeher Sövitiskaya koçasi Ev 32

تېلىفون: **Tel : 3272 - 446494**

23 ـ « مەركىزى ئاسىيادىكى ئۇيغۇر ئاخبارات ـ لايىھە مەركىزى » ـ

ئورنى قىرغىزستاندا ، باشلىقى نۇرمەمەت كەنجى ئوغلى، ئادرىسى :

Kirgizistan Beşkek Şehir 720060 - 22-66 11m

تېلىفون :

24 ـ « قىرغىزستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى » ـ

ئورنى قىرغىزستاندا ، باشلىقى : دانىك ئابباسوۋ ، ئادرىسى :

تېلىفون :

25 ـ « قىرغىزستاندىكى ئۇيغۇرستان ئازاتلىق تەشكىلاتى » ـ

ئورنى بەشكەكتە ، باشلىقى ئەكبەرجان باۋۇدۇن ، ئادرىسى :

007-3272-255369

26 ـ « ئۆزبېكستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى » ـ

ئورنى تاشكەنتتە ، باشلىقى قۇربانجان ئەخمەت ، ئادرىسى :

Özbekistan Taşkent Sergili - 5 DOM- 61 KB - 20

تېلىفون :

27 ـ « ئۆزبېكستاندىكى ئۇيغۇرستان ئازاتلىق تەشكىلاتى » ـ

ئورنى تاشكەنتتە ، باشلىقى سېيىتجان سېيىتشوپ ، ئادرىسى :

تېلىفون :

28 ـ « تۈركمەنستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى » ـ

ئورنى تۈركمەنستاندا ، باشلىقى ، ئادرىسى :

Türkmenestan Aşhabad Uyğur Medeneyet Merkizi

تېلىفون :

29 ـ « تاجىكستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى » ـ

ئورنى تاجىكستاندا، باشلىقى شەمسىدىن ياسنوۋ ، ئادرىسى :

Tajikistan Düşenbe Uyğur Mediniyet Merkizi

تېلىفون :

30 ـ « ياۋروپا شەرقى تۈركستان بىرلىگى » ـ

ئورنى گېرمانىيەدە ، باشلىقى ئەسقەرجان ، ئادرىسى :

Asgar Can St. Blasien StraBe 2 . 80809
München - GERMANY

تېلىفون : 0049-89-23340738 0049-89-23340796

31 ـ « ياۋروپا ئۇيغۇر ئىتتىپاقى » ـ

ئورنى گېرمانىيەدە، باشلىقى ئابدۇجېلىل قارىقاش ، ئادرىسى :

Uygurischer Verein e.V 15617.
Lindwurmstr . 99; D - 80337 München G.
Tel: 004989- 54404772 Fax: 004989- 54456330

32 ـ « دۇنيا ئۇيغۇر ياشلىرى قۇرۇلتىيى كومىتېتى » ـ

ئورنى گېرمانىيەدە ، باشلىقى ئۈمەر قانات ، ئادرىسى :

Konor sir 85 Rgb. 80807 München ĞERMANY

تېلىفون : Tel : 354 65 950

33 ـ « ئەنگلىيە شەرقى تۈركستان بىرلىگى » ـ

ئورنى ئەنگلىيەدە، باشلىقى سۇلايمان ئوقۇتان ، ئادرىسى :

تېلىفون :

34 ـ « ئەرەبستان رادىئوسى تۈركستان بۆلۈمى » ـ

ئورنى سەئۇدى ئەرەبستاندا، باشلىقى ئابدۇلئەھەد مۇھەممەدئەلى، ئادرىسى :

Saudi Arabistan Radiosi Türkistan Bölümi

تېلىفون :

35 ـ « نىسۇ شەرقى تۈركستان جەمىيىتى » ـ

ئورنى ئاۋسترالىيەدە، باشلىقى ئەيسا ئۇيغۇر، ئادرىسى :

Ferhat .Z . Kadiri 43 Bodalla . ST
Fairfield hight NSW . 2165
Tel : (02) 96045085

36 ـ « ۋىكتورىيە شەرقى تۈركستان جەمىيىتى » ـ

ئورنى ئاۋسترالىيەدە ، باشلىقى

Yüsüf Rozi 12 . Hillside Ave
North Dandenong VİC . 3175
Tel : (03) 97919439

37 ـ « روسىيە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى » ـ

ئورنى روسىيە- موسكۋادا، باشلىقى رەفقەت سادىقوۋ، ئادرىسى :

Rusiya Moskva

تېلىفون : 5821795 ـ (095) ، فاكس : 5823147 (095)

38 ـ « ۋىژدان ئاۋازى گىزىتى » ـ

ئورنى قىرغىزستاندا ، باشلىقى مۇزەپپەرخان قۇربان ، ئادرىسى :

Kirgizistan Beşkek VİJDAN AVAZİ Gazéti.

تېلىفون : 007-3272-243396

39 - « شۋېتسىيە شەرقىي تۈركىستان جەمىيىتى » -

ئورنى شۋېتسىيە ستوكھولىمدا ، باشلىقى فارۇق سادىقوۋ ، ئادرىسى

HİNDERSTOR PSGRAND 3 16372 SPANGA SWEDEN

تېلىفون : 0046-8-58549715 0046-8-50802899

40 - « شەرقىي تۈركىستان ۋەقپى مەدەنىيەت تەنقىقات مەركىزى » -

ئورنى : تۈركىيە ئىستانبۇلدا ، باشلىقى ئابدۇلھەكىم ئىلتەبىر ، ئادرىسى:

Damat İbrahim Paşa medresési Eminönü Şahzade Başi Dede Efendi Caddesi No 4 İstanbul - TÜRKİYE

تېلىفون : 0 212 - 526 35 76 ، فاكس :

ئۇندىن باشقا ھىندىستان، پاكىستان، ئاۋغانىستان، كەشمىر، موڭغۇلىيە، ياپونىيە، شىياڭ گاڭ، مىسىر، سەئۇدى ئەرەبىستان، شۋېتسارىيە، گوللاندىيە، برلغارىستان، كانادا، قىبرىس، كۇۋەيت ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى ھازىرچە ئىسىم، ئادرىسنى ئىلان قىلىشنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن رەسمى ، غەيرى رەسمى ۋە مەخپى تەشكىلاتلار ۋەتىنىمىزنىڭ ئازاتلىق كۆرىشىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

پايدىلانغان ئەسەرلەرنىڭ تىزىملىگى :

« تۇرك قوللانمىسى » تۇرك كۇلتۇر تەتقىقات ئىنستىتوتى ، 1993 ـ يىل ئەنقارا
« جاسارەت بىلەن ئىلگىرىلىگەن 40 يىل » 1991 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« ئۇيغۇر تارىخى » لىيۇزىشياۋ ، 1988 ـ يىل بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى
« شىنجياڭنىڭ 50 يىلى » بۇرھان شەھىدى، 1986 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى
« ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى » ئا . ھەببۇللا، 1993 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« ئانا يۇرت ـ ئالتۇن دىيار » ئا . يونۇس ، 1987 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« مىللى تىرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىدىن ئومۇمى بايان » فاڭ لى ، 1988 ـ يىل ئۇرومچى خەلق نەشرىياتى
« شىنجياڭدىكى مىللەتلەر تارىخى » ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق ، 1991ـ يىل بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى
« ئۇرۇمچى سۆھبەتلىدىن .... » جاڭ جىۋجۇڭ ، 1987 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« ئۇمۇر داستانى » سەييىدىن ئەزىزى ، 1990ـ يىل بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى
« خەننامە » بەنگو ، 1993 ـ يىلى ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« تارىخى خاتىرىلەر » سماچەن ، 1989 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« شىنجياڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » 1984 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« ش. ئۇ . ئا . ر يىلنامىسى » 1990 ـ 1996 يىللىرى ئۇرۇمچى نەشرى
« تارىختىن قىسقىچە بايانلار » ئى. نىياز، 1989 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى » ۋ. غوپۇر، ئە. ھۆسەيىن ، 1988 ـ يىل بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى
« ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى » ن. زامان ، 1988 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« سەئدىيە تارىخى ماتېرىياللىرى » ش. جوراس، 1988 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« 9 ـ 12 ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى » ئا.گ. مالىياۋكىن، (ئۇ . سايرانى

تەرجىمىسى) 1993 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« ئۇيغۇر ماۋارىتىپ تارىخىدىن ئوچىرىكلار » ئا . تالىپ ، 1987 ـ يىل ، ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« دىۋانۇلۇغەتت تۈرك » ماھمۇت قەشقەرى ، 1984 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« سەئىدىيە دۆلەتىنىڭ قىسقىچە تارىخى » ھ . نۇرھاجى ، 1993 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە » ئا . مەمتىمىن ، 1981 ـ يىل بېيجىڭ نەشرى
« ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر » 1980 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« بىزنىڭ تارىخى يېزىقلىرىمىز » قۇربان ۋەلى، 1986 يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« ئۇيغۇرلار » تۇرغۇن ئالماس ، 1989 ـ يىل ئۇرۇمچى ياشلار نەشرىياتى
« تارىخى ئەسىنىيە » موللا مۇساسايرامى، 1988 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« يىپەك يولىدىكى 99 سىر » چىيەندا ۋۇشىنسى، 1986 ـ يىل ئۇرۇمچى نەشرى
« ماھمۇت قەشقەرى » (ماقالىلار) 1985 ـ يىل قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
« قەشقەرىيە » ئا . ن. كوروپاتكىن ، (ھەكسىمە ئەرشىدىن تەرجىمىسى) 1984 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« شەرقى تۈركىستان تارىخى » مەمتىمىن بۇغرا، 1964 ـ يىل ئەنقارا نەشرى
« ۋەتەن قايغۇسى » مەمتىمىن بۇغرا، 1983 ـ يىل فاتىمە بۇغرا ئەنقارا نەشرى
« شىنجىياڭنىڭ يېزا ئىقتىسادى ۋە تەرەققىياتى ئۈستىدە تەتقىقات » رازاق تۈمۈر، 1996 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى نەشرى
« ش. ئۇ . ئا . ر نىڭ ئىقتىسادى جۇغراپىيىسى » ئا . ئابدۇرۇسۇل تەرجىمىسى ، 1996 ـ يىل ئۇرۇمچى ئۇنۇۋېرسىتتى نەشرىياتى نەشرى
« ش. ئۇ . ئا . ر نىڭ قانۇن ـ نىزام، قائىدە ـ تۈزۈملەر توپلىمى » 1991 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى نەشرى
« شىنجىياڭنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى » 1985 ـ يىل ئۇرۇمچى خەلق نەشرىياتى
« شىنجىياڭنىڭ رەسىملىك ژورنىلى »، « شىنجىياڭ گېزىتى»، « قەشقەر گېزىتى » ، «

ئىچكى پايدىلىنىش خەۋەرلىرى » ، «ئاپتونومىيە قانۇنى»، « ش. ئۇ. ئا. ر پارتكوم كادىرلار يىغىنى دوكلادى » ، «ئۇرۇمچى ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى ھۆكۈمناملىرى » ، « ج. ك. پ مەركىزى بىيورۇ نىڭ 7 - نومۇرلۇق مۇتلەق مەخپى ھۆججىتى » قانارلىق ماتىريياللار ...

مۇقەددەس ۋەتىنىم شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ئىستىقلالى يولىدا قىممەتلىك ھاياتىنى پىدا قىلغان قەھرىمان شېھىدلەرنىڭ ئەزىز روھىغا بېغىشلايمەن !
جانابى ئاللاھ ئۇلارنىڭ جاسارىتىنى بىزگىمۇ نەسىب ئەتسۇن.

ئابلىكىم باقى ئىلتەبىر

DOĞU TÜRKİSTAN MİLLİ MERKEZİ YAYİNLARI

ADRES : Dede efendi sokak No : 4
Şehzadebaşi İSTANBUL TÜRKİYE
TEL:0212 526 35 76 FAX: 0212 526 09 72

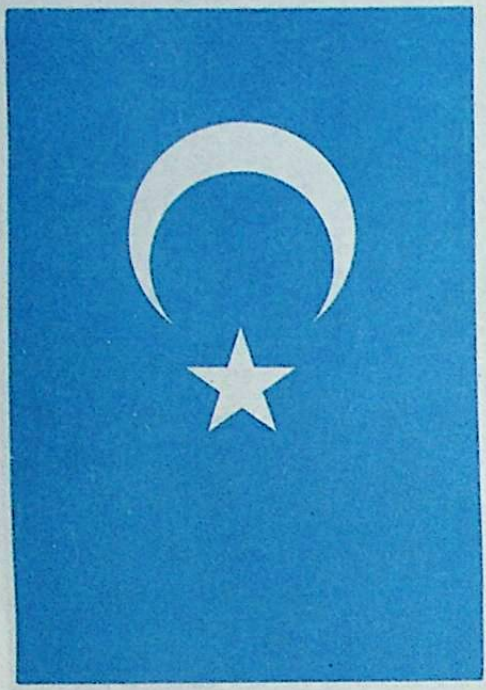

شەرقىي تۈركستانىڭ مىدالىرى (1944 - يىل)
شەرقىي تۈركستانىڭ بايرىقى (1933 - يىل)
شەرقىي تۈركستانىڭ ئىنگلىزچە ئىزاھ خەرىتىسى

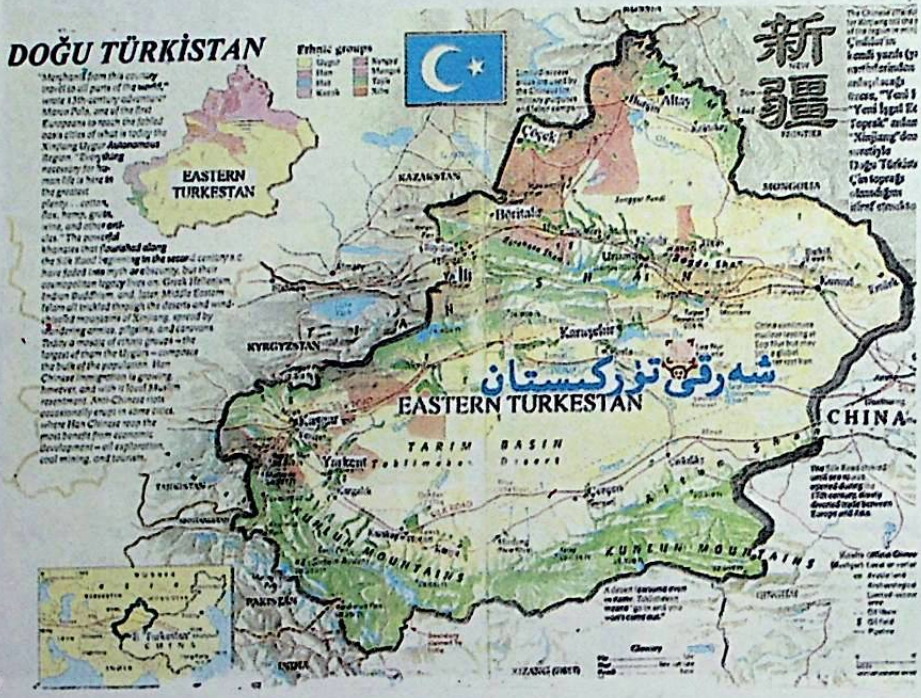

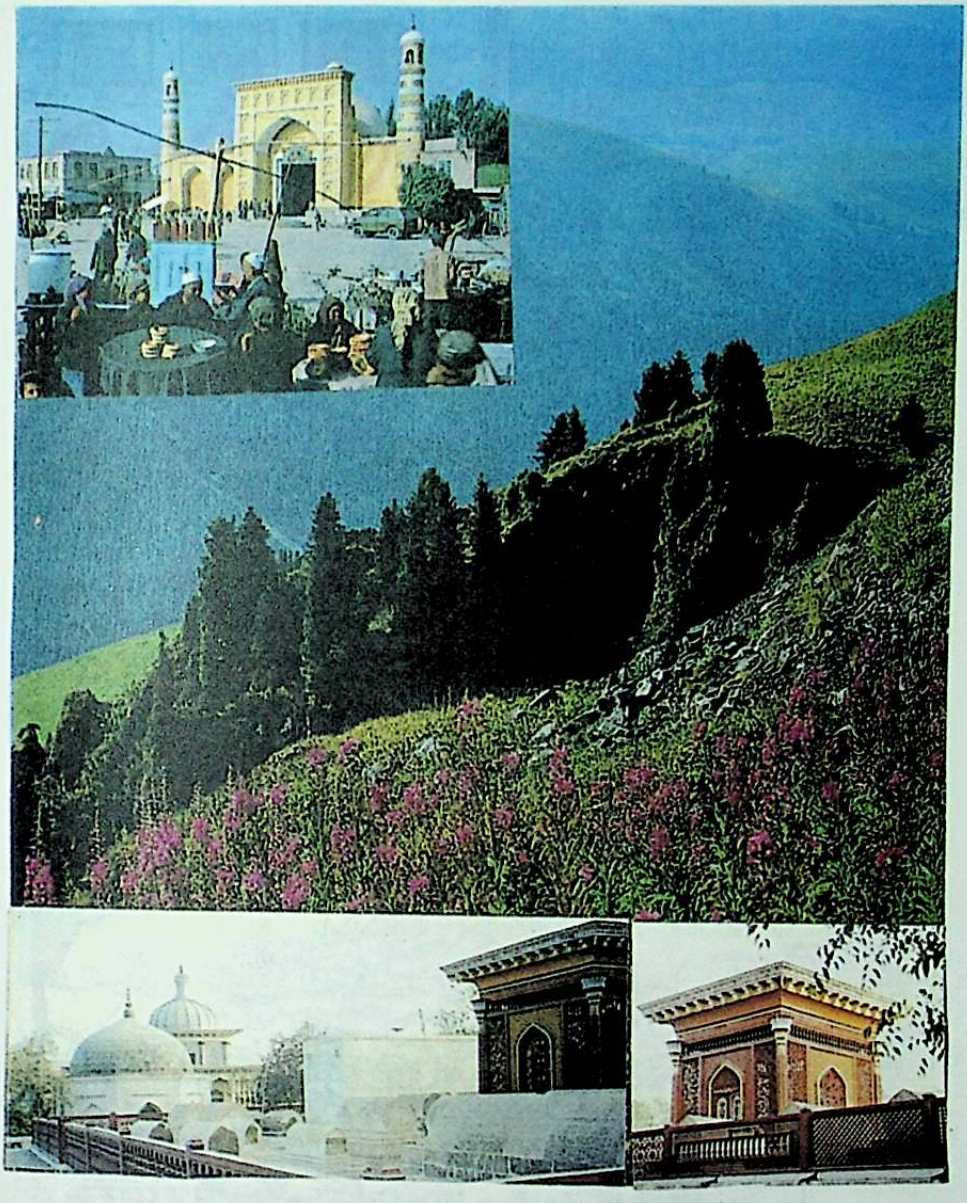

يوقىرىدا : قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامىسى ئوتتۇرىدا : گۈزەل تەكرىتاغلىرى تۆۋەندە : يەركەندىكى ئامانىساخان مەقبەرىسى

كەنسۇ دۇنخۇاڭ موگاۋ غاربىدىكى مىك ئۇيۇ تام سۈرەتلىرىدىن ئەلنەغمە كۆرۈنۈشى (7 . ئەسىر)

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى غازى ئەمەت سىزغان

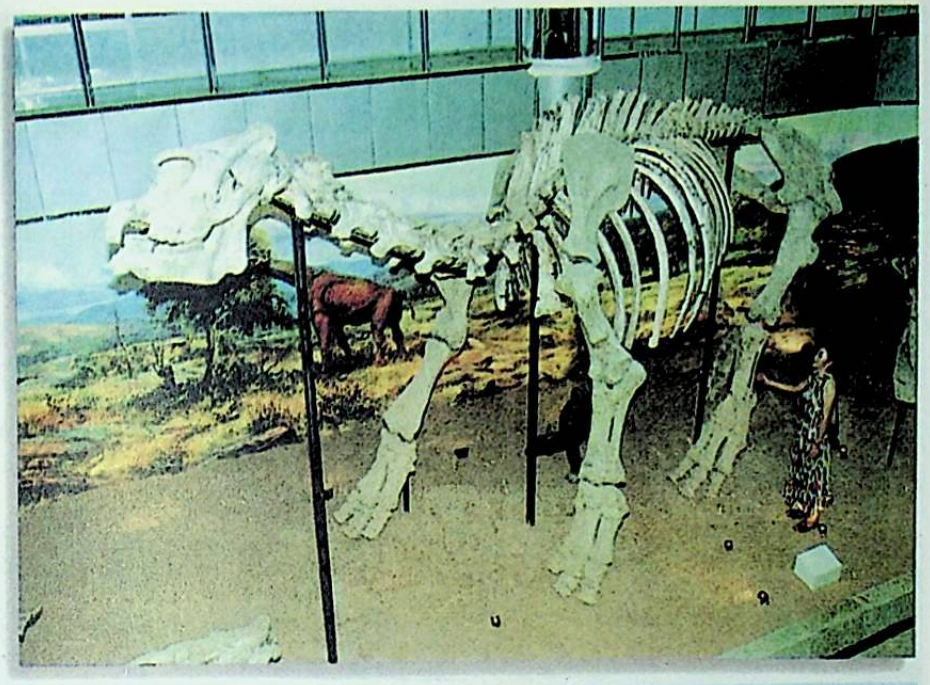

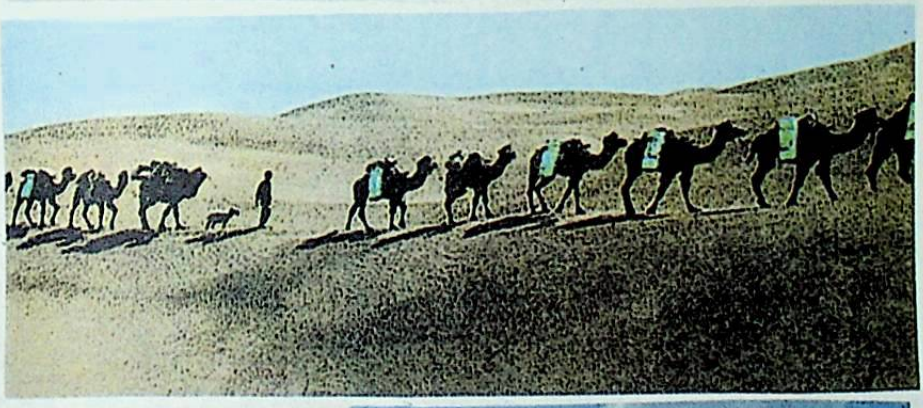

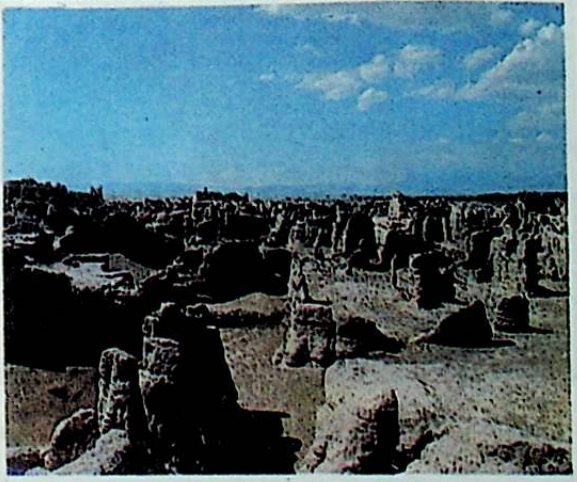

يوقىرىدا: 1993 ـ يىلى 1 ـ ئايدا
پىچاندىن قېزىلغان 4 مېتر ئىگىز
لىكتىكى، 9 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ،
30 مىليون يىل ئاۋالقى تاشقا ئايلان
غان كەركىدانىنىڭ سكىلىتى

ئوتتۇرىدا: قەدىمىي يېپەك يولى

تۆۋەندە: قەدىمىي ئىدىقۇت شەھىرى

شەرقىي تۈركستاننىڭ ھېچبىر يېرىدە نەپتى بايلىقلىرى خىتاي ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن نالان - تاراج قىلىنماقتا. سۈرەتتە: تەكلىماكاندىكى نېفت قۇدۇقلىرى، مايىتاغدىكى نېفت زاۋۇتلىرى ۋە ئۈرۈمچىدىكى نېفت ۋاگونلىرى

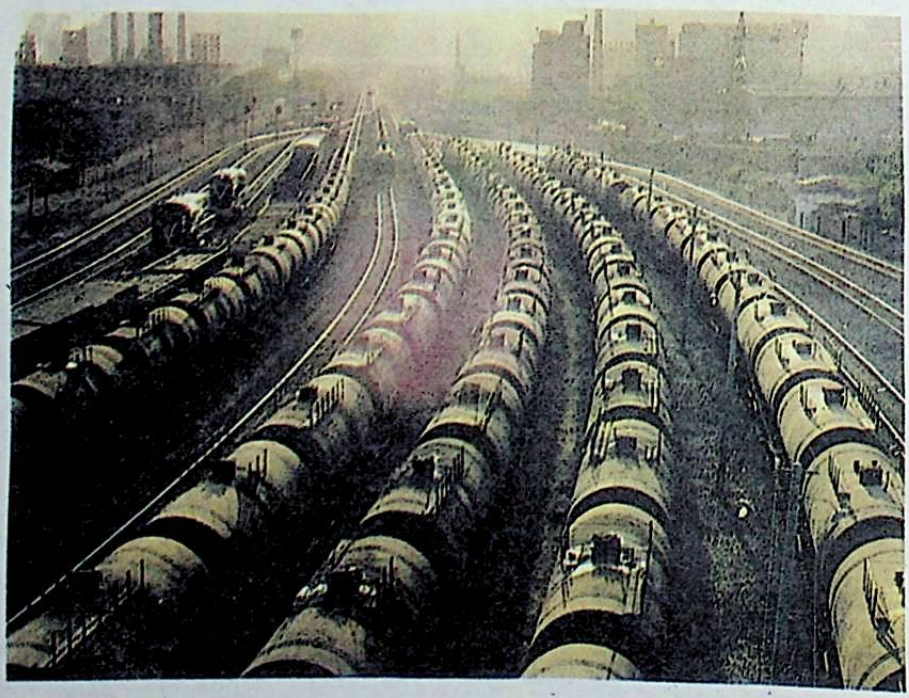

شەرقىي تۈركىستان خەلقى نېفىت، ئالتۇن ، تۆمۈر، كۆمۈر قاتارلىق ھىساپسىز كان بايلىقلىرىغا ئىگە بولسىمۇ بۈگۈن « ئالتۇن تاۋاق كۆتىرىۋالغان تىلەمچى » گە ئايلىنىپ قالدى.

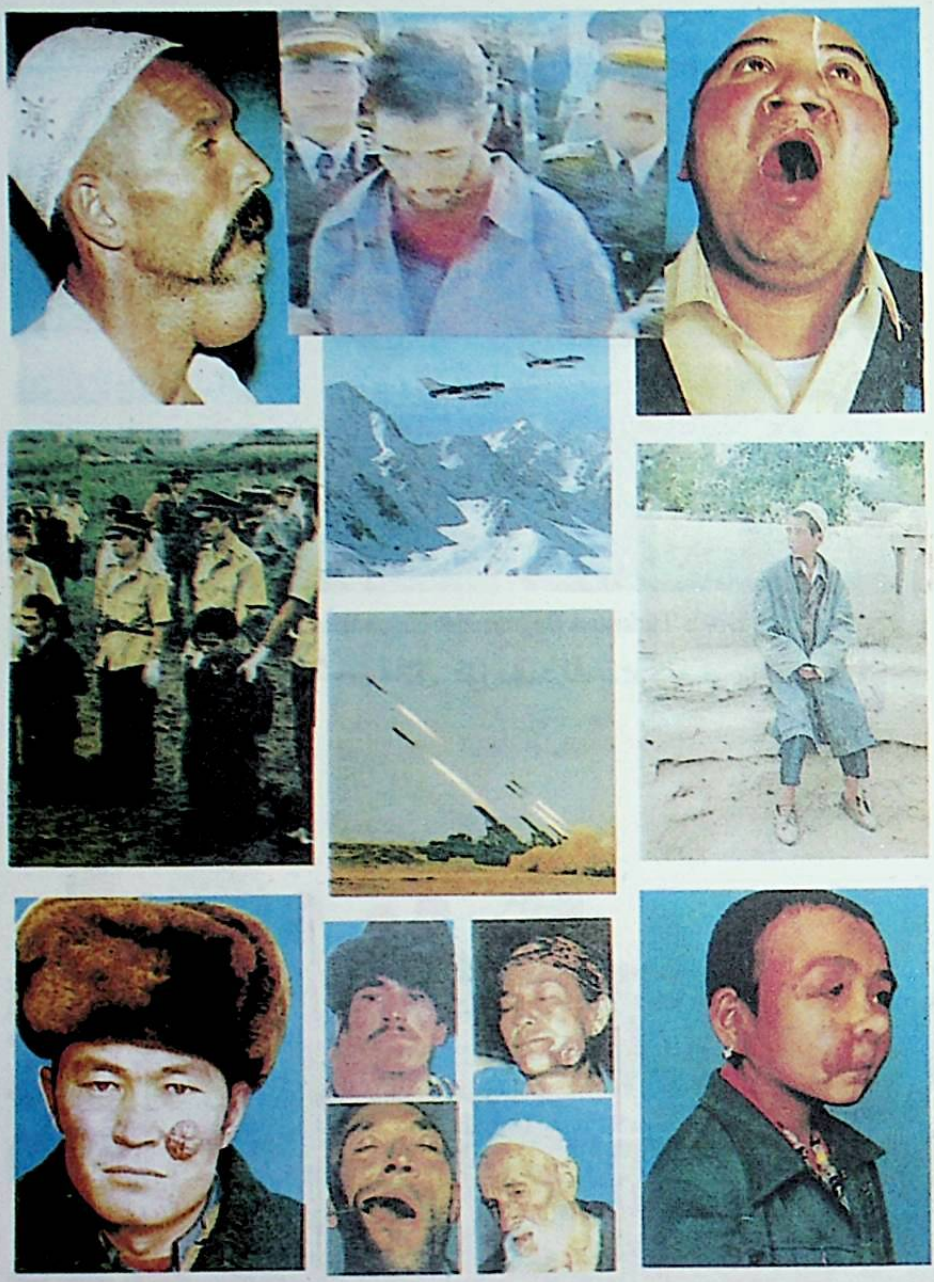

شەرقىي تۈركستاندا ئاتوم بومبىلىرى، ھەربىي تەييارلىقلار ، مۇھىت بولغىنىشلىرى ۋە قانلىق باستۇروشلار خەلقىمىزنى ئاچ - يالىڭاچلىققا ھەمدە ئېغىر كىسەللەرگە گىرىپتار قىلماقتا.

Doğu Türkistan Bağımsızlık Mücadelesinin Liderleri .

شەرقىي تۈركىستان ئىستىقلال كۈرىشىنىڭ يېتەكچىلىرى

شەرقىي تۈركىستان مىللى مەركىزىنىڭ بىرقىسىم ھەيئەتلىرى . 1998- يىل